

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ I

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
за 1945—1946 рр.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1949

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:
Дійсний член АН УРСР П. Єфименко
(відповідальний редактор)
Член-кореспондент АН УРСР Л. Славін,
М. Рудинський.

ПЕРЕДМОВА

„Археологічні пам'ятки УРСР“ є виданням Інституту археології Академії наук УРСР, в якому друкуватимуться звіти і матеріали археологічних експедицій інституту та монографії, присвячені окремим значним пам'яткам.

У I томі друкуються наслідки польових досліджень інституту за 1945—1946 рр., присвячених вивченню пам'яток східнослов'янських племен і часів Київської Русі.

Питання ранньої історії східнослов'янських племен і історії Київської Русі притягають особливу увагу радянської історичної науки. Для радянської археологічної науки дослідження цих пам'яток є найактуальнішим завданням. Лише шляхом нагромадження нових археологічних фактів радянська історія і археологія зможуть конкретно підійти до вирішення питань, що протягом багатьох десятиліть стоять в центрі уваги вітчизняної науки. До цих питань в першу чергу належить проблема етногенезу східнослов'янських племен, рівень їх господарського, соціального й культурного розвитку, культурно-історична єдність східнослов'янського народу додержавного періоду та періоду Київської Русі, яка й стала за передумову виникнення й розвитку могутньої східнослов'янської держави.

Виходячи з цих важливих завдань, Інститут археології Академії наук УРСР в 1946 р. організував широкі археологічні розвідки і розкопки слов'янських пам'яток першого тисячоліття н. е., та X—XIII ст. ст. на території України. Наукові звіти за проведену роботу і публікуються в цьому томі. Матеріали в III томі подано в зворотному хронологічному порядку, починаючи від статей, які висвітлюють дослідження пам'яток часів Київської Русі, головним чином розкопки староруських городів, і закінчуючи тими статтями, що присвячені пам'яткам першої половини і середини першого тисячоліття н. е.

Перші статті тому присвячені результатам археологічних досліджень визначних стародавніх городів епохи Київської Русі — Києва, Чернігова, Переяслава, Плісеська, Полтави, Городська та ін. Ці дослідження дали цінні матеріали по господарству й культурі староруського города, виявили нові монументальні й житлові споруди та доповнили наші знання про топографію староруських городів. Провадилися розкопки неукріплених поселень цього періоду коло Райковецького городища, на Бердичівщині та в Надпорожжі, що дало можливість накреслити характерні

риси хліборобського населення Київської Русі та його соціальну відмінність у порівнянні з ремісниками і панівною верхівкою, які населяли укріплені городи.

Серед пам'яток ранніх слов'ян, які досліджувались Інститутом археології АН УРСР в 1946 р., особливе місце займають пам'ятки так званої культури „полів поховань“ в с. Лука-Врублевецька, Кам'янець-Подільської області, в Жуківцях, на Київщині, коло с. Трипілля та в Ягнятині і Пражеві, Житомирської області. На підставі розкопок селищ культури „полів поховань“ накреслюється генетичний зв'язок цих пам'яток з пам'ятками наступного часу, які належать до ранньослов'янського періоду і періоду Київської держави.

Завершують том статті, присвячені звітам розвідувальних маршрутних експедицій в басейні рр. Росі, Тясмину, Сули, Дністра, Роставиці, які виявили ряд нових, досі невідомих, археологічних пам'яток різних етапів розвитку суспільства на території УРСР.

Завдання цих робіт — ввести в науковий обіг історичної і археологічної науки нові матеріали, які в дальшому стануть фундаментом для наукових узагальнень.

Редколегія.

ПАМ'ЯТКИ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

М. КАРГЕР
(Ленінград)

РОЗКОПКИ У КИЄВІ В 1946 р.

Завданням Київської археологічної експедиції 1946 р.¹ було дослідження найважливіших з історичного погляду ділянок стародавнього Києва, розташованих на межах так званого „Володимирова города“, тобто у трикутнику, який створюють Володимирська, Велика Житомирська вулиці та вулиця Жертв Революції. Роботи розвідувального характеру були розгорнуті на дев'яти ділянках у семи пунктах, на одному з яких були проведені стаціонарні розкопки.

Розвідувальні роботи були проведені: в саду будинку № 23 по вулиці Жертв Революції (дві ділянки в 54 і 36 м²), у дворі будинку № 1 по Володимирській вулиці (дві ділянки загальною площею в 32 м²), у дворі будинку № 25 по вулиці Жертв Революції (8 м²), у дворі будинку № 7 по Володимирській вулиці (8 м²), у дворі будинку № 10 по Десятинному провулку (12 м²).

Стаціонарні розкопки були проведені у дворі будинку № 4 по Великій Житомирській вулиці (загальна площа двох майже суміжних розкопів — 104 м²).

Розвідувальні роботи на перелічених вище ділянках, крім двох ділянок у дворі будинку № 4 по Великій Житомирській вулиці, дозволили встановити, що стародавні культурні шари у цьому районі „Володимирова города“ збереглися погано. Потужні, до 2 і 3 м, культурні напластування насичені в основному пізнім матеріалом (XIX ст.), серед якого, однак, починаючи майже з найвищих шарів, нерідко трапляються

---

¹ Київська археологічна експедиція 1946 р. була організована Інститутом археології АН УРСР, Ленінградським відділом Інституту історії матеріальної культури АН СРСР і Центральним історичним музеєм у Києві з участю студентів Ленінградського та Київського університетів і Всеросійської Академії мистецтв. До складу експедиції входили: М. Каргер — начальник експедиції; Д. Бліфельд (ІА АН УРСР), Г. Корзухіна (ЛВ ПМК), Н. Лінка (ЦІМ у Києві), М. Бондар (ЦІМ у Києві) — керівники окремих розкопок; З. Володченко (ЦІМ у Києві), С. Одинцова (ІА АН УРСР) — наукові співробітники; М. Агаронян — фотограф; В. Лауріна — лаборант-практикант. Студенти: Е. Морозова, М. Крапоткіна, Л. Афанасєва, С. Торопчинова, П. Карпенко, Л. Генс, А. Тирса, І. Пестрякова, І. Тупіц, А. Зубарашвілі, М. Одар-Боларська, І. Ярушевич, І. Пувіна, Г. Глаголева (Академія мистецтв); С. Крилова, Б. Мараш, Пятишева, Шур, Богданова (ЛДУ); Н. Кравченко, О. Саченко, З. Черепинська (КДУ). Роботи експедиції тривали з 4 липня по 26 вересня.

і рештки старого, домонгольського часу (XI—XIII ст. ст.). Подекуди були виявлені досить значні скупчення фрагментів кераміки, скла та інші знахідки XVII—XVIII ст. ст.

Стародавні культурні шари, що лежать на материковому лесі або навіть — по різних ямах і заглибинах — в його товщі, на вивчених ділянках, як правило, були порушені пізніми ямами XVII—XVIII ст. ст. і ямами XIX ст. На жодній із згаданих ділянок не вдалося виявити більш-менш значних незайманих площ, стародавніх будівель та ін. Незважаючи на це, склад випадкових стародавніх знахідок (XI—XIII ст. ст.), виявлених у культурних напластуваннях найрізноманітнішого часу, дуже значний. Знайдено: численні зразки чорної і червоноглиняної (амфорної) кераміки, фрагменти скляних кручених браслетів, шиферні пряслиця, різні вироби з кістки, заліза й скла, залізні криці, висла свинцева печатка та багато ще дечого.

Найхарактернішою рисою для вивчених ділянок була сила різноманітних будівельних решток XI—XIII ст. ст. — уламки плоских квадратних цеглин, неоднакових за розміром та за характером випалу й глини, куски вапнякового розчину з домішкою товченої цегли, уламки шиферних плит, фрагменти полив'яних долівкових плиток, численні фрагменти фрескової штукатурки. Місцями рожевуватий від домішки товченої цегли розчин і уламки фрескової штукатурки лежали досить потужним шаром на більш-менш значній площі. Але всі спроби виявити поблизу цих скупчень будь-які рештки стародавнього будинку *in situ* поки що не мали успіху. Відомо, що ще в першій половині XIX ст. в досліджуваному районі Києва були частково виявлені фундаменти і навіть частини стін якоїсь будівлі великокнязівської доби, яку звичайно вважають руїнами Федорівського Вотча монастиря, проти чого, однак, були й заперечення. З огляду на те, що виявлені тоді руїни були розкопані лише частково та дуже погано обміряні й вивчені, далші розшуки цієї стародавньої будівлі і розкопки її широкою площею становлять одне з чергових завдань археологічних робіт у Києві в найближчі роки, поки цей район ще не забудовано остаточно.

Хоч висновки щодо цілості стародавньої стратиграфії досліджуваного району досить невтішні, проте, початі нами в 1946 р. розвідувальні роботи не можна вважати за закінчені, а даліше вивчення району за недоцільне. За те, що такий висновок був би передчасним, свідчать результати наших розкопок того ж року у дворі будинку № 4 по Великій Житомирській вулиці, де було встановлено наявність стародавніх культурних шарів, які прекрасно збереглися, з рештками житлових споруд домонгольського часу.

Розкопки, проведені на двох майже суміжних ділянках загальною площею в 104 м², виявили виняткову за своїм значенням ділянку стародавнього города, яка прекрасно збереглася.

Верхні шари розкопаної площі були насичені різними рештками XIX і XX ст. ст. Лише як виняток траплялися речі XVII—XVIII ст. ст. і ще рідше окремі знахідки домонгольського часу. Але вже на глибині 1,1—1,15 м почався шар, що складався в основному з решток будівельних матеріалів домонгольської доби — уламків цегли, кусків розчину вална з домішкою цем'янки, фрагментів фресок, полив'яних долівкових плиток тощо. В ньому знайдено уламки мідного дзвону, частини

бронзового хоросу, двостороння кам'яна ливарна формочка для виливання круглої підвіски.

Нижче від цього завалу, на глибині 1,3 м, виявлено чимале скупчення людських кістяків, що лежали нерідко у 2—3—4 шари один над одним. Деякі кістяки лежали ниць, нерідко з широко розкинутими ногами, з різноманітним положенням рук. Кістяки лежали на завалі обгорілого дерева і перепаленої глини. Розчистка цього завалу дала можливість виявити рештки житла напівземлянкового типу (житло I), яке прекрасно збереглося; нижня частина його являла собою викопану в материку прямокутну виїмку до 0,6—0,7 м завглибшки. Верхній край

Розкопки в Києві в 1946 р.

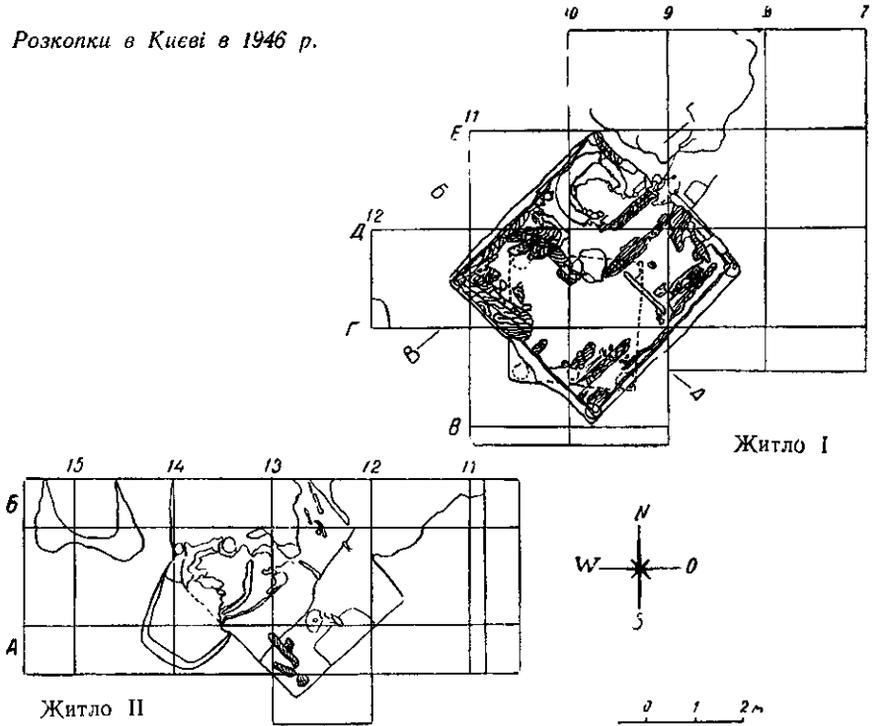

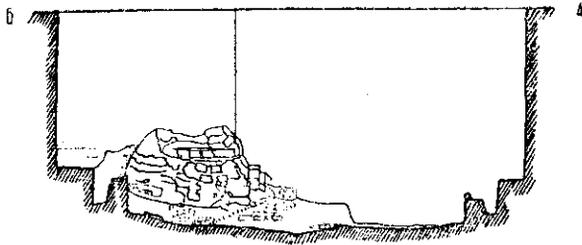
Рис. 1. Загальний план розкопаних жител. Київ, В. Житомирська, № 4.

стінок заглибленої частини житла був виявлений у материковому лесі на глибині 1,5—1,6 м від денної поверхні. Вирубані у щільному лесі стінки добре простежувалися вже у верхніх частинах, а в глибших — вони збереглися ще краще. Стінки були обшиті товстими і широкими дошками, кінці яких, очевидно, були врубані у пази вертикальних стовпів, що стояли по кутках житла. В усіх чотирьох кутках житла були виявлені круглі ями з рештками цих стовпів¹ (рис. 1 і 2).

¹ Яма в південному кутку житла мала завглибшки 0,4 м, при діаметрі — 0,3 м; у північному кутку (за піччю) — 0,45 м, при діаметрі — 0,28 м; у західному кутку — 0,45 м, при діаметрі — 0,32 м; у східному — 0,4 м, при діаметрі 0,35 м.

Дошки, якими були обшиті стінки, лежали паралельно земляним стінкам виїмки на відстані 0,1—0,2 м від них. Щілина, що утворювалася при цьому, засипалася землею. Верхній край південно-східної стінки виявлено на глибині 1,6 м від денної поверхні. Стінка збереглася на глибині до 0,6—0,7 м; можливо, що спочатку глибина підземної частини житла була дещо більша. Довжина південно-східної стінки — 4,4 м. Уздовж південно-східної стінки збереглися *in situ* три обгорілих дошки, одна над одною; уламки обгорілих дощок у великій кількості лежали вздовж стіни. Під час зачищення долівки під рівнем, на якому лежала нижня дошка, на відстані 1 м від південного кутового стовпа виявлено круглу яму (діаметр — 0,25, глибина — 0,55 м) з рештками зотлілого,

Розріз по лінії Б—А.

Розріз по лінії В—Г.

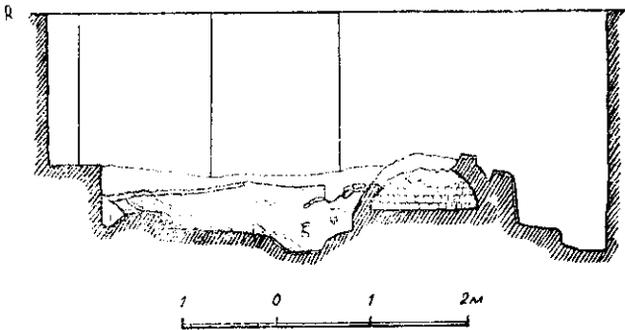

Рис. 2. Розрізи житла І.

але не обгорілого стовпа, поставленого сторч. Яма ця, однак, була перекрита глиняною долівкою землянки. Отож вбачати в цьому стовпі конструктивний елемент житла було не можна. Призначення цього стовпа стало зрозумілим лише після розкопок нижче рівня долівки житла (див. далі).

Північно-західна стінка, паралельна південно-східній, була виявлена на глибині 1,5 м від денної поверхні і простежувалась на глибину до 0,7 м. Уздовж стінки ями також лежали обгорілі дошки від дерев'яної обшивки заглибленої частини житла. Довжина стінки — 4,2 м.

Південно-західна стінка житла, перпендикулярна до вищеописаних південно-східної і північно-західної стінок, також вирізана в матери-

ковому лесі, але вона мала одну особливість. Значення її спочатку зрозуміти не пощастило і розкрито було лише трохи згодом. Стінка ця в середній частині робить якийсь прямокутний виступ, що утворює новий кут. В цьому кутку виявлено круглу яму діаметром 0,25 м і 0,65 м завглибшки. У матеріалі, яким була засипана ця яма, простежуються сліди сторч поставленого дерев'яного стовпа. Слід підкреслити, що кут цей утворюється лише лесовими стінками землянки; дошки з обшивки, розташовані вздовж південно-західної стінки, лежать паралельно до основного напрямку стіни і виступу не мають. Значення цієї особливості буде роз'яснено нижче.

Північно-східна стінка простежувалась у материковому лесі на протязі 2,15 м від східного кута землянки; далі ця стінка переривалась якююсь нішею, стінки якої були обмазані перепаленою глиною. Ніша ця складалася з двох паралельних стінок на відстані 0,65 м одна від одної. Довжина цих стінок простежувалась на протязі 0,45—0,5 м. Продовження цих стінок виявити не вдалося; не збереглася і задня стінка цієї ніші. Стінки її збереглися на висоті 0,35—0,40 м. Дно її обмазане перепаленою глиною. У заповненні цієї ніші виявлено чималу кількість фрагментів кераміки, обгоріле зерно, два залізних замки, частину залізного окуття заступу. На дні ніші виявлено ямку майже прямокутної форми із заокругленими кутами (0,4 × 0,3 м, глибина — 0,35 м). Стінка і дно ями дуже випалені, північна половина північно-східної стінки була вирита не в материковому лесі, а у засипці давнішої ями, що була тут.

У північному кутку житла прекрасно збереглася піч, майже кругла у плані, тільки дещо зрізана з боку челюстів. Під печі піднято над рівнем долівки житла на 0,1—0,15 м; він виступає трохи вперед перед челюстями, утворюючи немовби припічок. Піч складена з цегли, що має форму довгастих брусків, які інколи насподі мають неглибокі і дуже невиразні борозенки (вздовж цеглини). Пічка — з напівсферичним склепінням. Стінки збереглися на висоту від рівня поду до 0,57 м. Діаметр печі 1,4 м; ширина поду 1,25 м; товщина стінок 0,15 м. У кладці збереглося п'ять рядів цегли. Через те що верхня частина склепіння печі зруйнована, не можна було встановити наявності (або відсутності) димоходу. Цегла складена на глині. У кладці використані і цілі цеглини і бита цегла (половинки). Зовнішня поверхня печі гладко обмазана глиною і добре випалена. На внутрішній поверхні обмазка не збереглася. Під печі глиняний, дуже випалений, подекуди має тріщини. Товщина глиняної обмазки — 0,03 м.

Біля північно-західної стінки житла, на відстані 2,6 м від західного кутка, виявлено невелику ямку (0,1 × 0,1 м), прямокутну в плані на рівні долівки, округлу в глибині. Ямка ця, як видно на плані (рис. 1), зроблена коло печі і, очевидно, зв'язана з нею.

У середній частині житла, на південь від печі, під потужним завалом обгорілих дерев'яних дощок і балок, що впали зверху, розчищено яму, яка йшла під долівку на глибину 0,65—0,7 м. Через те що стінки ями зовсім зруйнувалися, обриси її не мали правильної форми.

Вся площа житла була завалена обгорілими уламками дерев'яних частин будівлі, які падали під час пожежі, і товстим шаром обгорілої до червоноцеглястої барви глини, з якої були, як видно, зроблені стіни

надземної частини житла. Особливо багато обгорілого дерева і глини лежало вздовж стіни. Під цим завалом, на долівці житла або трохи вище від неї, серед обгорілих дерев'яних уламків і перепаленої глини знайдено різноманітний інвентар, який був у житлі в момент катастрофи. Глиняний посуд, виявлений у житлі як у численних фрагментах, так і цілими посудинами, належить до дуже поширених у Києві керамічних типів. Весь знайдений посуд зроблений на гончарському крузі. Щодо форми, то більша частина фрагментів належить до типу горщиків з відігнутими вінцями, вкритих у верхній частині хвилястим або лінійним орнаментом; поширений також нігтьовий орнамент. Майже цілий екземпляр посуду цього типу знайдено коло самих челюстів печі. Всередині горщика збереглися обгорілі просини. Коло нього, також біля челюстів печі, знайдено цілий глиняний високий глек, що формою своєю наближається до типу посудин, відомих під назвою „амфорок київського типу“, досить поширеного серед знахідок на городищах Середнього Придніпров'я XI—XIII ст. ст. Серед фрагментів кераміки, знайдених у житлі, треба відзначити також денце з клеймом, досить поширеного у київській кераміці XII—XIII ст. ст. вигляду.

Поруч з чорним і сірим кухонним посудом, в житлі знайдено також численні фрагменти червоної амфорної кераміки прекрасного випалу. Як відомо, цей тип посуду був дуже поширений у Києві в XI—XIII ст. ст.

До характерних для цього ж періоду знахідок треба віднести також фрагменти скляних кручених браслетів, шиферне пряслице, кілька залізних трубчастих замків і два екземпляри залізних окуть заступів, зовсім аналогічних своєю формою заступам, які ми знайшли у 1939 р. на дні тайника, засипаного в грудні 1240 р. під руїнами Десятинної церкви¹.

Серед речей, характерних для домонгольського Києва, треба, крім того, відзначити знахідку мідного хреста — енкалпїона, що прекрасно зберігся, із зображеннями, виконаними черню, і кількох кришталевих кулястих намистин.

Великий інтерес являють численні знахідки обгорілих зерен різних злаків (жито, просо, горох тощо), запаси яких зберігалися, як видно, у великому дерев'яному рундуку. Дно цього рундука (1,6 × 1,6 м) складається з восьми обгорілих плах різної ширини і однієї поперечної балки (завширшки 0,08 м); його виявлено у східному кутку житла. На дні рундука і особливо в щілинах між плахами знайдено зерна різних злаків. У тому ж кутку житла знайдено залізнi наріжні окуття та обгорілі стінки невеликого дерев'яного ящика. Там же виявлено фрагменти обгорілих тканин кількох типів. Обгорілі тканини і зерна були розкидані також по всій площі житла, зокрема грубу обгорілу тканину знайдено біля печі.

До числа дерев'яних речей, що були в житлі, треба віднести також фрагмент невеликої дерев'яної посудини з рештками обгорілого зерна на дні, фрагменти дерев'яного відра із залізними обручами і дужкою та дерев'яну скриню, від якої збереглися лише залізнi наріжники і окуття з частинами обгорілого дерева.

---

¹ М. К. Каргер, Тайник под развалинами Десятинной церкви, Кр. сообщ., ИИМК АН СССР, вып. 10, Л. 1941.

Серед численних аморфних решток залізних речей після камеральної обробки вдалося встановити лише так званий чеснок, дверну накладку (пробій), фрагменти ланцюга і шматок тягнутого дроту.

На підлозі житла знайдено обгорілі кістки kota. Як відомо, повний обгорілий кістяк kota виявлено під руїнами так званої землянки художника, розкопаної нами в 1938 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря¹.

На особливу увагу заслуговує висла свинцева печатка, знайдена в підпільній ямі, розташованій на південь від печі.

Долівка житла рівна, обмазана глиною. Ступінь її випалення неоднаковий: як видно, місцями долівка зазнала діяння сильного вогню під час пожежі. Слідів підмазки на долівці не встановлено. Товщина шару глиняної обмазки в середньому — 10 см; вона лежить безпосередньо на світлому материковому лесі.

Після остаточної зачистки долівки і решток дерев'яних конструкцій стало ясно, що розкопане житло було збудовано не на порожньому, нерушеному місці. У щільному світлому материковому лесі, що підстиляв долівку житла, виявлено чітко оконтурену велику заглибину, майже квадратну в плані. Її виповнювали рештки пухкішого структурою і темнішого забарвленням культурного шару, в якому виявлено багато великих уламків від двох або трьох червоноглиняних амфор і висла свинцева печатка.

Розкопками розкрито майже квадратну заглибину, стінки якої орієнтовані точно на сторони світу. Південна східна і західна стінки мають завдовжки 2,6 м, північна — 2,68 м. По кутках цієї заглибини виявлено круглі в плані ями від вертикально вкопаних стовпів (діаметр 0,3—0,35 м). При цьому було з'ясовано, що яма від стовпа, виявленого коло північно-східної стінки верхнього житла, являла собою рештки південно-східного кутового стовпа цієї нижчерозташованої споруди. Пухке заповнення цієї ями, що утворилося від перегнилої основи стовпа, спричинилося до того, що глиняна обмазка долівки вищерозташованого житла завалилася і впала в цю стару яму нижньої споруди. Тільки тепер стало зрозуміло, що прямокутний виступ, який переривав пряму лінію південно-західної земляної стінки верхнього житла, був не чим іншим, як південно-західним кутом виритої далеко раніше прямокутної споруди, вже зруйнованої на момент будування нового житла. Рештки круглого стовпа в кутку цього виступу, виявлені ще під час зачищення долівки верхнього житла, належали також не новоспорудженому житлу, а тому, руїни якого були в цей час вже засипані.

У середній частині південної і північної стін нижньої споруди виявлено трохи меншого діаметра (0,30 м) круглі ямки від вертикальних стовпів, які підтримували двосхилий дах цієї споруди. Глибина всіх шести ям без стовпів майже однакова (0,3—0,45 м).

Культурний шар, що заповнював прямокутну заглибину, не був такий насичений, як заповнення розташованої вище землянки, і відрізнявся від нього складом знахідок.

Насамперед, у заповненні нижньої споруди зовсім не траплялося решток обпаленого дерева, що становило у верхньому житлі основну

¹ М. К. Каргер, Землянка-мастерская киевского художника XIII века, Кр. сообщ. ИИМК АН СССР, вып. XI, Л. 1941.

масу заповнення. Не той і склад інвентаря, щоправда, досить нечисленного. На долівці споруди знайдено багато великих фрагментів від двох або трьох червоноглиняних амфор, кілька фрагментів кераміки, вкритої зеленою поливою на зовнішній поверхні і зеленою з жовтуватими розводами поливою на внутрішніх стінках посуду. Великий інтерес має знахідка вислої свинцевої печатки на долівці цієї споруди.

Загальний характер цієї споруди, викопаної в материк, розміри її і, особливо, рештки конструкції у вигляді чотирьох кутових стовпів і двох середніх, які, очевидно, підтримували двосхилий дах цієї будівлі, не залишає сумнівів у тому, що перед нами так само житло напівземляного типу, яке існувало, коли виходити із складу інвентаря, в дещо ранішу пору історичного життя Києва і було зруйноване до того, як збудовано житло, детально описане вище. На відміну від останнього, в давнішому шарі не було або не збереглося печі. Якщо *terminus ante quem* руйнування цього нижнього житла визначається датою збудування верхнього житла, то зовсім несподівано заключна фаза розкопок дозволила встановити і *terminus post quem* для збудування цього житла.

Після того, як було знято глиняну обмазку долівки на всій площі верхнього житла, в кутку, утворюваному північно-західною стіною і піччю, у світлому материковому лесі, на глибині 2,25 м від денної поверхні, виявилася прямокутна пляма з пухкішим і темнішим заповненням.

Цей же характер ґрунту простежувався і в профілі північно-західної земляної стінки житла—землянки, над плямою, причому в цілковитій відповідності з межами плями, виявленої в плані.

В результаті розчищення цієї плями виявлено паристе поховання у зрубі. Від останнього збереглися рештки дерева вздовж стінок могильної плями і три круглі ямки (діаметр 15—20 см, глибина 45—50 см) від кутових стовпів. В напрямі до низу ямки від стовпів вужчають; як видно, стовпи були не вкопані, а загострені і вбиті. Зруб орієнтований на сторони світу. Південна і північна стінки зрубу — 3 м; східна і західна — 1,7 м. Північно-східний кут зрубу йде під піч житла I (рис. 3).

Місцями пощастило простежити рештки дерев'яного накату з деревин, що перехрещуються. Вони перекривали вгорі зруб, утворюючи, як видно, камеру — склеп з дерев'яною стінкою і стелею.

На дні цієї камери виявлено чоловічий кістяк, орієнтований головою на північ. Коло правого стегна, вздовж його, лежав майже зовсім цілий меч і ще якась залізна річ, що погано збереглася, внаслідок чого призначення її встановити не вдалося. Ліворуч коло грудної клітки виявлено фрагменти залізного окуття сагайдака, в якому збереглися залізні наконечники стріл.

На ґрунній клітці знайдено три бронзові гудзики. Ліворуч від кістяка воїна виявлено жіночий кістяк, покладений поруч з ним, який дуже погано зберігся — кістки його, крім черепа, майже цілком зотліли. Ніяких речей при цьому похованні не виявлено.

Характер похоронної споруди, склад інвентаря і обряд паристого поховання дружинника з жінкою-рабинею (?) не залишає сумніву в тому, що перед нами ще одне нове поховання із складу грандіозного кийв-

ського поганського некрополя IX—X ст. ст., розташованого за валом найстарішого Київського городища доволодимирової доби¹.

Як вали і рови городища, так і розташований за ними поганський некрополь, були знищені Володимиром Святославичем, який значно розширив межі міста. Над стародавнім некрополем IX—X ст. ст. в кінці X і на початку XI ст. ст. виросло нове місто, в центрі якого було закладено в 989 р. Десятинну церкву.

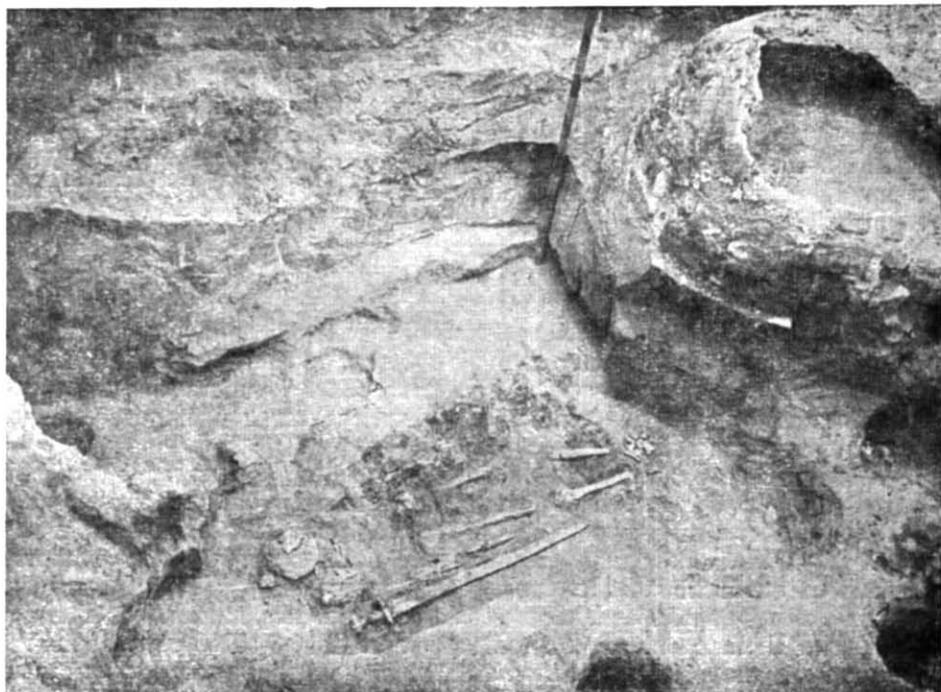

Рис. 3. Поховання з мечем.

На відстані семи метрів на південний захід від південно-західної стінки житла I було розкрито житло II за типом близьке до житла I, але з деякими відмінними від нього істотними рисами. Нижня частина житла II, що збереглася, також являла собою викопану в материковому лісі прямокутну заглибину, стінки якої можна було простежити на висоту 0,65—0,75 м від долівки житла. Вирубані в щільному лісі стінки виразно виступали при зачистці, хоч вони не були ні обмазані глиною, як це практикувалось у багатьох відомих нам київських житлах цього типу, ні обкладені деревом, як це було в житлі I. Рештки обгорілих

¹ М. К. Каргер, Дофеодалный период истории Киева по археологическим данным, Кр. сообщ. ИИМК, I, Л. 1939, стр. 9—10.

М. К. Каргер, Погребение киевского дружинника X в., Кр. сообщ. ИИМК, V, Л. 1940, стр. 79—82.

М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VIII—IX в., Кр. сообщ. ИИМК, VI, Л. 1940, стр. 61—66.

дерев'яних дощок були, правда, і тут, але в дуже невеликій кількості; як видно, це були уламки перекриттів або верхніх наземних частин будівлі. До числа останніх, без сумніву, треба віднести знайдені уламки дерева з кусками глиняної обмазки.

У південному кутку житла виявлено круглу яму з рештками стовп поставленого в ній стовпа. Рештки другого стовпа у круглій ямі збереглися також у центрі житла, коло самої стінки печі. Важко сказати, чи був цей стовп частиною конструкції перекриття житла, чи він зв'язаний з якоюсь допоміжною спорудою типу „полатей“ і т. п. На підставі діаметра стовпа і глибини ями, які не поступаються перед кутовим стовпом, першу думку можна вважати більш вірогідною.

Контур заглибленої частини житла зберігся не цілком, хоча план її можна відтворити цілком певно. Добре збереглася лише південно-східна стінка житла і майже цілком перпендикулярна до неї північно-східна. Південно-західна стінка збереглася лише в своїй південній половині; північна половина її, так само як і вся північно-західна стінка, зруйнована пізніми глибокими ямами XIX ст.

Вся північно-західна частина житла перерізана глибоким льохом з трьома великими вертикальними стовпами, що добре збереглися (див. план). Глибока пізня яма перерізала і північну половину південно-західної стінки, зруйнувавши задню (південно-західну) стінку печі. Незважаючи на ці пізні руйнування, той факт, що всі інші, незаймані цими глибокими ямами частини житла, збереглися дуже добре, дозволяє реконструювати план житла майже цілком.

Північна частина північно-східної стінки, що збереглася, обрізана пізньою ямою майже коло самого кута (північного) житла, як це вдалося простежити по глиняній долівці, яка добре збереглася в цьому місці і межі якої дозволили цілком певно встановити первісну довжину південно-східної стінки. Це спостереження стверджує і частина печі, що так само добре збереглася в західному кутку житла.

Житло II мало майже квадратний план (3 × 3,15 м), було орієнтоване цілком аналогічно до житла I; північно-західна стінка житла II розташована на одній лінії з північно-західною стінкою житла I.

В західному кутку житла збереглася велика глинобитна піч, округла в плані, напівсферичної форми. Піч була звернена челюстями до північно-західної стінки житла. Задня, південно-західна, стінка печі зрізана пізньою ямою. Глибокий льох, що зруйнував південно-західну стінку житла, спричинився до зсуву і північно-західної половини печі, яка дуже похилилася в бік льоху, хоч і не завалилася туди цілком. Під печі не тільки сильно похилився в бік ями, але в ньому стався і глибокий розрив майже посередина печі. Значно зсунулася вниз і похилилася північно-західна половина склепіння.

Незважаючи на ці руйнування, початкову форму і конструкцію печі вдалося відтворити майже цілком. Як і численні, відомі в ряді київських будівель XI—XIII ст. ст. печі, піч житла II була споруджена на невисокій площадці невирубаного материкового лесу і являла собою глинобитну конструкцію з дерев'яним каркасом. Каркас цей, складений з тонких вигнутих прутів, згодом вигорів, але простежувався на внутрішній поверхні склепіння у вигляді жолобків-канелюр, які охоплювали всю внутрішню поверхню печі. На жаль, і в цьому випадку, як і в усіх

подібних давніших знахідках, верхня, що завалилася, частина пічного склепіння не дозволила встановити наявності або відсутності димоходу.

Незважаючи на зсув і розриви, прекрасно зберігся сильно випалений, зовсім рівний під печі. Під глиняною обмазкою поду виявлено викладку з уламків кераміки. Всі фрагменти, які там збереглися, являють собою зразки типового київського посуду, зробленого на гончарському крузі з дуже відігнутими віщями, з характерним лінійним і хвилястим орнаментом. Численні керамічні знахідки на долівці житла майже не відрізнялися за своїм типом від цих фрагментів. Льох, що зруйнував південно-західну частину житла, дуже пошкодив пічні челюсті, тому й не можна було цілком простежити конструкцію печі.

Дуже добре збереглася глиняна долівка житла, наново (до чотирьох-п'яти разів) підмазувана рівними шарами глини. Під долівкою, коло печі, виявлено велику яму (завглибшки 0,5—0,6 м), заповнену вугіллям, попелом та покидьками їжі. Дно цієї ями також не раз підмазували глиною. Стінки ями дуже зруйновані і тому початкової форми її встановити не можна.

На відміну від житла I, де не виявлено ніяких ознак входу, в житлі II вхід добре простежувався в середній частині північно-східної стінки у вигляді спуску згори до рівня долівки. Ніяких східців не збереглося. Треба відзначити, що вхід цей був геть увесь завалений уламками плоскої, квадратної форми цегли найстародавішого типу (X—XI ст. ст.) та великими кусками шиферу; тут же була й невелика кількість фрагментів фресок. Як і численні інші рештки будівельних матеріалів на досліджуваній території, ці знахідки, не пов'язані з життям самого житла, свідчать про близькість руїн якоїсь кам'яної споруди домонгольського періоду.

Долівка житла була вкрита численними речами хатнього вжитку його мешканців у момент катастрофи, яка спричинилася до загибелі житла разом з його мешканцями. Інвентар зберігся не скрізь однаково. Загальний характер його не викликає сумнівів щодо його хронологічної приналежності і дозволяє висловити деякі здогади про соціальне обличчя його господаря.

Основним для датування матеріалом є численні керамічні фрагменти та один цілий глиняний горщик, оздоблений нігтьовим орнаментом, з клеймом на денці. Гончарні клейма на денцях виявлені в житлі II і на ряді фрагментів. Серед численних фрагментів, поряд з типовим щодо форм і орнаментациї (лінійної, хвилястої і нігтьової) кухонним посудом, знайдено численні уламки великої грубостінної корчаги і ряд уламків червоноглиняних амфор. Загальний характер керамічних знахідок у житлі II цілком тотожний із складом знахідок житла I.

Характерною особливістю інвентаря житла II є багатство різноманітних залізних виробів, виявлених на долівці житла. На жаль, багато з них дуже поруйновані вогнем і корозією і визначенню не піддаються (наприклад, зігнута залізна штаба, яку ми спочатку вважали за уламок меча і яким вона справді не була, та ряд цілком аморфних уламків залізних виробів). Ряд залізних речей зберігся цілком задовільно. До числа їх належать дві коси, серп, безмін, замок, дверний ланцюг, долото, свердло, кілька ножів, стріли. Багатства цих, різноманітних за своїм призначенням, залізних речей, було б, можливо, недосить для

того, щоб висувати думку про господаря-коваля, який їх виробляв, коли б, поряд з цими речами, і в самому житлі, а особливо за його північно-західною стінкою (коло входу), не було виявлено великої кількості криці і шлаків.

Крім залізних речей, частина яких може бути пов'язана не так з виробництвом, як з господарськими потребами хазяїна, в житлі знайдені бронзові чашки терезів, свинцеві та глиняні грузила, двоє кам'яних жорен і численні кістки тварин та риб.

Рис. 4. Загальний вигляд житла II після розчистки.

Але найціннішим з усього знайденого в житлі II треба визнати несподівану знахідку, зроблену під час зачищення пічного поду. В печі лежали на боці, притулившись один до одного, два людських (жіночих) кістяки з підібганими ногами (рис. 4). На шиї в одного з них збереглися два мініатюрні хрестики — мідний і янтарний. Незвичайна знахідка в печі розкрила з гідною подиву яскравістю трагічний характер загибелі житла II і з не меншою очевидністю, ніж безладний завал кістяків у різноманітних позах, виявлений в житлі I.

Обидва житла, які загинули внаслідок якогось стихійного лиха, що супроводилося пожежею, за характером своїм належать до дуже поширеного в Київській Русі типу напівземлянкових будівель з глинобитними стінами, які споруджувалися над вирізаною в материк прямокутною заглибиною. Одно із жител було трохи більше, ніж друге, являючи со-

бою досить велику в порівнянні з відомими досі київськими житлами будівлю.

У відміну від інших жител, ця будівля мала не глиняну, як звичайно, а цегляну піч, хоч вона й повторювала щодо форми типову для тих часів глинобитну піч з напівсферичним склепінням. Житла розташовані за кілька метрів одно від одного, причому планування їх безперечно пов'язане одно з одним. Обидва вони розташовані на одній прямій лінії і мають однакове орієнтування.

Не викликає ніяких сумнівів датування всього комплексу. Знайдені в землянках речі належать до дуже поширених в XII—XIII ст. ст. у Києві та в інших містах Київської землі типів речей, які датують розкопані нами житла в цих же межах.

Склад інвентаря обох жител, а особливо обставини їх загибелі в стихійній пожежі, що супроводилася запеклим боем, результатом якого були купи кістяків у руїнах першого житла і кістяки двох людей, що ховалися в печі другого житла, — все це близько нагадує аналогічну картину стихійної катастрофи, яка спіткала місто і яку ми з такою переконливою яскравістю спостерігали в розкопаній у 1938 р. ділянці на території Михайлівського Золотоверхого монастиря і в розкопаному в 1940 р. надзвичайно цікавому тайнику під руїнами Десятинної церкви. Всі ці три розкриті за останні роки комплекси є, на нашу думку, частинами єдиної трагічної картини розгрому Києва татаро-монгольськими ордами у грудні 1240 р.

М. ҚАРГЕР

Раскопки в Киеве в 1946 г.

Резюме

В 1946 г. Киевская экспедиция Института археологии АН УССР и Ленинградского отделения Института истории материальной культуры АН СССР провела разведку в семи пунктах в границах „Владимирова города“, на одном из которых были проведены и стационарные исследования. Раскопки произведены были на двух смежных участках во дворе дома № 4 по Б. Житомирской улице. На первом из них обнаружилось жилище полуземляночного типа, врезанное в материк, со стенами, обшитыми досками. В северном углу была расположена печь, сложенная из кирпича на глине. Инвентарь состоял из керамики, железных предметов, стеклянных браслетов, энколпиона, обгоревших зерен злаков. Жилище погребло в огне. Под этим жилищем обнаружено еще одно, более древнее, также полуземляночного типа, но без печи, имевшее, по видимому, двускатную крышу. Инвентарь беден, — главным образом, керамика великокняжеского времени, а также вислая печать. Под этим вторым жилищем раскопано парное погребение дружинника с женщиной-рабыней в камере-срубе. Инвентарь — меч, колчан со стрелами. Таким образом, здесь имеются три комплекса (нижняя дата — погребение IX—X ст. ст., верхняя — землянка, погибшая в 1240 г.). На вто-

ром раскопе обнаружено также полуземляночное жилище со сводчатой глинобитной печью, в которой найдены два женских костяка. Это жилище также погибло в огне.

Два раскопанных в 1946 г. жилища служат яркими дополнениями к картине разгрома Киева Батыем, которая вырисовывается на основе исследованных ранее памятников, в частности в раскопках 1938 г. на территории Михайловского монастыря и в раскопанном в 1940 г. замечательном тайнике под развалинами Десятиной церкви.

Б. РИБАКОВ
(Москва)

РОЗКОПКИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ В 1945 р.¹

Місто Переяслав (стара назва — Переяславль Руський, нова — Переяслав-Хмельницький) згадується в найдавніших писаних руських і грецьких джерелах, як один із трьох важливіших центрів стародавньої Русі, поряд з Києвом та Черніговом.

В 907 р. Переяслав одержував данину від Візантії. В XI ст. в Переяславі живуть київські митрополити, що свідчить про важливе культурне значення цього міста. Можливо, що задовго до цієї епохи Переяслав був одним з крупних центрів наддніпрянських слов'ян: звідси йшла колонізація на Балканський півострів (Великий Преслав, Малий Преслав в Болгарії). Коли Святослав намагався перенести свою столицю в X ст. з Києва на Дунай, то він називає нове місто Переяславцем в пам'ять про Переяслав.

В XI—XII ст. ст. Переяслав був столицею окремого князівства і витримував на собі весь тягар боротьби з половцями, як оплот Русі на півдні.

Перша згадувана в літопису лінія оборонних споруд кінця X ст. проходила по річці Трубежу, на якій стоїть Переяслав, на тому місці, де Трубеж, зливаючись з річкою Альтою, підходить до корінного берега Дніпра.

В Переяславі князі вели свій літопис; споруджували різні кам'яні будинки, більшість яких літопис зв'язує з іменем переяславського єпископа (варіант — митрополита) Єфрема, який жив в 1080-х рр.

Під 1089 р. в „Повести временных лет“ записано: „В се же лето священа бысть церкви святого Михаила Переяславская Ефремом митрополитом тоя церкви, иже ю есть создал велику суцу и пристрою велику

---

¹ В археологічній експедиції 1945 р. брали участь такі установи: Інститут археології Академії наук УРСР, ПМК Академії наук СРСР, Київський державний історичний музей, Державний історичний музей в Москві, Московський державний університет, Київський державний університет. В керуванні розкопувальними роботами брали участь: Д. І. Бліфельд, З. О. Володченко, Л. А. Голубева, Ф. Б. Копилов, Н. В. Лівка-Гешенер, Т. Г. Оболдуева, І. М. Самойловський, а також ряд аспірантів та студентів. Художником експедиції був Н. О. Фрейман. Роботи провадилися в липні і серпні 1945 р.

в ній створи и украсив ю всякою красотою... Се бо Ефрем в си лета многа здания воздвиже: докончав церковь святого Михаила, заложи церковь на воротех градных во имя св. муч. Феодора, и по сем св. Андрея церковь у ворот, и город камян и строение баньное камяно (с куполом), сего же не бысть преже в Руси. И украси град Переяславский зданием церковными и прочими зданием“.

В завдання експедиції 1945 р. входило дослідження найдавнішого міста, відшукування того первісного поселення, яке стало основою пізнього великокнязівського міста. Крім цього, дуже важливо було провести розкопки центральної частини міста і зробити спробу відшукати згадувані в літопису стародавні будинки і розташовані навколо них міські квартали.

Експедиція провадила широку рекогносцировочну роботу як в околицях міста, так і на самій міській території.

Переяславська округа оперезана з південного степового боку півколом так званих „Змієвих валів“, віддалених від міста за 12 км. „Змієві вали“, з походженням яких пов'язаний ряд надзвичайно архаїчних змієборських легенд, тягнуться по степу майже без жодних ознак людського життя навколо самих валів. Тільки там, де вал підходить аж до стрімкого краю берегової тераси і закінчується, коло кручі розташоване невелике городище, дуже заросле лісом, на якому місцеві жителі знаходили тригранні скіфські стріли. Це городище було фортецею, яка заперала кінець валу, що підходив до Дніпра.

Розшуки культурного шару в підшві валу не дали наслідків. Вал був насипаний на самій землі без ознак людського життя; це дуже утруднює його датування, але здогадно „Змієві вали“ лівобережжя Дніпра можна відносити до скіфських часів.

Експедиція обслідувала згадувані в літопису місця „Корань“ (сучасне село за 4 км від міста) і „Заруб“, але пам'яток слов'янської епохи не було знайдено. В середині лінії валу, між валом і містом, на піщаних розсилах корінного берега Дніпра знайдено велике селище з керамікою епохи бронзи і скіфської. Крім того, є дуже пізня кераміка XVI—XVII ст. ст. і поховання цієї ж епохи. Детально було обслідувано фортечні вали міста Переяслава і всі розрізи культурного шару на території міста.

Укріплення стародавнього Переяслава складаються з двох частин: внутрішнього міста, розташованого на стрілці Трубежу і Альти, поперечник якого в напрямку з півночі на південь — 400 м, і околичного міста, прилеглого до дитинця з півночі. Периметр його стін — 3200 м, але вал і рів збереглися лише в північно-західній частині на протязі 1500 м. Обидва міста — внутрішнє і околичне — були обведені ровами, що наповнювалися водою з Трубежу. З згадуваних у літописах історичних пам'яток відоме лише місце „Кузнечних воріт“ в північно-західній частині дитинця (Іпатьєвський літопис під 1149 р.). Можна припустити, що „Княжі ворота“ були в північній, а „Єпископські“ — в південній частині дитинця.

За межами зовнішнього валу був великий курганний некрополь, частково досліджений Д. Я. Самоквасовим і В. Щербаківським. Тепер більшість курганів, розташованих поблизу від міста, знищено. Збереглися лише найбільш віддалені від міста групи і, зважаючи на місце-

положення, — пізніших часів. Проведені пробні розкопування 6 курганів виявили лише погано збережені кістяки в дерев'яних домовинах, збитих кованими цвяхами, і без речей. Кургани можна датувати приблизно XII—XIII ст. ст.

Систематичні розкопки провадилися в таких місцях:

Розкоп № 1 (Т. Г. Оболдуева). Розріз валу в південно-західній частині дитинця.

Розкоп № 2 (Д. І. Бліфельд). Дослідження площі всередині валу на стріліці Трубежу і Альти.

Розкоп № 3 (Н. В. Лінка-Геппенер). Розкопки на території „Княжого двору“, поблизу церкви Успіння 1098 р., в північній частині дитинця.

Розкоп № 4 (Л. А. Голубева). Розшуки Михайлівської церкви 1089 р. поблизу однойменної церкви XVII ст.

Розкоп № 1.

Вал розрізано не перпендикулярно, а під невеликим кутом до його хребта. Загальна довжина розрізу — 30 м. В профілі виразно видно зовнішній і внутрішній схили давнього валу; верх валу зрізаний, але, судячи з напрямку його схилів, висота його за давніх часів дорівнювала 7—8 м. З внутрішнього боку на підніжжі валу наростили великі напластування XVI—XVII ст. ст. В підшві ж валу датуючих речей не знайдено. Основу структури валу становить масивна кладка з великих і грубих сирцевих цеглин, покладених на лесовому розчині вперев'язку.

Розміри цеглин: $45 \times 25 \times 7$ см (найчастіше); $48 \times 26 \times 7$ см; $43 \times 24 \times 7$ см; $26 \times 22 \times 7$ см. Колір цегли — ясножовтий, рідко — оранжовий. Найближчою аналогією до цієї сирцевої кладки є сирцева ж кладка в основі валу в Белгороді, досліджена В. В. Хвойкою. Розмірами цегли вона дуже близька, а призначенням — тотожна.

Цегляну основу Переяславського валу слід пов'язати з літописною згадкою „города каменного“, побудованого близько 1089 р.

Розкоп № 2.

Закладений в тому місці, де можна було припускати найдавніший осередок міста — на злитті рік — цей розкоп не виправдав покладених на нього сподівань. Чотириметровий культурний шар був тільки пізнім — XVII—XIX ст. ст. Тут розкрито одне за одним кілька жител, що послідовно руйнувалися і знову відновлювалися на старому місці. Житла ці належали в XVIII—XIX ст. ст., очевидно, поколінням шевців.

В найнижчих шарах знайдено цегляну вимостку, льох і господарські ями XVI ст. За винятком двох фрагментів домонгольської кераміки, жодних ознак культурного шару X—XIII ст. ст. не виявлено.

Розкоп № 4.

Розташований поблизу від розкопу № 2, цей розкоп мав виявити рештки „Великої Михайлівської церкви“ 1089 р., що була кафедральним собором князівського Переяслава.

Неможливість обслідувати фундаменти Михайлівської церкви середини XVII ст., що тепер стоїть щільно до валу, змусила закласти розкоп в безпосередній близькості від церкви.

Розкоп дав численний матеріал з декоративної кераміки XVII—XVIII ст. ст., знайдено багато лічних кахлів з рельєфним полі-

хромним рисунком. Особливо цікава рельєфна кахля з зображенням запорожця з вусами в жупані і в шапці з облямівкою.

Культурного шару X—XIII ст. ст. на материку не знайдено, але в пізніших переколах і ямах траплялося багато різних речей XI—XII ст. ст.: кераміка, скляні браслети і рештки цегляної будівлі.

На глибині 2,1—2,7 м, переважно коло західного краю розкопу, знайдено розсип будівельного матеріалу XI—XII ст. ст.: невеликі уламки плінф, цем'янка, уламки голосників і шиферних плит. Ряд масивних шиферних плит (рівних і з різьбленим орнаментом) пощастило виявити у дворах жителів в південній частині теперішнього міста. Плити ці, судячи з їх обробки, походять з князівських саркофагів. Відомо, що в Михайлівській церкві поховано кілька князів.

Розкопки виявили тут старі розкопувальні траншеї, прокладені місцевими аматорами старовини на початку XX ст.; до материка вони не доведені. Материк залягає на глибині 3,8—4 м. Велика кількість будівельного матеріалу свідчить, що Михайлівська церква XI ст. повинна знаходитись десь поблизу, можливо на захід від розкопу № 4. До речі, зазначу, що цей храм тричі зазнав руйнувань:

1124 р. — „Земля потрясєся мало и падеся церкви великия св. Михаила у Переяславлі мая в 10 юже бе создал и украсил блаженный епископ Ефрем“. (Патъевський літопис.)

1230 р. — „Месяця мая в 3 день... в Володимирі потрясєся земля... бысть же се... и во иных городах... Такожє и в Переяславлі Русском церкви св. Михаила каменная расседєся на двое и паде перевод с кровлею трех комар“... (Лаврентъевський літопис.)

1239 р. — „...и взят (Батый) город Переяславль копьєм, изби весь и церковь архангела Михаила сокруши“. (Патъевський літопис.)

Катастрофічна загибель Михайлівської церкви може бути запорукою того, що її фундаменти добре збереглися в землі і будуть відшукані під час продовження розкопувальних робіт по сусідству з розкопом № 4.

Розкоп № 3.

Розкоп закладено за вказівкою місцевого краєзнавця, який наглядав в 1925—1926 рр. за прокладанням водогінної траншеї і бачив кладку з великокнязівської плінфи.

Розкоп знаходиться на схід від церкви Успіння кінця XIX ст., що під її підлогою зацілили рештки фундаментів палацової церкви XI ст.

Стратиграфія розкопу № 3 вперше на території Переяслава дала нормальний шар періоду Київської Русі із житловими спорудами, мало заглибленими в землю. Знайдено багато кераміки XI—XII ст. ст., серед неї амфори-корчаги, характерні для міського посуду Київської Русі. Є кераміка з лінійно-хвилястим орнаментом, з клеймами на дні; є скляні браслети.

В східній частині розкопу знайдено поливні плитки XI—XII ст. ст. і куски мозаїки. Особливо важливими слід вважати два шиферні пряслиця, з них одне з тамгоподібним знаком у вигляді ґрат в крузі, з літерним написом, в якому вдається розібрати тільки три літери, що закінчують якесь слово.

З пізніх знахідок у розкопі № 3 цікаве поховання реєстрового козака XVII ст. в характерній сукняній шапці і з оселедцем на голові.

Обслідування розташованих поряд руїн церкви Успіння показало, що кладку стін (чи верхніх частин фундаменту) зроблено на глині з шамотом — 21×16 , $5 \times 4,5$ м. Трапляються в кладці цеглини, один бік яких дає такі проміри: 23 см, 29 см, 32 см, при товщині в 5 см.

Невелика одноапсидна, безстовпна церківка була придворною каплицею Володимира Мономаха. Орієнтована вона не точно — азимут її 65° . Таке ж орієнтування і двох відкритих в розкопі жител, очевидно, одночасних з церквою, про яку в літопису під 1098 р. розповідається: „Заложи Володимир церков каменную пресвятой богородицы в Переяславлю на княже дворе“.

* * *

Дальші роботи в околиці Переяславського князівства повинні бути спрямовані на дослідження княжого двору на захід від розкопу № 3 і на розшуки „Великої Михайлівської церкви“ на захід від розкопу № 4.

Важливо з'ясувати загадкову відсутність давнього культурного шару в південній частині дитинця.

Необхідно продовжувати розвідувальні роботи в околицях Переяслава-Хмельницького і старанно дослідити район „Змієвих валів“.

Б. РЫБАКОВ

Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1945 г.

Резюме

Переяслав в древнейших письменных источниках упоминается как один из трех важнейших центров Киевской Руси. Раскопки в 1945 г. были произведены в 4 пунктах. В юго-западной части дитинца изучалось строение вала, причем выяснено, что он был насыпан на основе из сырцовых кирпичей. На площади внутри вала, на стрелке слияния Альты и Трубежа, где предполагалось древнейшее городище, был обнаружен только слой XVII—XIX ст. ст. На месте, где предполагалось наличие остатков церкви св. Михаила, обнаружен завал строительного мусора XI—XII ст. ст., говорящий о близости церкви (скорее всего — к западу от раскопа). Наконец, на территории княжьего двора обнаружено несколько жилищ наземного типа XI—XII ст. ст.

Кроме того, экспедиция произвела обследование как самого Переяслава (церковь Успения, от которой сохранились только фундаменты в подвале постройки XIX ст., внутренние и внешние валы, могильник, где раскопано несколько поздних погребений в деревянных гробах без вещей), так и его окрестностей („Змиевой вал“ и городище у его конца над обрывом Днепра, селище с керамикой эпохи бронзы и скифов внутри линии вала и летописные „Корань“ и „Заруб“, где, однако, культурный слой времени Киевской Руси не обнаружен).

Б. РИБАКОВ
(Москва)

РОЗКОПКИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ДИТИНЦІ В 1946 р.

Місто Чернігів — одне з найстаріших руських міст, згадуване поряд з Києвом вже в 907 р. і відоме Костянтину Багрянородному — визнане об'єктом першорядної археологічної ваги як на Всесоюзній археологічній нараді 1945 р., так і на археологічній конференції в Києві в червні 1946 р.

Археологічні розкопки в Чернігові були розпочаті Д. Я. Самоквасовим в 1873 р. і дали виняткові наслідки: князівські кургани Чорна Могила та Гульбище дістали світову славу. Нове пожвавлення робіт сталося під час XIV археологічного з'їзду, скликаного в Чернігові в 1908 р. з приводу тисячоліття міста.

В 1909 р., з 8 по 17 червня, члени архівної комісії — П. С. Кармалій і М. А. Сахновський робили спробу досліджувати руїни церкви над Стрижнем, виявлені після обвалу берега в 1876 р. і обслідувані в 1878 р. Т. В. Кібальчицем і Д. Я. Самоквасовим. Їм пощастило виявити чотири цегляних кладки XII ст., ряд багатих поховань в склепах, білокам'яну різьбу і багато побутових речей.

На жаль, фіксація розкопок 1909 р. була така неохайна і невміла (для обох дослідників це була перша спроба археологічної роботи), що розшифрувати ті невеличкі дані, які є в опублікованому звіті Кармалія і Сахновського, стало можливим лише після археологічних робіт 1946 р. Серйозні археологічні дослідження провадив в 1923 р. М. О. Макаренко всередині і навколо Спаського собору 1036 р. Поставивши перед собою історико-архітектурне завдання, М. О. Макаренко в дуже малій мірі дослідив площу самого міста.

Під час випадкових земляних робіт в Чернігові траплялося багато цінних речей X—XII ст. ст.: золоті і срібні колти, ланцюги, персні, браслети, бронзові акваманіли, енколпіони, змійовики, монетні срібні зливки тощо.

В липні—серпні 1946 р. Чернігівська археологічна експедиція приступила до систематичних розкопок в Чернігові¹.

¹ Експедиція була організована Інститутом археології АН УРСР разом з ПМК АН СРСР та Державним історичним музеєм. До складу її, крім автора (керівника експедиції), входили наукові співробітники: О. О. Попко (Інститут археології АН

Для початку робіт вибрано територію дитинця. Роботи провадилися тут в двох напрямках: по-перше, було поставлено завдання розшуків княжого двору, а, по-друге, вивчався берег р. Стрижня в північно-східному кутку дитинця з рештками недокопаної церкви XII ст., які загрожували обвалом; це й визначило черговість робіт.

Розшуки двору чернігівських князів провадилися на підставі даних Київського літопису під 1174 р., в якому згадується про збудування Михайлівської церкви „на князем дворе“. Попередні дослідники помилково вважали Михайлівською церквою ту, руїни якої розкопувалися в 1878 і 1909 рр., але П. Й. Смолічев довів неслушність цієї думки.

Проведена перевірка обох поглядів за старовинними планами Чернігова переконала мене в правоті Смолічева. На березі р. Стрижня в XVIII ст., в районі садіб полковника Троцького і інженерного будинку, була не Михайлівська, а Благовіщенська церква, яку закінчили будувати, за тим же Київським літописом, в 1186 р. Палацова ж церква 1174 р. повинна знаходитись далі на південь в районі кол. будинку малоросійського намісника, збудованого в 1803 р., коло якого на плані позначено церкву св. Михайла.

Таким чином, орієнтирами у виборі місця для дослідів були два точно датовані літописом будинки 1174 і 1186 рр., на місці яких в XVII—XIX ст. ст. існували однойменні їм церкви — Михайлівська і Благовіщенська.

Розшуки княжого двору, згаданого в літопису під 1174 р., не дали поки що будь-яких наслідків і будуть продовжені в дальші роки. Розкопки на р. Стрижні в північно-східному кутку дитинця були розпочаті зачисткою профіля по кручі берега на протязі понад 70 м. Профіль виявив давньослов'янські землянки з ліпною керамікою VII—VIII ст. ст., глиняними пряслицями і кістяними проколками. Цей шар, дуже порушений пізніми перекопами, простежено на всьому протязі профіля. В профілі простежено залишки фортечного валу кінця XVII ст., зритого в 1803 р.

70-метровий профіль, що проходить через берег по заселеній і збудованій колісь частині давнього чернігівського дитинця, має дуже велике значення для планування робіт і вибору методу розкопок на кожній окремій ділянці.

Досить ясно визначилися основні шари.

На всьому протязі профіля трапилися невеликі ділянки шару VII—VIII ст. ст. з ліпною керамікою; шар IX—XII ст. ст. з невиразними спорудами; шар 1180-х років, пов'язаний з будуванням церкви; шар XVII—XVIII ст. ст. з ліпню лощеною керамікою і білоглиняною грубо-стінною; шар XIX—XX ст. ст., споруди якого вриваються в раніші шари, знищуючи їх місцями до материка; шар епохи Вітчизняної війни, коли під час німецьких бомбардувань 1941 р. були зруйновані всі будинки

УРСР), В. А. Малъ (Держ. історичний музей в Москві), Н. К. Лисицина, Т. В. Ніколаєва і Г. Ф. Соловйова (всі троє — ІМК), художник-архітектор І. Н. Савелов (Моск. архітектурний інститут), фотограф П. А. Максимов та студенти Московського університету і Московського обласного педагогічного інституту. Велику організаційну допомогу подавали експедиції міські партійні і радянські органи Чернігова. Основною організацією, що фінансувала експедицію, був Інститут археології Академії наук УРСР, по відкритому листу якого і провадилися роботи.

на вул. Леніна. Руїни цих будинків покривають всю поверхню місця розкопок.

Жодних явних слідів взяття Чернігова Батием в 1239 р. в профілі не помічено.

Зачистка берега виявила торці шести цегляних кладок XII ст. Це були руїни Благовіщенської церкви, побудованої в 1186 р. в Чернігові „великим і грізним“ київським князем Святославом Всеволодовичем, героєм „Слова о полку Ігореве“.

Розкопки виявили багато пізніх споруд і поховань XVII і початку XVIII ст. ст., що дуже зруйнували давню кладку. Як з'ясувалося, церква 1186 р. почала руйнуватися в XVII ст. Частина склепінь впала, стіни були розібрані, а над старим вітарем було побудовано в 1676 р. невеличку дерев'яну церквівку, погорілу в XVIII ст. (останнє поховання датоване 1729 р.). Від давньої споруди збереглися фундаменти і нижня частина стіни, приблизно до рівня давньої підлоги. Фундаменти складені з валунів і щебеню, залитих вапном. На висоті 1 м від дна рову почалася цегляна кладка на вапні з товченою цеглою (на „цем'янці“), на рівні давньої поверхні XII ст. рів фундаменту був закритий наглухо широким карнизом, який виступає з товщі стіни. Глибина залягання фундаменту від поверхні XII ст. — 1,1—1,5 м.

Цегла вживалася в основному двох розмірів: $28 \times 25 \times 5$ см і $24 \times 19 \times 3$ см. Зустрічаються різні варіанти локальної цегли, в тому числі цегла з аркатурного пояска. На багатьох цеглинах при їх виготовленні були нанесені знаки, найчастіше князівські, у вигляді двозубця або тризубця. Кладку виведено акуратно і точно, всі внутрішні і зовнішні членування стін суворо відповідні. Вражає незвичайне для давньої Русі точне орієнтування церкви — її поперечна вісь відхиляється на схід тільки на півтора градусів (в інших давніх будівлях Чернігова на 30 — 60°). Товщина зовнішньої стіни 1,3 м, внутрішньої 1,4 м. Пілони $1,9 \times 1,9$ м. Відстань між пілонами 5,4 і 5,6 м.

Розкопана частина Благовіщенської церкви дає можливість відновити її загальний вигляд.

Церква 1186 р. мала витягнуту в довжину триапсидну шестистовпну основу, обнесена з трьох боків галереєю-усипальною і гробницями завширшки в 2,85 м на півночі і 3 м на південному заході. Всі частини були збудовані одночасно за одним планом із цілком однорідної цегли. Східні кінці галерей завершувалися закритим квадратним помешканням (ризниця?). Загальна ширина близько 26 м, а довжина приблизно 34 м. Східна частина церкви обвалилася в річку ще в 1876 р. і відновлена на плані на підставі теоретичних міркувань і уривчастих відомостей про розкопки в 1878 і 1909 рр.

В розміщенні архітектурних елементів ми бачимо у будівничого прагнення створити широкий середній неф і широкий трансепт: решту начебто зсунено набік.

За загальним плануванням Благовіщенська церква найближче стоїть до собору Успіння у Володимирі на Клязьмі, побудованому в ті ж роки (1185—1189), поступаючись йому трохи розмірами.

Будівля Святослава Всеволодовича була багато декорована. За декоративними прийомами вона є єдиною. Тут вперше в історії російського будівництва введено ряд новин. Так, наприклад, стіни будівлі

були виведені із звичайної червоної цегли, а масивні півколони на зовнішніх пілястрах — з ясножовтої цегли.

Двокольоровість будівлі дістає дальший розвиток в архітектурі XV—XVII ст. ст., але для домонгольської Русі це — єдиний випадок. В обробці будівлі застосовувався і різьблений білий камінь. Підлоги були вимощені двома способами: другорядні площі (бокові нефи, галерея) мостилися поливними плитками 11×12 см жовтого, зеленого і вишневого кольору, а середній неф і трансепт були вилужені чудовою мозаїкою з крупних пластин різнокольорової смальти. На щастя, серед пізніших ям і могил збереглися два фрагменти мозаїчного малюнка. Один з них — коло переходу із північного нефа в галерею — цілком геометричного характеру, а другий — між підкупольними стовпами — зберіг зображення павича, вписаного в коло. У павича є характерний чубок, шпори; хвіст не зберігся.

Поряд з павичем, що зберігся, повинно було бути зображення дерева і другого павича, але від дерева збереглися лише круглі пластини зеленкуватої смальти (плоди?).

Подібна сюжетна мозаїка ніколи не зустрічалася на підлогах староруських церков. Вона застосовувалася в Новгороді і Києві для „горнього місця“ в оздобленні стін. В Софійському соборі в Києві підлога була з подібної мозаїки, але малюнок був тільки геометричний. Найімовірніше, київська підлога була настелена після пожежі 1180 р., коли погоріла Софія. Мозаїчний килим ще більш підкреслював значення широкого середнього нефа, який відходив у далечінь. В глибині цієї центральної частини церкви був білокам'яний ківорій з різьбленим зображенням птаха, фрагменти якого були знайдені в 1909 р.

Благовіщенська церква 1186 р. трохи близька до монастирської Єлецької церкви в Чернігові другої половини XII ст., але значно багатша й розкішніша. Своїм багатством і розмірами вона суперничала із Спаським собором 1036 р.

В кінці XII ст. найвидатніші руські князі оббудовують церкви галереями, прагнучи відродити пишність XI ст. Знамените „Златое слово“ князя Святослава перераховує їх усіх. З кожним ім'ям ми можемо пов'язати значну архітектурну пам'ятку, близьку за типом до чернігівської Благовіщенської церкви: Ярослав Осмомисл — собор Успіння у Галичі (до 1187 р.), Всеволод Суздальський — собор Успіння у Володимирі (1185—1189 рр.), Давид Ростиславович — Велика Смядицька церква (близько 1191 р.).

Сам Святослав Всеволодович не задовольняється переробкою якоїсь старої будівлі, а створює наново розкішну будову, прикрашаючи її так багато, що ми цілком можемо зрозуміти співця „Слова о полку Игореве“, який в рік закінчення церкви писав, що „ту немци и венецици, ту греци и морава поют славу Святославилю“.

Раскопки в Черниговском детинце в 1946 г.

Резюме

Начало археологического исследования Чернигова — крупнейшего центра Киевской Руси — относится к последней четверти XIX ст., однако исследования охватывали, главным образом, некрополь, либо отдельные архитектурные памятники, сам же древний город мало обращал на себя внимание археологов. В 1946 г. начало систематического исследования было положено поисками княжьего двора и раскрытием остатков Благовещенской церкви. Реперами для поисков княжьего двора служили Михайловская и Благовещенская церкви, отмеченные на старых планах; эти поиски не увенчались успехами и будут продолжены в дальнейшем.

Основные раскопки велись в северо-восточной части древнего Черниговского кремля. Зачистка берега р. Стрижня на 75 м обнаружила остатки древнеславянских жилищ VII—VIII ст. ст., культурный слой XI—XII ст. ст. и фундаменты кирпичной церкви XII ст. Алтарная часть Благовещенской церкви была частично затронута раскопками в 1878 и в 1909 гг.

Работы 1946 г. выяснили, что Благовещенская церковь, построенная „великим и грозным“ Святославом Всеволодовичем в 1186 г., представляла собой очень большое здание с трехнефной основой и одновременно построенными галереями-усыпальницами.

Впервые для древней Руси удалось обнаружить пол с мозаичным изображением павлина из крупных пластин разноцветной смальты.

В декоративной отделке церкви применялись поливные плитки, белый камень и кирпич двух цветов.

В. ГОНЧАРОВ
(Київ)

ПОСАД І СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ КОЛО РАЙКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА

(За матеріалами експедиції 1946 р.)

Райковецька археологічна експедиція, організована Інститутом археології АН УРСР спільно з Житомирським і Бердичівським музеями в 1946 р., ставила собі за мету дослідити посад і сільські поселення коло ранньфеодального городища в с. Райках, Бердичівського району, Житомирської області. Городище розташоване в західній окраїні сучасного села на лівому березі р. Гнилоп'яті, в тому місці, де в неї впадає невеликий струмок Рублянка. Щодо свого географічного положення, городище лежить у смузі, де стикаються ландшафти: лісовий з піщаним ґрунтом і степовий з чорноземом. Межа лісу і степу проходить приблизно з північного сходу на південний захід, з Козельця на Васильків, Бердичів, Кременець¹.

Виходячи з положення городища і з ряду інших ознак, його слід залічити до типу невеликих сторожових прикордонних городків-фортець, які становили цілу систему укріплених поселень, створених в епоху Володимира і Ярослава для оборони Київської держави від степових кочовників.

Такі городища-фортеці збереглися по берегах рр. Гнилоп'яті, Тетерева, Ірпеню, Росі, Роставиці, Случі. Уздовж цих річок була створена ціла система земляних валів, які разом з городищами становили єдину південно-західну лінію оборони Київської держави.

Протягом 1929—1935 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР повністю розкопала площу Райковецького городища в 12 000 м². Тоді ж поблизу городища було розкрито невелику ділянку посаду, сільського поселення і некрополя.

Культурний шар городища XII і першої половини XIII ст. зберігся дуже добре. Маючи в собі багато решток згорілих дерев'яних жител, фортифікаційних споруд, різних господарських будівель, побутових речей, зброї, прикрас, речей культу, обгорілих запасів продуктів харчування, остеологічних решток свійських тварин і кістяків самого населення, загиблого в городищі, цей шар малює яскраву картину життя городка-фортеці і жорстокий військовий розгром його із знищенням усього населення в першій половині XIII ст.

¹ Л. Н. Майков, Заметки по географии древней Руси, Журнал министерства народного просвещения, 1874, кн. 8, стр. 240.

Проте надзвичайно багаті матеріали, здобуті розкопками Райковецького городища, все ж не дають повної і вичерпної картини життя городка, бо староруське місто з господарського й економічного боку було нерозривно зв'язане з прилеглими до нього сільськими поселеннями. Тому при вивченні староруського міста дуже важливим допоміжним завданням є дослідження зв'язаного з ним сільського поселення. На жаль, ця важлива робота досі ще мало привертає до себе увагу вчених¹.

Розкопки 1946 р. були продовженням планової роботи над дослідженням всього комплексу археологічних пам'яток, що належать до даного населеного пункту. Отже, в Райках уперше в археологічній практиці УРСР здійснюється планомірне дослідження ранньофеодального міста з усіма його складовими частинами, включаючи і сільське поселення.

Здобутий матеріал у значній мірі доповнює і по-новому висвітлює відомості писаних джерел, допомагаючи, таким чином, розв'язання цілого ряду дуже важливих історичних проблем. До таких проблем в першу чергу, належить проблема виникнення і соціальної структури самого міста і проблема класових взаємовідносин періоду раннього феодалізму. У цій праці ми не маємо наміру розв'язувати ці надзвичайно важливі питання. Для цього потрібне спеціальне дослідження на основі повнішого матеріалу, що його, безперечно, дадуть дальші дослідження пам'яток. У наше завдання входить тепер опублікування матеріалів, здобутих експедицією, які найбезпосередніше стосуються розв'язання згаданих питань.

I

Перше ніж перейти до опису результатів дослідження сільських поселень коло Райковецького городища XII і першої половини XIII ст. ст. спинимося на відкритій експедицією 1946 р. ще одній групі пам'яток більш раннього часу. Ці пам'ятки важливі для постановки питання про виникнення самого Райковецького городища.

На північний захід від дитинця городища — на урочищі Запасіка (рис. 1), на поверхні схилів над р. Гнилоп'яттю виявлено дуже багаті фрагменти грубостінного ліпного керамічного посуду з великою домішкою в тісті зерен кварцу.

Розкопками на урочищі Запасіка виявлено рештки жител. Перше виявлене житло-землянка дуже зруйноване розмивами й оранкою. Розміри землянки (чотирикутної із заокругленими кутами) $4 \times 3,5$ м. Глинобитна долівка землянки залягала на глибині 1,2 м від поверхні. На долівці виявлено велике скупчення фрагментованого ліпного посуду печини й кісток тварин. Печі і входу в землянку не простежено через її погану збереженість.

Недалеко від цієї землянки простежено сліди другої землянки прямокутної (з приблизними розмірами 3×4 м), також дуже зруйнованої. На рівні долівки розчищено фрагменти ліпного посуду, ана

¹ Матеріали к Всесоюзному археологическому совещанию, Москва 1945 стр. 136.

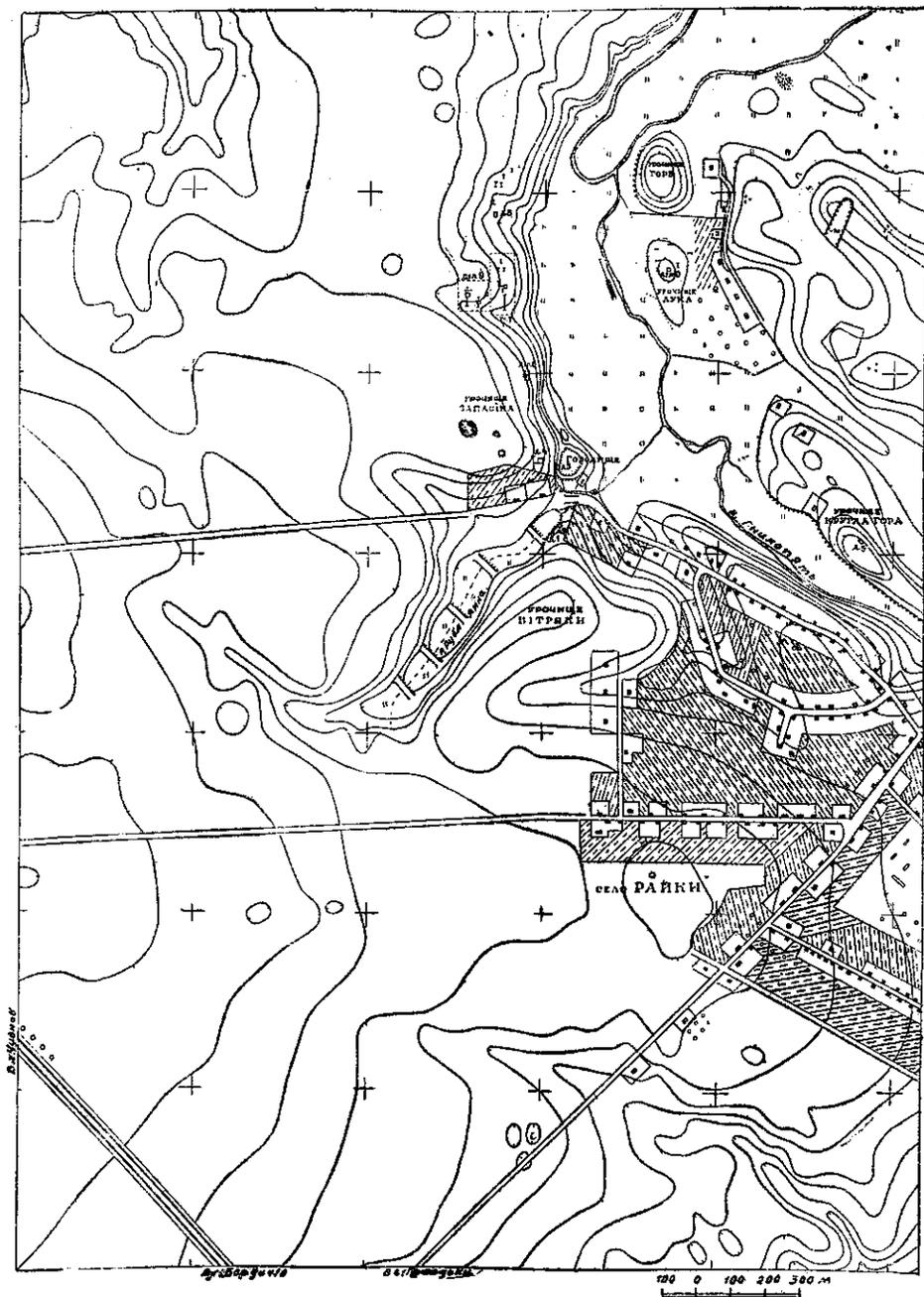

Рис. 1. Карта району робіт Райковецької експедиції 1946 р.

логічного до знайденого в першій землянці. Тут же виявлено багато кусків печини й каменю із слідами діяння вогню. Можна припустити, що в цій землянці була викладена з каменю піч. Більшість фрагментів належить до посудин банкової форми з дуже грубими стінками і великою домішкою зерен кварцу в тісті. Поверхня черепка здебільшого сірого кольору, орнамент хвилястий і лінійний, з зовнішнього боку по колу дна простежується виступ, випал слабкий. Щодо форми посудин і орнаментатії цю кераміку можна віднести до ранньослов'янського часу VII—VIII ст. ст.

Дещо краще збереглася землянка ранньослов'янського часу, виявлена на правому березі р. Гнилоп'яті в урочищі Лука на горбі дюнного походження (рис. 1). Землянку було викопано в материковому піску глибиною 0,7 м. Вона мала чотирикутну форму, розміри 2,4 × 2,6 м. Долівка була зроблена із щільного піску, насиченого деревним вугіллям. Землянка мала піч-кам'янку коло північно-західної стінки на рівні долівки. Форма печі чотирикутна. Стінки її складені з вертикально поставлених притесаних каменів, внутрішній бік яких мав сліди закопченості. Верхня частина печі завалилась, і під завалом було виявлено 48 фрагментів грубостінного ліпного і кружального керамічного посуду, серед яких знайдено 80 фрагментів горшкоподібних посудин, орнаментованих лінійним і хвилястим орнаментом, і 6 фрагментів від сковорідок. Таку ж кераміку виявлено у великій кількості і на долівці землянки.

Одна з ліпних посудин збереглася, приблизно, в половинному своєму розмірі. Це — горщик, але з дуже витягнутими стінками, формою близький до банки. Недалеко від нього виявлено частину такої ж посудини банкової форми, зробленої на гончарському крузі. Стінки її товсті, із слідами загладжування рукою. Біля шийки зроблено ритий лінійний орнамент. Ще одну посудину банкової форми виявлено на долівці біля вогнища.

Виявлена в землянці кераміка грубостінна, із значною домішкою в тісті зерен кварцу, здебільшого слабого випалу.

Денця цих посудин банкової форми характерно відігнуті з виступом за стінки. Ця форма дуже нагадує посуд скіфських часів.

Формою вінець і орнаментатії ця кераміка типова для ранньослов'янської.

Отже, ставиться питання про генетичні зв'язки пізньоскіфського часу з ранньослов'янським періодом. Б. Д. Греков, наприклад, відзначає, що слов'яни генетично зв'язані з тими племенами, яких греки називали плем'ям скіфів і, насамперед, із скіфами-орачами¹.

Ще в попередніх розкопках дитинця Райковецького городища ми знаходимо речові рештки, що належать до ранньослов'янського часу. Нижні культурні шари на дитинці характеризувалися наявністю ліпного керамічного посуду, аналогічного до посуду із землянки на урочищі Лука. Тут були виявлені і рештки жител-землянок з печами-кам'янками того ж раннього часу. У східній частині дитинця такі будівлі були виявлені у вигляді утрамбованих з глини долівок і зотлілих дерев'яних конструкцій, які залягали нижче від основного культурного шару XII ст.,

¹ Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, изд. АН СССР, М.—Л. 1944, стр. 9.

під згорілими житлами-клітями і так званими тарасами (клітями фортифікаційного призначення).

Таким чином, в районі Райковецького городища ми маємо три ранньослов'янські поселення, одно з яких і перетворилося в укріплений городок, що став згодом однією з ланок оборонної лінії Київської держави.

II

Головне завдання експедиції 1946 р. полягало в дослідженні сільських поселень коло Райковецького городища ранньофеодального часу.

Слід відзначити, що розшукувати сільські поселення дуже важко, бо всі вони були відкритого типу, без штучних укріплень, і розташовувалися, здебільшого, на рівній місцевості без будь-яких топографічних вказівок, які б визначали їх. Ретельною розвідкою околиць дитинця Райковецького городища було встановлено, що поблизу його, а також за 2 км, міститься ряд відкритих поселень.

Перше поселення було розташоване безпосередньо за валами і ровами дитинця на північний захід в урочищі Запасіка і тяглося до стародавнього могильника, розташованого за 150 м на захід від дитинця. У північно-західному напрямі воно досягало р. Рублянки і переходило на її правий берег в урочищі Вітряки, де й закінчувалося коло другого могильника (рис. 1).

Невелику ділянку на цьому поселенні було розкрито ще в 1934 р. Зовсім близько, за якихось 25 м на захід від дитинця, розкопками було виявлено житло-землянку прямокутної форми розмірами $2,5 \times 3,5$ м, глибиною 0,7 м, викопану в лесі, з піччю, врізаною в стінку у вигляді ніші. Інвентар землянки дуже вбогий: фрагменти кружального керамічного посуду часів Київської Русі, два залізні ножі і кілька фрагментів скляних браслетів. На глинобитній долівці розчищено рештки обгорілих бантин від перекриття землянки.

На північ від неї, на віддалі 15 м, виявлено другу землянку, прямокутної форми, розмірами 4×5 м, із східчастим входом, викладеним з плоского каміння на висоту 0,9 м. Ця землянка аналогічна до першої, з тією тільки різницею, що в ній було дві печі, сполучені одним спільним припічком з утрамбованої глини, вимощеним вгорі плоским камінням і фрагментами жорен. Така будова печі давала можливість топити одночасно в обох печах. Ця піч відрізнялася від печей, виявлених раніше на дитинці городища, ще й своїми розмірами; кожна з печей займала площу по череню $1,2 \times 1,3$ м (найбільший черень звичайної печі для варіння їжі в житлах дитинця досягає 1 м^2). Стінки випалені на товщину 7—8 см, а самий черень мав обмазку 3—5 см і був зроблений на рівні долівки. Щоб зручніше було працювати, коло печі викопано спеціальну яму. Долівка в землянці глинобитна. На рівні її розчищено людський кістяк. У західній частині землянки простежено скупчення каміння і рештки обгорілих бантин від перекриття. Під цим завалом розчищено ще один людський кістяк, тут же знайдено залізний серп, залізну круглу крицю, мідний плоский браслет і обгорілі зерна жита.

Великий розмір цієї землянки, конструкція печі, а також використання каміння при збудуванні її свідчать, очевидно, про те, що вона мала якість технічне призначення.

В 1946 р. на цьому поселенні, у східній його частині, ближче до р. Гнилоп'яті, було розкрито ще три житла (рис. 2). Вони були розташовані на відстані 25—30 м від другого західного валу городища.

Перша землянка, як і виявлена раніше, викопана в лесі, має квадратну форму з розмірами 4×4 м. Стінки її простежено на глибину 0,8—0,85 м. Уздовж двох суміжних стін виявлено лежанки, врізані

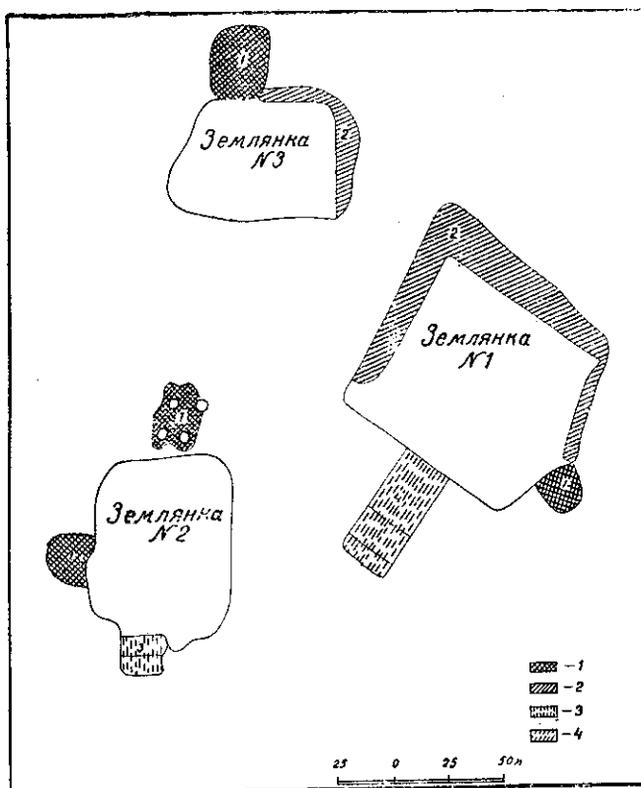

Рис. 2. Село Райки. Посад в ур. Запасіка. План землянок.
1 — печі; 2 — лежанки; 3 — вхід; 4 — керамічні печі.

в лесі, в 40 см заввишки від долівки і в 50—65 см завширшки. Лежанка коло південно-західної стінки не доходить до кута, тому що тут містився східчастий вхід у землянку. Долівка землянки являє собою добре випалену глиняну обмазку. На її рівні розчищено обгорілі рештки дерев'яних бантин і завал каміння, під якими виявлено два людських черепи і кістяки кінцівок. На лежанці коло північно-західної стінки виявлено ще третій людський череп.

Землянка мала дві печі, врізані в материковий лес її стінок. Печ, розташована коло східної стінки, мала форму здовженого прямокутника розмірами $0,9 \times 1,5$ м із стрімкими стінками, що збереглися на висоту 40—50 см, і черенем, що піднімається уступами. Вся внутрішня частина

печі була заповнена обвалом печини, в якому виявлено фрагменти кружального керамічного посуду, без слідів уживання. Найпевніше, ця споруда є нижньою частиною гончарного горна, тобто його підтопкою. Потужний шар печини, який заповнював піч, утворився, як видно, від завалу верхньої частини горна, тобто решітки, на яку ставили посуд для випалювання.

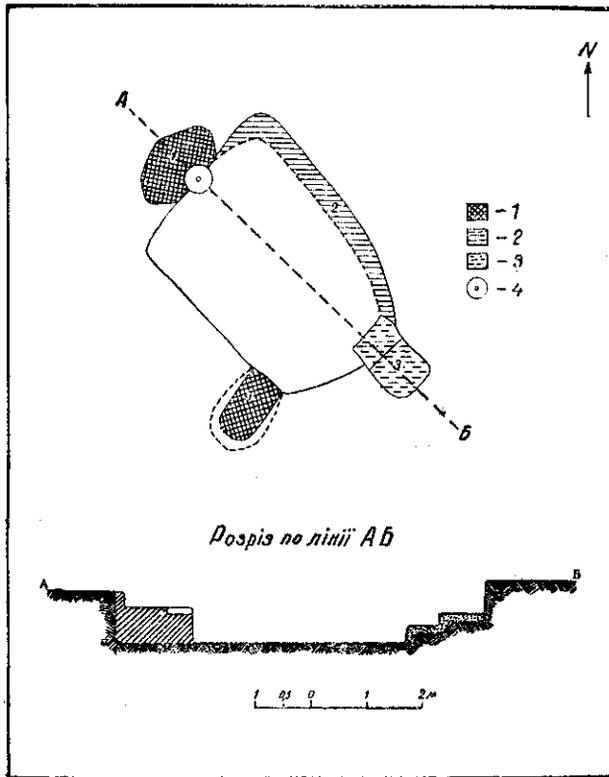

Рис. 3. Село Райки. Посад в ур. Вітряки. План та розріз землянки. 1 — піч; 2 — лежанка; 3 — вхід; 4 — жорнова-припічок.

Друга піч землянки напівовальна ($0,8 \times 0,9$ м по череню), вирізана в північній стінці. Черень її залягає на рівні долівки. Формою і розмірами це — звичайна піч для варіння їжі.

За 3,5 м на південний схід від цієї землянки виявлено другу землянку, прямокутну, витягнуту по лінії схід—захід ($2,6 \times 3,4$ м). Стінки її простежені в лесі (на глибину $0,6$ — $0,7$ м), долівка глинобитна. У південній стінці, на незначній висоті від долівки, вирізано піч овальної форми (по череню — $1 \times 0,9$ м, при висоті склепіння в $0,45$ м). Там, де черень сполучається із склепінням, у склепінні є отвір діаметром в 10 см, можливо, димохід.

У західній стінці землянки, на рівні долівки, виявлено другу піч, підковоподібної форми (довжина $1,45$ м, ширина в центрі $1,1$ м, коло

челюстів 0,8 м, висота 0,35 м), також вирізана в материковому лесі. Ця піч, замість звичайного рівного череня, мала невелике заглиблення і, як з'ясувалося, була підтопкою гончарного горна, розташованого на захід від землянки. Решітка горна — овальної форми (1,1 × 0,9 м), має 4 вертикальних круглих отвори діаметром 20 см, висотою в 60 см, розташованих чотирикутником і сполучених з підтопкою. Стінки цих отворів

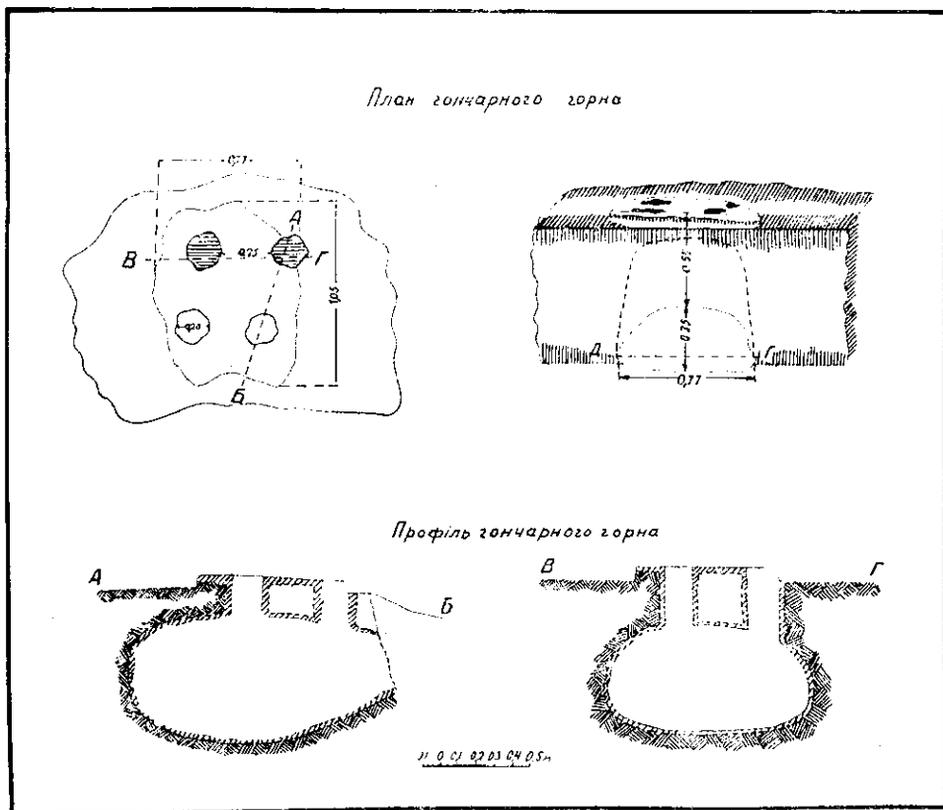

Рис. 4. Село Райки. Посад в ур. Запасіка. Землянка 2. План та розріз гончарного горна

дуже випалені. Склепіння над решіткою не збереглося. Отже, горно топилося всередині землянки. Через отвори в підтопці розпечене повітря надходило в решітку, на якій ставили посуд для випалювання (рис. 4).

Всю площу глинобитної долівки перекривав завал обгорілого дерева і бантин, а в північно-східному кутку, де був простежений східчастий вхід у землянку, залягав великий завал каміння, під яким було виявлено людський кістяк. У північній частині на долівці землянки виявлено три фрагментовані керамічні посудини, зроблені на гончарському крузі. В різних місцях на долівці розчищено багато окремих фрагментів керамічного посуду, кістки свійських тварин, кілька залізних наконечників стріл, два залізні ножі і один трубочний замок.

У північно-західному кутку виявлено обгорілу дерев'яну річ, на якій була тканина і нитки, можливо, рештки ткацького верстата — кросна. В центрі землянки знайдено залізний круглий стрижень, який був, очевидно, складовою частиною гончарського круга. За межами землянки знайдено кілька фрагментованих керамічних посудин. Отже, ця землянка, як і попередня, була не тільки житлом, але й гончарною майстернею, де посуд формувався і випалювався.

На відстані 3,2 м від гончарського горна виявлено третю землянку, правильної квадратної форми, розмірами $3,5 \times 3,5$ м, викопану в материковому лесі на глибину 1 м. У південно-західному кутку землянки була піч, вирізана як і в усіх землянках, в материковому лесі стінки. Черинь печі височів над глинобитною долівкою на 30 см. Коло західної і північної стінок землянки були лежанки в 40 см заввишки і 50 см завширшки.

На північній лежанці розчищено людський череп і окремі кістки кістяка. На долівці під завалом обгорілого дерева і каміння залягали фрагменти керамічного посуду, кістки свійських тварин, кілька фрагментів скляних браслетів, два наконечники залізних стріл і залізний ніжик. Серед завалу каміння знайдено велику кількість фрагментів жорен, серед яких є оброблені лише частково, що вказує на виробництво їх у цій землянці.

До цього ж поселення належить також землянка в урочищі Вітряки, на правому березі р. Рублянки (рис. 3). Виявлено її в безпосередній близькості від городища на західному краї плато, над кручею. Землянка мала форму прямокутника, витягнутого з південного сходу на північний захід ($3,15 \times 4$ м). Викопана вона в материковому лесі на глибину 1—1,15 м. У північно-східному кутку землянки простежено вхід з трьох вирізаних в лесі східців. Долівка житла глинобитна. На рівні її виявлено велике скупчення обгорілого дерева і вугілля. Землянка мала дві печі: в південно-західному кутку і на середині північно-західної стінки. Обидві печі вирізані в материковий лес стінок на незначній висоті (до 20 см) від долівки. Склепіння печей складалися з природного материкового лесу, пропаленого на 8—10 см. Коло челюстів печі, вирізані в північно-західній стінці, лежав нижній камінь жорна, який являв собою своєрідний припічок. Розміри цієї печі значно більші від звичайних печей, в яких варять їжу; ширина по череню 1,45 м, в бік челюстів вона значно звужена. Ця піч, очевидно, служила для якоїсь промислової мети. Друга піч у південно-західному кутку землянки значно менших розмірів — $0,95 \times 0,62$ м по череню — використовувалась, як видно, для варіння їжі.

Вдодж північно-східної стінки землянки, по всій її довжині, є лежанка з материкового лесу.

При розчищенні землянки знайдено багато фрагментованого кружалного керамічного посуду XII ст., кісток свійських тварин, частину людського кістяка, круглий з вушком медальйон з низькопробного срібла, срібний перстень з плоским щитком, фрагмент кістяної голки з вушком, сережка з мідного дроту з нанизаними однією кістяною і двома скляними намистинами, дуже окислена залізна пряжка і трубочний замок. Привертає до себе увагу знайдене серед маси фрагментів кераміки денце посудини з клеймом у вигляді хреста, замкнутого в коло.

Такі ж клейма і тих самих розмірів ми знаходили на посуді в дитинці городища. Це свідчить про те, що цей посуд зроблено на одному гончарському крузі. Поблизу виявленої землянки в урвищі до р. Рублянки простежено сліди ще однієї землянки. Збереглася тільки невелика площадка невипаленої глини, над якою виявлено жорна, що лежали в своєму природному робочому положенні: обидва камені лежали горизонтально і щільно прилягали один до одного. Під ними в суглинку простежено чотирикутну яму, заповнену гумусом. Таке заповнення могло утворитися в ящику, що стояв на долівці землянки і в якому містилися жорна.

Друге відкрите поселення виявлено ще в 1934 р. на значній віддалі (до 0,5 км) на захід від городища, в нижній частині південного схилу на лівому березі р. Рублянки. Тут розкрито цілий ряд жител-землянок, витягнутих в один ряд уздовж берега ріки, довжиною в 50 м. Вони становили, проте, лише незначну частину розташованого тут поселення: як видно із знайдених на поверхні культурних решток, все поселення тяглося вздовж берега на 600 м. На ділянці в 50 м виявлено 10 землянок. Своїм планом вони нагадують одна одну. Ями землянок прорізують верхні напластування і заглиблюються в материкову глину. У плані землянки мають форму здовженого прямокутника з середніми розмірами 2,8 × 3,2 м при глибині 1,3—1,7 м від рівня сучасної поверхні. В конструкції землянок значною мірою використано дерево. Треба думати, що частина стін у вигляді дерев'яного зрубу і перекриття виходила на поверхню, тобто в цьому випадку ми маємо справу з напівземлянковим типом житла. Вхід в землянки у вигляді висічених в ґрунті східців, часом викладених камінням, майже скрізь був зроблений із східного боку. Долівка складалася з утрамбованої глини або з випаленої глиняної обмазки. Лише в одній із землянок, крім долівки, була випалена і нижня частина стінок, викопаних у материковій глині.

Такий спосіб випалювання застосовувався для зберігання приміщення від вогкості. Між окремими землянками був невеликий проміжок в 2—3 м завширшки, в масиві якого і вирізувалися печі у вигляді ніші. За такого планування печі двох сусідніх землянок містилися на відстані лише 0,5—1 м одна від одної.

В усіх без винятку землянках виявлено обгоріле дерево; в більшості землянок знайдено також людські кістяки.

Характерною рисою цих напівземлянок є вбогість їх інвентаря. Переважна кількість речей — фрагменти кружального керамічного посуду і кістки свійських тварин. В незначній кількості виявлено залізні речі хатнього побуту і дрібний сільськогосподарський реманент (коси, серпи, жорна); слід згадати про знайдені тут обгорілі рештки зернових культур: жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, кользи. Із прикрас виявлено тільки фрагменти скляних браслетів і намистин. В одному місці знайдено намисто з обгорілих кісточок сливи, вишні і лісового горіха. Інвентаря, який би вказував на ремісничу діяльність мешканців цієї ділянки поселення, не виявлено.

Третє поселення в урочищі Запасіка відкрите експедицією 1946 р. Воно розташоване вздовж лівого берега р. Гнилоп'яті по схилах її першої надзапальної тераси. Починаючись безпосередньо за могильником, на віддалі 250 м від городища, воно простежується на протязі 1,5 км

у бік с. Швайківки. На віддалі 450 м в напрямі північного заходу від дитинця городища виявлено землянку чотирикутного плану розмірами $3,7 \times 3,1$ м, викопану в материковому лесі глибиною 0,7 м. Своєю конструкцією вона дещо відрізнялася від попередніх землянок. Наземна частина землянки була збудована на стовпах, від яких в усіх кутках збереглися круглі ямки діаметром 15 см, в 50 см завглибшки. Трохи менші ямки від стовпів виявлено праворуч і ліворуч від челюстів печі, а також коло входу (рис. 5). Сама піч також відрізняється від печей

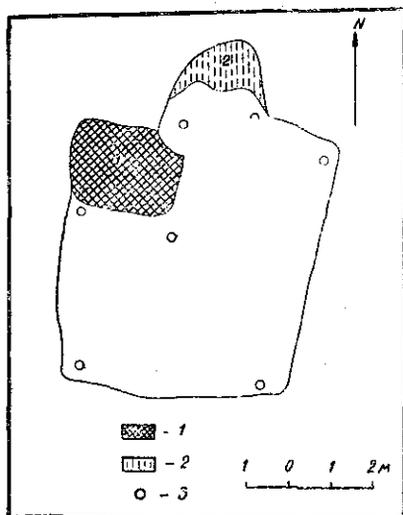

Рис. 5. Село Райки. Поселення в ур. Запасіка. План землянки. 1 — піч; 2 — вхід; 3 — ямки від стовпів.

інших землянок. Вона збудована не за межами стінки, а вирізана з цілого масиву, спеціально залишеного в північно-західному кутку землянки. Форма її чотирикутна із заокругленими кутами, під зроблений вище рівня долівки на 35 см.

На долівці землянки розчищено велику кількість фрагментів кружального керамічного посуду часів Київської Русі, ключ від трубочного замка, залізний ніжик і одну залізну круглу крицю, витоплену сиротним способом.

За 250 м на північний захід від городища виявлено сліди ще двох землянок. Контурів їх виявити не вдалося, бо ця частина ділянки, на схилі до р. Гнилоп'яті, розорана і розмита водою. Виявлені тут поди печей дуже пошкоджені плугом, бо вони залягали на розмитій поверхні на глибині лише 0,2—0,25 м. Коло них виявлено багато фрагментів кружального керамічного посуду часів Київської Русі, рештки обгорілого дерева; тут же знайдено залізний наконечник заступа.

Четверте поселення тягнеться вздовж лівого берега р. Гнилоп'яті (воно розташоване на віддалі 1,3 км на південь від городища), на території, яку займають нині школа, сільрада і колгоспне подвір'я в центрі с. Райків.

Це поселення виявлене розвідкою 1946 р., але детальніше ще не досліджене.

Здобуті матеріали дозволяють зробити деякі висновки.

Насамперед, слід відзначити, що Райковецький ранньофеодальний городок, як і більшість городів Київської Русі, виник на місці давніших дофеодальних поселень.

Як уже згадувалося, в районі Райковецького городища існували три ранньослов'янських поселення, на ґрунті яких утворився ранньофеодальний городок, що став згодом однією з ланок оборонної лінії Київської держави.

Ще попередніми розкопками на дитинці Райковецького городища було встановлено, що тут проживала військова дружина, на яку був покладений обов'язок в контакт з цілим рядом подібних городів-фортець, збудованих на межі лісу із степом, обороняти кордони руських земель від нападу кочівників.

Тут, на дитинці городища, були розміщені їх дерев'яні будинки й різні служби, що оперізували щільним кільцем край плато над штучним валом. При розкопках на дитинці знайдено всю необхідну для воїна-дружинника зброю, серед якої часто трапляються речі, які, безперечно, належали представникам військово-дружинної верхівки. До таких речей слід віднести: 10 мечів з держалнами, інкрустовані сріблом, кольчуги, мідний з позолоченою поверхнею шолом. Серед маси накопичених залізних стріл (понад 1000) знайдено наконечник з позолоченою поверхнею (вид парадної зброї).

Серед маси простих, важких і масивних залізних булав знайдено одну бронзову булаву, фігурно вироблену і позолочену; серед бойових сокир — інкрустовану сріблом.

Багаті речі побуту і різні прикраси, виявлені поряд із зброєю, свідчать про високе майнове становище цієї частини суспільства. Серед цих речей — мідний з позолоченою поверхнею посуд, рештки одягу із срібної і золотої парчі візантійського або корсунського походження, мідний з позолоченою поверхнею колт з перегородчастою емаллю, срібний колт тонкої ажурної роботи із застосуванням техніки скані і філіграні, срібні ажурні сережки київського типу, браслети, вкриті черню, срібні шийні гривни, монетні гривни київського і новгородського типу та інші цінні речі.

Більша частина цих предметів розкоші виготовлялася тут же на місці місцевими майстрами-ремісниками. Майстерні й житла їх виявлено в дитинці разом з усім потрібним інструментом ремісничої діяльності, а також напівфабрикатами і готовою продукцією. У майстернях виготовлялись не тільки предмети розкоші, а й всі потрібні речі господарського побуту. Крім ремісничих майстерень в самому дитинці, були майстерні і в посаді городища. Перше з описаних вище поселень було посадом, в якому жили переважно ремісники.

Цей посад, розташований безпосередньо за валами і ровами дитинця (див. вище), був оточений ще однією лінією укріплень, які не збереглися внаслідок інтенсивного розорювання.

У відміну від наземних жител і зрубів на дитинці городища, житла посаду, як і сільських поселень, представлені виключно напівземлянками,

дещо заглибленими в землю, з невеликою житловою площею. Верхня частина будівель являла собою дерев'яний зруб, що височів над землею.

В усіх без винятку розкопаних нами житлах посаду і сільських поселень виявлено рештки обгорілих бантин цієї верхньої дерев'яної частини жител. Дах у напівземлянках, найпевніше, був плоский, зроблений з дерев'яних бантин, на яких настилася солома, притиснута камінням. Завали такого перекриття з бантин і каміння були виявлені в кожному з жител.

У більшості розкопаних жител посаду виявлено по дві печі: одна з них була виробничою, а в другій варили їжу. Таким чином, житла в посаді були разом з тим і ремісничими майстернями. Частина ремісників, очевидно, перебувала в залежності від феодално-дружинної верхівки, обслуговуючи своєю продукцією її потреби.

Сила однотипних речей ремісничого виробництва, знайдених на дитинці городища, свідчить про те, що реміснича продукція йшла й на продаж.

Одним із факторів розвитку ремесла на Райковецькому городищі була наявність близьких місць добування сировини (залізна болотяна руда в околицях городища, камінь, глина та ін.); другим — наявність близьких місць збуту готової продукції в сільських хліборобських поселеннях.

Такими сільськими поселеннями були відкриті експедицією друге, третє і четверте поселення, розташовані на значній віддалі від дитинця. Досліджені на цих поселеннях житла мали виключно житлове призначення. Слідів ремісничої діяльності в них не простежено.

Загальний характер виявленого інвентаря, наявність досліджених в житлах людських кістяків під завалом дерев'яних частин жител, свідчать про те, що мешканці їх загинули водночас з дитинцем в результаті ворожого нападу.

На мою думку, твердження деяких дослідників про землянки і напівземлянки, як основний тип міських жител на Подніпров'ї¹ — помилкові.

Розкопки цілого ряду міст, досліджених на великих площах (Райковецьке городище, стародавній Городеск на р. Тетереві, Іскоростень — центр древлянської землі та ін.) з усією повнотою спростовують ці твердження.

На дитинцях цих городищ ми скрізь натрапляємо на житла наземного типу, споруджені з рублених дерев'яних клітей.

Згадані городища, як відомо, загинули внаслідок воєнних дій. Всі вони були спалені і не були відбудовані. Тому на них і пощастило виявити рештки згорілих будівель. Від наземних жител тих городів, які продовжували своє існування, не зазнавши такого лиха, не могло зберегтися істотних решток, бо дерев'яні частини їх або згнили, або були використані свого часу для перебудов та інших господарських потреб.

¹ Про землянку, як основний тип житла в містах Подніпров'я, говориться в „Матеріалах к Всесоюзному археологическому совещанию“, Москва 1945 р., стор. 130. У своїй недавно виданій праці М. Н. Тихомиров цілком правильно підкреслює, що основну масу міських будинків роблено з дерева, і руські городи були переважно дерев'яні. Звідси — недовговічність міських будівель, через що й важко їх вивчати навіть шляхом археологічних розкопок (Древнерусские города, М. 1946, стор. 35—36).

Землянку простежити, певна річ, значно легше, бо вона залишала після себе слід у вирізаній в землі ямі.

Землянки ж, виявлені в староруських городах і зокрема в Києві¹, звичайно не були основним типом міських жител. Це були, переважно, майстерні ремісників, специфіка яких вимагала такого виду будівлі. Більшість виробництв, для яких був потрібен великий вогонь (кузні, ливарні майстерні, керамічні майстерні з гончарським горном та ін.), потребувала заглиблення будівлі в землю, насамперед, в цілях проти-пожежних, бо все навколо було збудоване з дерева, і пожежі були справжнім лихом староруських городів.

У дитинці Райковецького городища також було виявлено кілька землянок, але майже всі вони були ремісничими майстернями і тому, очевидно, були відокремлені від дерев'яного ансамблю наземних жител дитинця.

Не тільки археологічні досліді, але й наші літописи і народний епос говорять цілком виразно про наземні дерев'яні будівлі староруських городів: про кліті, світлиці, дерев'яні хорони і т. п.

Посади городів, де проживав переважно ремісничий люд, а також села, в основному, мали житла напівземлянкового типу.

Останні розкопки в Райках зовсім виразно показують нам істотну різницю між городом XI—XIII ст. ст. і сільськими поселеннями не тільки щодо виявленого в них інвентаря, але й щодо житлових будівель.

На підставі нових матеріалів, здобутих археологічною експедицією 1946 р., чудова райковецька пам'ятка виступає перед нами в новому, ширшому висвітленні. Дослідження попередніх років, які обмежувалися в основному розкопками дитинця без широкого вивчення пов'язаних з городищем сільських поселень, характеризували пам'ятку однобічно.

Здобуті матеріали свідчать, що поряд з воєнним значенням, Райковецький городок був, очевидно, і адміністративно-господарським центром щодо розташованих навколо нього сільських поселень.

На дитинці були володільницькі двори військової дружини, які могли існувати лише при наявності в оточенні городища сільських поселень із залежним селянством і посадів з ремісниками. В свою чергу, ремісниче населення повинно було мати внутрішній ринок збуту своєї продукції. Воно мало його й на городищі і в оточуючих сільських поселеннях.

Розкопки і розвідки 1946 р. встановлюють, що вплив Райковецького городища поширювався на досить значну територію.

Той факт, що на дитинці города виявлено велику кількість цінних побутових речей, а поряд з цим — багато хліборобського знаряддя, запасів зерна (в обгорілому вигляді) і великої кількості робочої худоби, свідчить про досить високе майнове становище військово-дружинної верхівки суспільства, що складалася із землевласників.

Населення розташованих навколо городища селищ в переважній масі складалося, як видно, із залежного сільського населення, що працювало в основному на землях цих землевласників.

Наші російські літописи досить часто згадують про такі володіння дружинників. Так, в 1146 р. Ізяслав „разграбиша дома дружини Иго-

¹ М. К. Каргер, Раскопки древнего Киева, „Наука и жизнь“, 1940, № 2.

реви и Всеволоже, и села и скоты взявша имена много"¹, або ж в 1096 р. князь Мстислав, закінчивши війну, „распусти дружину по селам“², тобто по своїх маєтках.

Райковецьке городище, оточене сільськими поселеннями, являє собою дуже характерну пам'ятку, що свідчить про взаємовідносини між феодальною військово-дружинною верхівкою суспільства і дрібним сільським виробником: смердом, закупом, холопом.

У досліджених сільських поселеннях коло Райковецького городища жила ця залежна група населення, за рахунок якої збагачувалося продуктами землеробства, худобою та іншим привілейована верхівка суспільства дитинця. Про соціальне розшарування населення дитинця і сільського поселення свідчить самий інвентар, виявлений на дитинці в сільському поселенні.

Наявність у дитинці городища великої кількості вдосконаленого як на ті часи сільськогосподарського знаряддя — плугів (22 шт.) і майже цілковита відсутність їх в сільському поселенні дуже яскраво підкреслює суспільно-феодальні відносини тих часів.

За цих часів існувала велика приватна власність на землю феодалів, духовенства і військово-дружинної верхівки. Власність на землю сполучалася з дрібним господарством залежного селянства, що становить типову ознаку феодального землеволодіння. Цю власність з усією суворістю захищають закони „Русской правды“.

Феодал або дружинник володіє всім необхідним знаряддям для ведення великого господарства.

„Русская правда“ досить виразно і чітко говорить про те, що ролейний закуп не має в себе у господарстві такого складного знаряддя землеробства, як плуг і борона, і змушений брати їх у свого пана, тобто феодала або дружинника, за певну плату або відрібок. „...еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлеть...“³, говорить закон „Русской правды“. За відрібок або плату він також змушений брати у пана тяглову силу, коня або вола.

Райковецьке городище з прилеглими до нього сільськими поселеннями залежних селян є типова пам'ятка, яка характеризує всі основні форми ведення натурального господарства з властивими для даного періоду формами організації суспільно-виробничих відносин.

В. ГОНЧАРОВ

Посад и сельские поселения близ Райковецкого городища

Резюме

До сих пор археологи мало внимания уделяли изучению сельских поселений, наличных у каждого городища; между тем, наши представления о феодальном городе без изучения приселков не могут считаться

¹ Ипат. летопись, СПб. 1871, стор. 233.

² Лаврент. летопись, Л. 1926, стор. 230.

³ „Правда Русская“, т. I, изд. АН СССР, Москва 1940, стр. 428. § 57.

полными. Этому вопросу и были посвящены работы Райковецкой экспедиции в 1946 г. На урочище Запасика раскопаны две землянки раннеславянского времени плохой сохранности; одна из них, повидимому, имела печь-каменку. Инвентарь — грубая лепная керамика, печина, камни со следами огня. Такая же землянка, но лучшей сохранности, раскопана на урочище Лука. К северо-западу от валов городища был исследован ремесленный посад, где еще в 1934 г. были раскопаны 2 землянки. В 1946 г. открыты 3 землянки, 2 из которых имели, кроме обычных печей для варки пищи, еще и остатки керамических горнов обычной конструкции. Инвентарь небогат: керамика, железные предметы (ножи, замки, стрелы и пр.), стеклянные браслеты, кости животных и т. д. Все землянки несут следы их погрома и в каждой найдены человеческие костяки.

Сельские приселки изучались в трех пунктах:

1. На расстоянии 0,5 км к западу от городища. Здесь раскопано 10 землянок, также погибших при погроме. Инвентарь явно сельскохозяйственного типа: косы, серпы, жернова, обгоревшее зерно; кроме того — керамика, фрагменты стеклянных браслетов, ожерелье из косточек сливы, вишни и лесного ореха. Вообще весь инвентарь производит крайне убогое впечатление.

2. На урочище Запасика прослеживается поселение на протяжении 1,5 км. Раскопана землянка несколько отличной конструкции: наземная часть покоилась на столбах, от которых остались ямки. Инвентарь — керамика, трубчатый замок, крица, нож. Рядом обнаружены следы еще двух землянок, но контуры их проследить не удалось.

3. На левом берегу р. Гнилопять, в расстоянии 1,3 км к югу от городища, где поселение открыто в 1946 г., но не исследовалось.

Материал раскопок позволяет сделать ряд существенных выводов. Во-первых, Райковецкое городище возникло на базе более древних поселений; далее, на самом городище жила верхушка феодального общества, как о том говорят находки богатого инвентаря. Первое из описанных поселений представляло из себя посад, где жила основная часть более бедного ремесленного населения. Очевидно, оно также имело свою линию валов, ныне не сохранившуюся. Раскопанные здесь землянки, реконструированные автором, значительно отличались от жилищ, расположенных на самом городище. Остальные три поселения, расположенные на известном расстоянии от городища, были сельскими поселениями, где жила основная часть эксплуатируемого населения.

Все эти поселки погибли в результате войны.

На основании материалов с. Райков, а также ряда других параллельных, автор высказывает мысль об ошибочности представления о древнерусском городе, как земляночном. По мнению автора, для города характерны наземные жилища.

Таким образом, материалы Райковецкого городища дали прекрасный материал для суждения о социальном лице феодального города.

А. ДМИТРЕВСЬКА
(Ленінград)

ЗВІТ ГОРОДСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1946 р.

Городська експедиція 1946 р. вела роботи в с. Городську, Коростишевського району, Житомирської області. Село розкинулося на лівому березі р. Тетерева, по краю високої, покрученої, надзапальної тераси, дуже багатой на археологічні пам'ятки. Є тут трипільські селища, вже не раз досліджувані і добре відомі в археологічній літературі. В кінці I і на початку II тисячоліття н. е. територія сучасного села була зайнята древлянськими селищами, розташованими гніздом, зовсім близько одно від одного. До наших часів добре збереглось із зовнішнього боку розлоге городище з величезними валами і ровами, зайняте сучасним кладовищем; друге велике городище попсоване колгоспними будівлями. На цьому городищі й провадилися дослідження трипільського селища. Поруч з великим городищем є два малих, добре природно укріплених городища, зайнятих під городи. Весь інший простір був зайнятий селищами.

Систематичних досліджень древлянських пам'яток не провадилося; тут мали місце епізодичні розвідувальні роботи, а також розкривався руський культурний шар в зв'язку з дослідженням трипільського селища. На підставі попередніх досліджень можна думати, що велике Городське городище є селищем типу Райків, класичної пам'ятки древлянської землі. Наскільки мені відомо, городища типу малих Городських городищ не досліджувались. Старання й широке вивчення комплексу Городських древлянських поселень, в основному малих городищ і селищ, допомогло б нам встановити конкретні історичні умови утворення й розвитку Київської держави на древлянській землі. В околицях Городська розташовані древлянські могильники, в основному вже досліджені.

Експедиція 1946 р. обслідувала одне з малих Городських городищ, розвідувальні розкопки якого були проведені Інститутом в 1940 р. Мале Городське городище являє собою довгастий мисок з високими стрімкими схилами переднього і бокових країв; четвертий бік городища відділяється від плато розпливчастим ровом. Загальна площа городища близько 2500 м², площа, розкрита розкопками — близько 600 м². Розкопками 1946 р. досліджено 6 жилих землянок, 1 майстерню, 1 культову споруду, 5 вогнищ більшого розміру і 13 невеликих ямних вогнищ. Жили землянки мали як чотирикутну, так і овальну форму, довжиною від 4,6

до 3,7 м, шириною від 4 до 3,2 м, глибиною до 1,5 м. Майже в усіх землянках збереглися вхідні, висічені в материк у східці. Є в землянках рештки кам'яних або глиняних печей; всі вони зруйновані. Привертає до себе увагу глиняна піч в одній овальній землянці; вона розповзлась, і рештки її займали майже всю долівку, крім невеликої площі вздовж стінок землянки; в цій же землянці є лежанка, що прилягає до стіни.

Решток дерев'яних покриттів не збереглося; тільки в одній землянці, де була пожежа, збереглися шари звуглілого дерева, що залягали під верхньою глиняною долівкою, зробленою над рештками згарища. Коло жилих землянок розташовані господарські ями, плити-жорна. В одному місці ціле жорно, зернотерки. Майстерня, де оброблявся метал, мала вигляд напівземлянки неправильної овальної форми, з глиняним вогнищем на поверхні; тут виявлено 100 металічних шлаків, уламки шлакованого глиняного посуду, можливо тиглів і, крім того, звичайний для жилих землянок інвентар — уламки скляних браслетів, глиняного посуду тощо.

Культурна споруда мала вигляд невеликої землянки, як видно, овальної форми, яку важко встановити через відсутність речей, незвичайне глинясте заповнення, а також внаслідок того, що землянка зруйнувала трипільську споруду. У цій землянці була піч-жертвник у вигляді материкового, глиняного стовпа, трапецієподібного в перерізі, з прекрасно обробленим, випаленим і накладним глиняним подом. Оброблено жертвник винятково старанно і тонко. Між усіма переліченими спорудами розташовані вогнища; одне з них було трипільське. Трипільські знахідки зрідка зустрічалися і в культурному шарі.

Культурний шар городища — багатий на речові знахідки. Тут знайдено багато уламків скляних браслетів. Трапляються і бронзові прикраси могильного типу — кільцева сережка з С-подібним кінцем, псевдокручені каблучки, уламки пластинчастого і крученого браслетів, кулястий бубонець. Знайдено стулку бронзового енкалпіону із зображенням розп'яття неясних контурів. Залізні речі представлені великою кількістю виробів і різноманітних форм. Знайдені лемеші, гарпуни, серпи, уламки коси, замки, ключі, завіси, костилі, гвіздки, ножі, частини вудил, уламок меча і, очевидно, уламок шаблі, наконечники стріл і т. д. Часто траплялися шлаки, криці, сопла. Широко вживалися кам'яні господарські речі: жорна, плити-жернотерки, різноманітної форми розтирачі, гладила, точильні камені; є й шиферні пряслиця. Кістяна індустрія представлена бідно — кількома гудзиками, наконечниками стріл і господарським знаряддям. Під час оранки виявлено на городищі уламок бронзового дзвону. Уламок того ж дзвону знайдено під час розкопок. Основна маса кераміки — це посуд великокнязівських часів, але дві землянки дали посуд давнішого часу, зроблений на примітивному гончарському крузі. Хвилястий орнамент на деяких уламках характеризується нерівною хвилею, подекуди гострокутною; серед форм раннього посуду переважають високі вузькі горщики. Кераміка дозволяє датувати городища X—XII ст. ст. Інші матеріали підтверджують це датування. Матеріал розкопок переконує в тому, що культура населення нашого городища була багата й передова і що в господарстві городища не останнє місце належало ремеслу. Окремо слід відзначити знахідку рогового топірця з парізними композиціями ліній і точок з обох боків топірця.

Остеологічний матеріал визначив І. Г. Підплічко. Свійські тварини — бик, свиня, вівця або коза, кінь, собака, кішка — представлені більшим числом, ніж дикі звірі. З диких звірів тут відомі лось, козуля, свиня, благородний олень; з риб — коропа і соми. Є кістки птахів.

А. ДМИТРЕВСКАЯ

Отчет Городской экспедиции 1946 г.

Резюме

В 1946 г. были произведены раскопки на одном из Городских городищ, причем вскрыты 6 жилых землянок, прямоугольных и овальных в плане, культовое сооружение с жертвенником, мастерская по обработке металла, очаги. Вещевой материал найден в большом количестве, материал типичен для культуры Киевской Руси. Кроме керамики великокняжеского времени, имеется керамика, сработанная на ручном кругу; из находок особый интерес представляет роговой топорик с нарезными композициями линий и точек.

Я. СТАНКЕВИЧ

(Ленінград)

ШЕСТОВИЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1946 р.¹

В околицях м. Чернігова, за 16 км на південний захід від нього вниз по р. Десні, на правому підвищеному березі річки мальовничо розкинулося велике с. Шестовиці. Воно розташоване на горбкуватих підвищеннях верхньої надзапальної тераси р. Десни, віддаленої на 1—1,5 км від теперішнього її річища.

Сприятливі природні й топографічні умови місцевості привернули до цих місць увагу людини ще на світанку історичної епохи².

В ранньоісторичну епоху в околицях теперішнього с. Шестовиці з'являється вже численне населення, про що свідчить велика кількість залишених ним археологічних пам'яток. Ці пам'ятки, які належать до кінця I і початку II тисячоліття н. е., і були об'єктом наших досліджень 1946 р.

Найбільш визначним серед них є Шестовицький могильник, вже в значній частині досліджений П. Смолічевим наприкінці 1920-х рр.³

Шестовицький могильник, мабуть, займав раніш широку територію на протязі всього с. Шестовиці, виходячи на південному заході за межі села.

Про це свідчать не лише великі, здебільшого пошкоджені, могильні насипи, які збереглися ще до цього часу (як наприклад, коло кладовища і по дворах окремих колгоспників), але й оповідання місцевих старо-

---

¹ Шестовицька археологічна експедиція, організована з ініціативи і на кошти Інституту археології Академії наук УРСР та з участю Інституту історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра Академії наук СРСР, працювала в полі з 2. VIII до 14. IX 1946 р. Крім автора, в її роботах брали участь співробітник Держ. історичного архіву І. А. Мальцева і студент ЛДУ Н. А. Пронкіна.

² Серед найраніших пам'яток даного району можна зазначити неолітичну стоянку на лівому березі р. Десни, в околицях села Друцького, про що свідчить виявлена сокира-молот. Відомості одержано від директора Шестовицької школи, де й зберігалися випадкові знахідки, на жаль, потім загублені.

³ На жаль, наслідки розкопок не були повністю опубліковані до смерті П. Смолічева, який так і не встиг закінчити свій план повного дослідження Шестовицького могильника. Дві невеличкі статті П. Смолічева самого попереднього, як зазначав автор, характеру опубліковано без ілюстративного матеріалу.

жилів про численні могили на північному і на південному кінцях села що зникли тепер після розорювання.

Південна частина Шестовицького могильника, що збереглася до цього часу, розташована за 2 км на південний захід від с. Шестовиці і складається з трьох окремих могильних груп. Основна група могил розташована коло краю заливної тераси і займає значну, витягнуту з півночі на південь площу, завдовжки в 350 м і завширшки до 100 м. На ній нараховується до 80 насипів, з них 19 найбільших розкопав П. Смолічев.

Друга група могил розташована на віддалі 100 м на південний захід від попередньої і складається всього з 9 насипів, витягнутих ланцюгом з півночі на південь. Нарешті, третя невелика група з 5 могил віддалена на 380—400 м на південь, південь-захід від попередньої. Розташована вона в лісі, ліворуч від дороги з с. Шестовиці в с. Слабіно, і лише одна великих розмірів могила лежить праворуч від дороги.

Експедиція 1946 р. розкрила і дослідила 7 могил: 6 — з основній частині могильника і одну — в центрі села коло кладовища. В більшості з них виявлені залишки трупоспалення, а в одній могилі — парне поховання з конем в глибокій могильній камері. Одна з могил першого типу не мала в собі поховання і була насипана, очевидно, під час тризни по померлому, як про це можна судити по знайдених в основі могили кістках тварин.

Найбільш поширеним обрядом поховання на Шестовицькому могильнику є спалення трупа на місці насипу і рідше — спалення його осторонь з перенесенням решток спалення на місце насипання могили (могила № 6). Більшість розкритих нами насипів мала кострища значних розмірів у вигляді обгорілих плах з розкиданими серед них перепаленими людськими кістками, залізними, бронзовими, кістяними й іншими речами озброєння та прикрас і глиняними посудинами.

Прикладом подібного обряду поховання може бути розкрита в 1946 р. могила № 2. Ця могила, розташована коло центра могильної групи, являє собою насип півкруглої форми; у насипу були рештки костра діаметром до 2,3 м і розкиданими на ньому спаленими кістками, почасти вміщеними в посудину-урну, і досить різноманітним інвентарем. Серед нього, поряд з різноманітними речами кінської упряжі і речами-прикрасами, знайдені бронзовий ажурний наконечник піхов меча (?) із зображенням птаха з розпростертими крилами (рис. 1). Аналогії цій речі відомі в пам'ятках, датованих кінцем X в. (Гнездовський могильник, могили південно-східного Приладожжя і Ростово-Суздальського краю). Серед кісткових виробів виключно цікавий є фрагментований кістяний виріб у вигляді стрижня, що закінчується скульптурним зображенням голівки дракона. Поверхня виробу покрита чудовим плетеним орнаментом, який обводив голову дракона як намистом. Нижче знаходиться зображення птаха, його крил і хвоста (рис. 2). Деякі аналогії подібним скульптурним виробам відомі в синхронних пам'ятках Києва і в могилах південно-східного Приладожжя. Поховання з могили № 2 в цілому датується кінцем X ст.

Великий інтерес становить особливий обряд поховання в могилі № 6, розташованій в південному кінці основної групи могильника. Насип її мав трохи розпливчасту блюдцеподібну форму діаметром до 15 м.

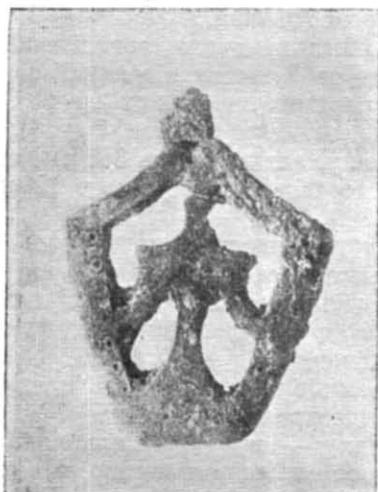

Рис. 1. Село Шестовиці. Могила № 2.

Рис. 2. Село Шестовиці. Могила № 2.

Після зняття насипу, під ним в центрі була виявлена могильна камера прямокутної форми розміром 4 × 3 м і глибиною 1,6 м, яка вміщала парне поховання в супроводі коня (рис. 3).

Чоловічий і жіночий кістяки лежали поряд в центрі могильної камери: жінка ліворуч від чоловіка, обидва у витягнутому стані, на спині, голови орієнтовані на північний захід. В ногах парного поховання, коло краю камери, лежав кістяк коня на лівому боці з підігнутими ногами.

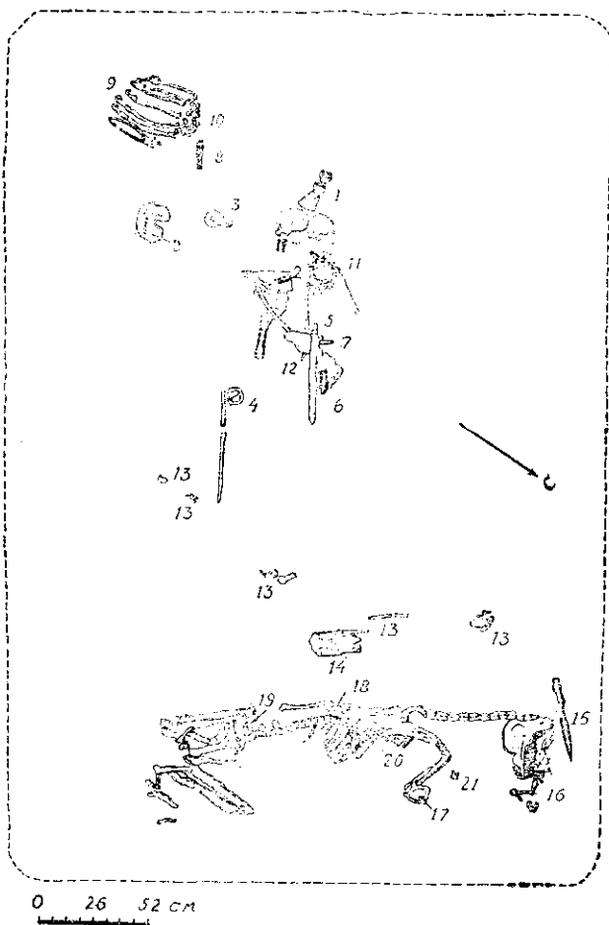

Рис. 3. Село Шестовиці. Могила № 6. Парне поховання з конем.

Коло чоловічого кістяка лежали численні речі озброєння (сокира, меч типу скрамасакса, ніж-кинджал, наконечник списа, сагайдак із стрілами), прикраси (підковоподібна застібка), фрагмент шовкової тканини з бронзовими гудзиками, гирки-важки та ін. (рис. 4). Владася у вічі бідність інвентаря жіночого поховання, яке складалося лише з намиста із різнокольорового бісеру і бронзового дротяного перстеника.

Дуже цікава група речей була знайдена за 60 см на південь від черепа. Вона складалася з 6 поставлених на ребро залізних обручів (діаметр 0,35 м) і набору стародавньої гри типу шашок, що мав 26 скляних кульок з плоским дном, двох кольорів — блакитного і жовтого, і двох

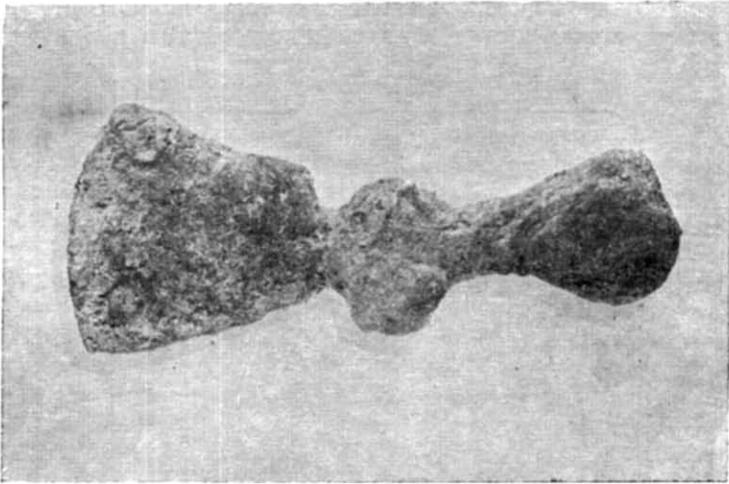

Рис. 4. Село Шестовиці. Могила № 6.

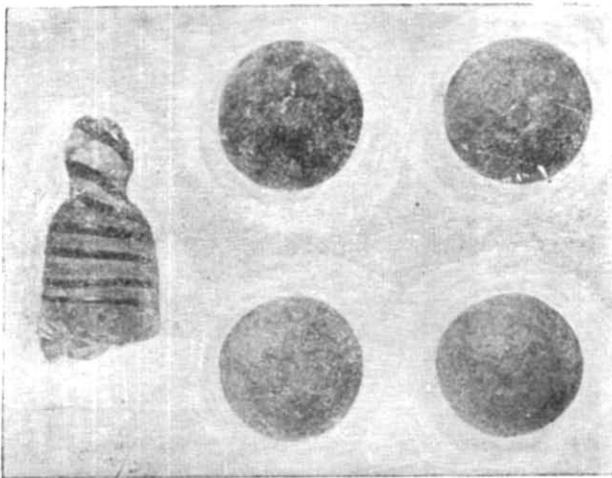

Рис. 5. Село Шестовиці. Могила № 6.

таких же високих фігур конусовидної форми з голівкою, до якої було прилаштовано виступаючий гребінь (рис. 5).

Перед нами поховання воїна-дружинника з жінкою-рабинею. Про характер занять похованого наочно свідчать численні речі озброєння та кістяк коня в упряжі для верхової їзди.

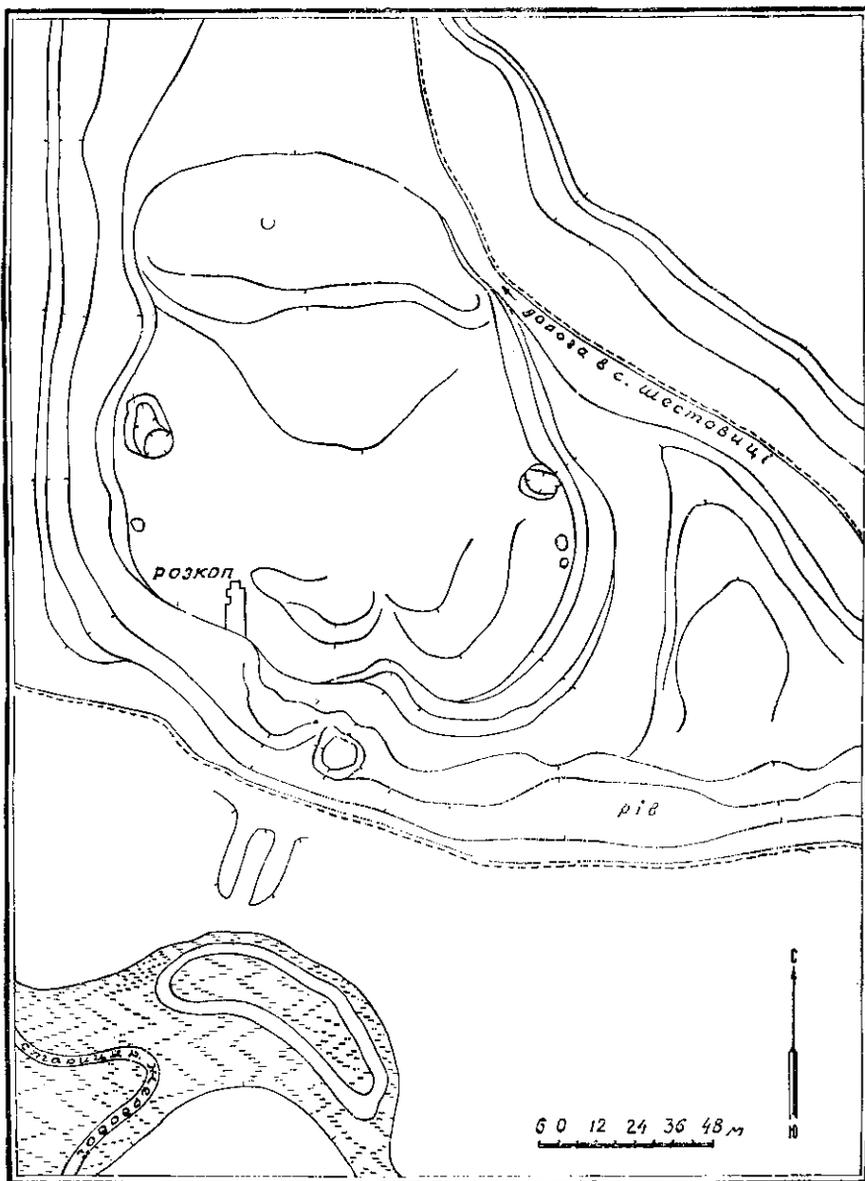

Рис. 6. Село Шестовиці. План городища.

Це поховання Шестовицького могильника не поодинокі; аналогічні поховання були виявлені П. Смолічевим в трьох могилах.

Близьке до шестовицьких поховань воіна з конем було виявлено поховання в одній з могил, розкритих під Черніговом розкопками Д. Я. Самоквасова. Крім того, багате поховання воіна з рабиною було відкрито М. К. Каргером в 1946 р. на території стародавнього Києва.

Скандинавські археологи, зокрема Т. І. Арне, всіляко намагаються довести скандинавське походження камерних поховань Шестовицького могильника, базуючись на поширенні їх на території Скандинавії (Бьорке в Мелеарі, Гобебу та ін.). Подібне пояснення є малоймовірним, бо обряд поховання в могильній камері має давні традиції на південній частині території СРСР, де він відомий вже в скіфських пам'ятках.

Щодо поширеного на Шестовицькому могильнику обряду трупоспалення із захороненням кісток у посудині-урні, то численні аналогії йому ми знаходимо в ряді східнослов'янських племен.

Хронологічне співіснування двох різних обрядів поховання в Шестовицькому могильнику, мабуть, пояснюється різницями в основних заняттях і способі життя похованих. Матеріал, що ми маємо в нашому розпорядженні, поки ще недостатній для рішення питання про етнічну приналежність Шестовицького могильника. Проте спільні риси знайденої туг культури з культурою сусідніх східнослов'янських племен дозволяють віднести Шестовицький могильник до числа слов'янських пам'яток. Разом з тим, збіг даних археологічних з історичними і деякими вказівками давнього літопису дозволяє нам висловити припущення про приналежність досліджених нами пам'яток слов'янському племені сіверян.

Другим археологічним об'єктом наших розкопок 1946 р. було південне Шестовицьке городище. Воно розташоване на кінцевому місці правого надзаплавного берега р. Десни на віддалі 1 км на південь від села та 0,5 км на схід від могильника (рис. 6).

Городище має рівну підвищену площадку неправильної овальної форми розміром 150 × 120 м, яка круто обривається у західного і південного боків до заплавних заливних луків р. Десни і стариць р. Жердової; північний вузький бік городища відокремлений валом.

Розкопки на городищі розміром в 60 м² мали самий попередній характер. Вони виявили на площі городища два житлових комплекси (землянки розміром 5 × 3 м з залишками глинобитних печей). Серед речових знахідок — численні уламки глиняних посудин, виготовлених на гончарському крузі, з лінійним і хвилястим орнаментом, і — в меншій кількості — фрагменти ліпних посудин, залізні ножі і наконечники стріл, кістяні кочедики, вістря, намисто та інші вироби. Багато з них зовсім аналогічні речам з Шестовицького могильника.

Таким чином, вже попередні підсумки розкопок південного Шестовицького городища показали його синхронність матеріалам Шестовицького могильника.

Дослідження в дальшому цих пам'яток широкою площею дасть можливість розв'язати ряд істотних питань найдавнішої історії слов'янського племені, яке тут жило.

Шестовицкая археологическая экспедиция 1946 г.

Резюме

Сохранившаяся до настоящего времени южная часть Шестовицкого могильника, частично исследованная П. Смоличевым в 1925—1927 гг., состоит из трех групп насыпей. В 1946 г. здесь было исследовано 7 курганов. Основной вид погребения — трупосожжение на месте сооружения насыпи. Особый интерес представлял курган № 6, где было обнаружено погребение в могильной камере воина-дружинника с рабыней и конем, сопровождавшееся характерным набором вооружения. Автор отвергает мнение скандинавских археологов о принадлежности Шестовицкого могильника норманнам и относит его к славянскому племени северян.

Раскопки произведены были также и на ближайшем городище, где были вскрыты две землянки с остатками глинобитных печей. Вещевой комплекс с городища идентичен курганным находкам. Общая датировка городища и могильника — X ст.

І. ЛЯПУШКІН
(Ленінград)

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ VIII—XIII ст. ст. НА ТЕРИТОРІЇ м. ПОЛТАВИ

(За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.)

Час виникнення Полтави і як поселення взагалі і як міста не засвідчений писаними джерелами. На її території немає і наземних слідів далекої старовини. Полтава вважається переважно містом трьох останніх століть. Її минуле тісно пов'язане з історією лівобережного козацтва XVII ст. і подіями, що відбулися під її стінами на початку XVIII ст. — із славнозвісним Полтавським боєм 27 червня 1709 р. Ця подія, заслонивши собою всю попередню історію міста, відсунула її на задній план. Цілком природно, що дослідники, які в якійсь мірі стикалися з історією Полтави, зосереджували свою увагу на надзвичайно цікавих пам'ятках цього періоду, а не на її далекому, до того ж туманному минулому. Для висвітлення цього далекого минулого дослідники могли використати лише одно, до того ж мало красномовне, джерело — свідчення староруського літописця про переправу в 1174 р. сіверського князя Ігоря Святославича через Ворсклу біля Лтави. У цій „Лтаві“ староруських літописів багато дослідників і вбачали Полтаву наших днів. Це твердження вперше виразно висловив М. П. Погодін в його „Разысканиях о городах и пределах древних русских княжеств с 1051 по 1240 гг.“¹, хоч сам він і всі подальші дослідники посилаються в цьому питанні на авторитет М. М. Карамзіна і М. С. Арцибашева. Тимчасом насправді ні М. М. Карамзін, ні М. С. Арцибашев не ототожнювали „Лтави“ з нинішньою Полтавою. Навіть більше, вони не думали про те, що таке Лтава — селище чи урочище. І той і той лише відзначили сучасне географічне місцезоположення переправи князя Ігоря — „где ныне Полтава“². Ототожнювання літописної Лтави з Полтавою наших днів ставило останню в число найстародавніших міст Київської Русі.

¹ ЖМВД, XXIII, кн. 7, 1848 р.

² Н. М. Карамзин, История Государства Российского, т. III, изд. 1818 г., прим. 11.

Н. С. Арцыбашев, Повествование о России, т. I, М. 1838; прим. 1214. стр. 197.

Однак це положення не дістало загального визнання. Деяким дослідникам здавалося дивним, що писані свідчення подальшої доби, до початку XV ст. або, точніше навіть, до початку XVII ст., коли Полтава міцно закріплюється на сторінках історії як місто, обходили її цілковитою мовчанкою.

Найповніше „по вопросу о времени основания г. Полтавы“, в зв'язку з літописними відомостями про похід князя новгород-сіверського за річку Ворсклу в 1175 р., висловився Л. В. Падалка¹.

Автор проаналізував розглядуване питання в двох напрямках: 1) як пояснити лінгвістично перетворення Лтави у Полтаву; 2) якими історичними даними, крім коментування відповідного тексту літопису, можна підтвердити існування міста на Ворсклі у третій чверті XII ст. (стор. 15). На обидва поставлені запитання автор дав негативну відповідь. Автор вважає, що в Поворсклі до кінця XIV ст., з огляду на географічне положення і характер цієї місцевості, неможливе було існування міста. „Згадка про Полтаву в родословних книгах князів Глинських“ дає авторові підставу твердити, що в період від 1399 р. до 1430 р. „Полтава уже існувала, але існування цього поселення серед „ялових“, пустельних полів, очевидно, не було тривким; при такому географічному положенні поблизу татарських кочовищ осіле населення у Поворсклі, правдоподібно, не затримувалося на довгий час, з'являючись у спокійні часи і знову зникаючи під тиском татар“. Лише з початку XVII ст., за автором, Полтава як місто виступає вже раз у раз. У пізнішій праці автор відмовився від цього положення². Правда, він не говорить про це прямо, але факт віднесення Полтави-Лтави до числа староруських міст говорить сам за себе.

I

Ми з великим інтересом взялися за дослідження цього питання на підставі археологічних даних. Як відомо, на території міста Полтави, переважно в районі Красної (кол. Соборної) площі вже давно знаходили культурні рештки далекого минулого. Проте, речей часу до X ст. виявлено не було. Найголовніше полягало в тому, що це були окремі випадкові знахідки, не зв'язані ні з поселенням, ні з могильником.

Однією з раних і найбільш цікавих знахідок є так званий „Полтавський скарб“ 1905 р., виявлений „при земляних роботах по прокладанню водопроводу..., який складався: з шийної гривни, 2 сережок, 8 дротяних браслетів, 10 дротяних спіральних височних кілець“³.

Ряд інших речей, в тому числі й кераміка, був знайдений на тій же площі до виявлення скарбу 1905 р. і пізніше. Під час польових робіт 1940 р. по середній течії р. Ворскли ми частково обслідували і Красну площу і прилегли до неї райони Полтави. Зібраний керамічний матеріал кількісно був незначний і маловиразний. Через ряд обставин ретельніше обслідувати район тоді не було змоги.

¹ Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца, кн. 10, Київ 1896, стр. 15—33.

² Л. В. Падалка, Прошлое полтавской территории и ее заселение, Полтава 1914, стр. 29—35.

³ Н. Макаренко, Материалы по археологии Полтавской губ. Отиск из 5 вып. „Трудов Полтавской ученой архивной комиссии“, Полтава 1908.

Влітку 1945 р. робота по обслідуванню території Полтави була продовжена. Увага була зосереджена переважно на Красній (кол. Соборній) площі, де, внаслідок оброблення ґрунту під городи, верхній дерновий шар був розкритий, і на стародавній поверхні з'явилися культурні рештки. Спостереження над розкритою площею, а також зібраний на цій площі матеріал (кераміка), кістки тварин і різні вироби з глини, каменю і т. ін. привели до висновку, що територія площі в минулому була зайнята поселенням. Щоб перевірити висновки на території площі, на північний схід від собору були закладені два розвідувальні шурфи — 2×1 м і 2×3 м. Розкопки підтвердили наявність селищ. У шурфі № 1 було простежено цілком виразний культурний шар товщиною до 1,5 м. У шурфі № 2—4 було розкрито господарську яму дуже цікавої конструкції. У плані яма круга, діаметром 1,25—1,55 м. Глибина ями 2,60 м, у північній стінці підбій (ніша) — напівсферичної форми, дещо витягнутий в напрямі схід—захід. Верхня частина ями до глибини 1,5 м залягала в культурному шарі, нижня — в материковій глині) випалені. Дно ями і підбою тверде, утрамбоване. Заповнення ями з пухкої землі, змішаної з культурними рештками, при вибиранні дуже легко відділялося від стінок ями та підбою. Винятком була лише північна сторона стінки, яка після обвалу склепіння в підбої зсунулася в яму і змішалася з її вмістом.

Матеріал, одержаний при розкопках, як виявилось, цілком аналогічний з підйомним, зібраним на площі. Основну масу знахідок становить кераміка, представлена двома ясно виявленими культурами: зольничною VII—II ст. ст. до н. е. і слов'янською VIII—XIII ст. ст. Та і друга, в свою чергу, розчленовується на дві підгрупи: 1) зольничну: а) ранню і б) пізню; 2) слов'янську: а) роменсько-боршевського типу та б) доби Київської Русі. Серед інших знахідок слід відзначити 4 фрагменти залізних виробів (ножа, клинка, цвяха і якийсь невідрізнаний речі), пряслице рожевого шиферу, зелену скляну намистинку округлої форми і два вироби з кістки: трубочку з розширеними кінцями, один з яких, як видно, закритий наглухо якимось корком, що тримався цвяхками (про це свідчать маленькі дірочки, розміщені одна проти одної на кінці трубки) та епіфіз шийного хребця із свердлинкою.

Про призначення цих виробів ми поки що нічого сказати не можемо.

З речей, знайдених на поверхні при обслідуванні площі, слід відзначити чотирикінцевий натільний хрест із сланцю (розміри $4,2 \times 3,4$ см, із свердлинкою на ребрі по довгій осі) і пряслице рожевого шиферу.

На підставі підйомного матеріалу, здобутого шурфуванням, можна зробити висновок, що територія площі була заселена, починаючи з VII—VI ст. ст. до н. е. і до XII—XIII ст. ст. Чи жили на цій території люди весь час, без перерви, чи вона якийсь час пустувала, а потім знов заселялася, — сказати в 1945 р. не можна було за браком достатніх даних.

II

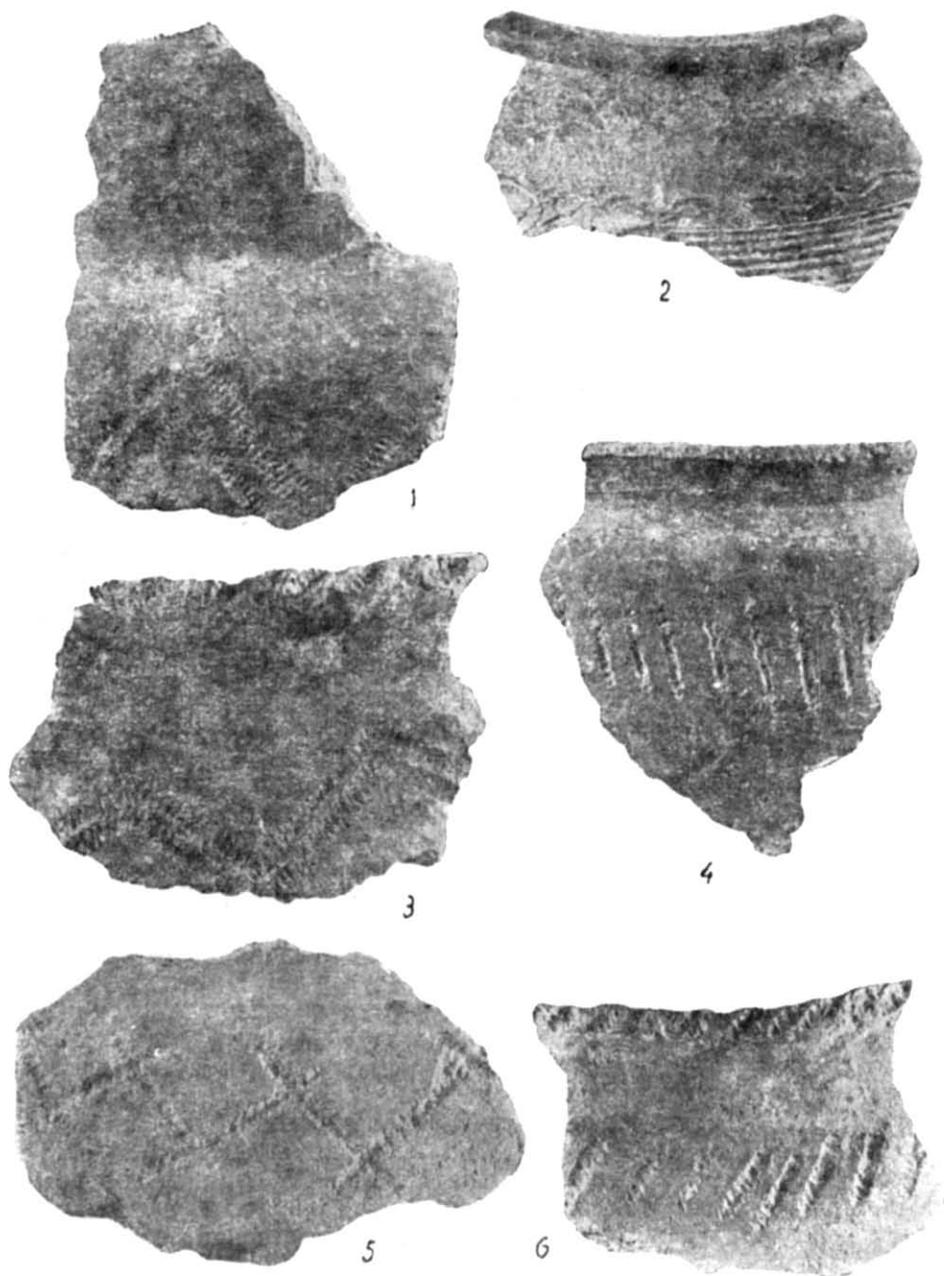
В 1946 р. на площі був закладений розкоп. Метою цих робіт була перевірка попередніх висновків, зроблених на матеріалах 1945 р. Розкопування цілком підтвердили ці висновки. Були виявлені рештки трьох

господарських ям скіфської доби, які добре збереглися, і трьох слов'янських жител напівземлякового типу — у вигляді ям, які завалилися. Одно з них (що називається далі зем. В₁) належить до т. з. роменсько-боршевської культури VIII—IX або IX—X ст. ст., а два (земл. А і В₂) до великокнязівської доби XI—XII ст. ст. Разом з тим пощастило стратиграфічно простежити, що ранньослов'янська культура роменсько-боршевського типу не має безпосереднього наступницького зв'язку з зольничною культурою.

Розкоп був закладений у центрі площі там, де в 1945 р. були пробиті шурфи. Обидва вони частково ввійшли в розкоп 1946 р. Контури ям слов'янських землянок, які завалилися, були виявлені після того, як були зняті три-чотири штики напластувань (від 0,65 до 1 м).

Розкритий верхній шар має нескладну стратиграфію. (Ми вживаємо тут термін „стратиграфія“ в розумінні чергування шарів, які відрізняються лише зовнішньою будовою, не маючи на увазі відмін у культурних покладах). Верхній пласт цього шару на глибину 0,2—0,25 м (тобто одного штика) складався з добре переробленого гумусу, з домішкою культурних решток різного часу (від скіфської доби до сьогодняшнього дня). Подекуди цей пласт у вигляді ям і западин вклинився й глибше, прорізаючи пласт дрібнозернистого гумусу, що підстеляє його. Останній залягав майже на всій площі. Щодо виявлених тут культурних решток, цей пласт мало чим відрізнявся від верхнього. Правда, тут далеко менше решток від наших днів, але співвідношення між ліпною і гончарною керамікою домонгольського періоду більш-менш однакове. В цілому культурні залишки (зокрема кераміка) аналогічні решткам, зібраним у 1945 р., тобто ми тут маємо: 1) ранньо- і пізньозольничну кераміку і 2) слов'янську кераміку роменсько-боршевського типу і доби Київської Русі (табл. 1). Поряд з керамікою знайдено ряд речей хатнього вжитку і прикрас: кістяні проколки, кістяний кочедик, кістяна стріла, залізна стрілка, уламки скляних браслетів, шиферні пряслиця, точильні камені, бронзовий натільний хрестик, бронзова лунниця, астрагал із свердлиною і деякі речі (табл. 2). Серед культурних залишків велике місце займають кістки тварин.

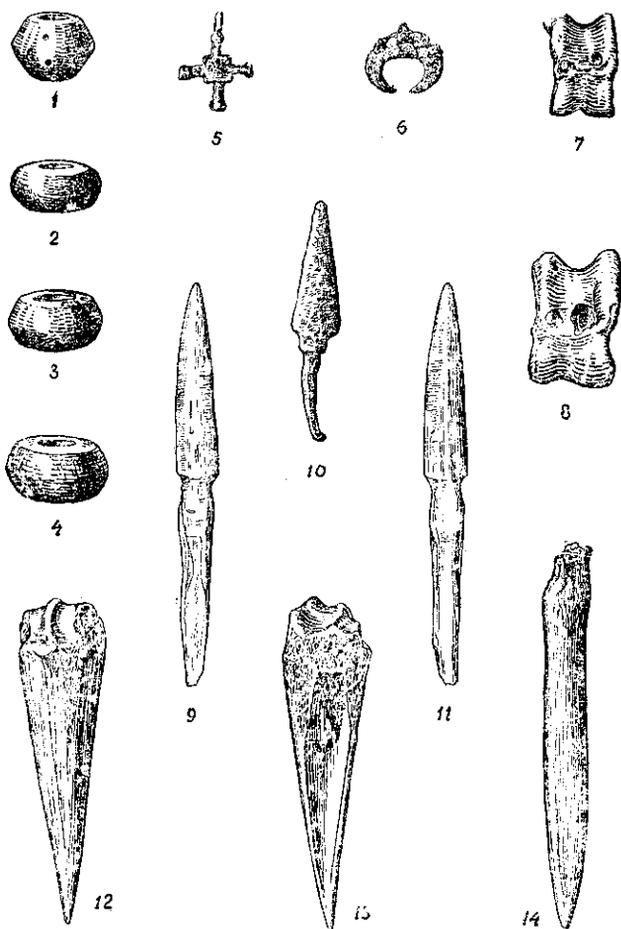
Землянка А — або точніше напівземлянка — розташована в західній частині розкопу в квадратах Д7—9, Е6—9, Г6—9 і С7—8 на глибині 0,75 до 0,93 м від сучасної поверхні. Вона орієнтована меридіонально, з невеликим відхилом на північний схід — 23—25°. У плані землянка прямокутна з врізаними у східну і південну стінки господарськими ямами (рис. 1). Більша частина землянок залягає в гумусованому підґрунті грубозернистої структури. Верхня частина перерізає культурні поклади попередньої доби; основа (долівка) врізана в материковий суглинок. Стінки землянки стрімкі, висота їх від 0,8 до 1 м. Західна стінка частково зруйнована пізнішими спорудами. Висота її від 0,37 до 0,85 м. Ні слідів личкування деревом, ні слідів обмазки не виявлено. Довжина південної стінки 4,55 м, північної 4,6 м, західної 4,7 м, східної 4,65 м. Долівка глиняна, шарувата, з невеликим ухилом у північний бік. Заповнення землянки більш-менш одноманітне: чорнозем, суміш з попелом, вугіллям, перепаленою глиною та іншими культурними рештками. Ніякої закономірності в розміщенні вугілля, попелу й глини не простежено. Між долівкою і заповненням майже на

Полтава. Слов'янське поселення. Кераміка з верхнього шару.

всій площі землянки помітно тонкий прошарок сажі. Характер культурних решток такий самий, як і у верхньому шарі: зольнична і слов'янська кераміка, різні вироби і кістки тварин. Речей післямонгольського періоду тут немає зовсім. Значно більше ранньослов'янської кераміки (роменсько-боршевського типу). З окремих знахідок слід відзначити: бронзову литу бляшку типу салтовського „дзеркала“, але меншого розміру (діаметр 4 см) і орнаментовану не з внутрішнього (де

ТАБЛИЦЯ II

Полтава. Слов'янське поселення. Речі верхнього шару.

вушко), а із зовнішнього боку; орнамент у вигляді розетки, облямованої обідком з трьох смужок; 2 намистинки із зеленого скла і пасти; 1 кістяна проколка; 2 залізні ножі; незакінчена обробкою пряжка з рогу (рис. 2).

По кутках і коло двох стінок (північної і південної) в долівці землянки виявлено 6 ямок від стовпів. Крім цих ям, у долівці виявлено

ще кілька невеликих ям, призначення яких визначити важко (ями № 4, 5). Складовою частиною землянки є господарські ями. Їх виявлено три (№ 1, 2 і 3). Своєю формою, розмірами і загальним виглядом всі вони між собою близькі. Ями № 1 і 2 подібні і щодо складу заповнення. Дещо відрізняється в цьому відношенні яма № 3, заповнена в більшій своїй частині попелом, тоді як ями № 1 і 2 заповнені шаром підгрунту з невеликим вмістом культурних решток. В ямі № 2 — на глибині 0,45 м — виявлені сліди перекриття у вигляді глиняної обмазки. Очевидно, на момент припинення життя в землянці цією ямою вже не користувалися. Стінки ями добре оброблені і випалені. Сліди випалу у вигляді кіптю прекрасно збереглися на стінах всіх трьох ям.

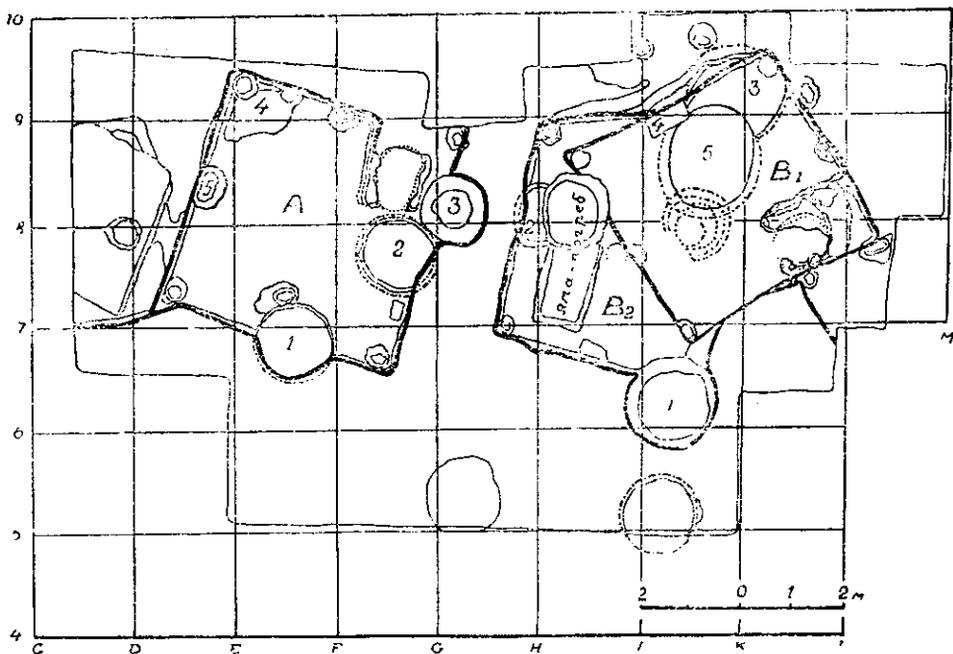

Рис. 1. Полтава. Слов'янське поселення. План розкопу.

У північно-східному кутку збереглися рештки розваленої печі. Її основа, бічні стінки до того місця, де починається склепіння, а також задня стінка вирізані в підгрунті одночасно із спорудженням землянки і становлять з долівкою, східною і північною стінками одно ціле. Склепіння і під глиняні, але трапляються і камені округлої форми (так звані жовна). Слідів димоходу не виявлено. Під завалом склепіння добре збереглися рештки перегорілих дров у вигляді попелу і вугілля. Зовнішній план печі — прямокутний, внутрішній (поду) — овальний. Довжина зовні 1,3 м, ширина 1,2 м, довжина поду 1,2 м, найбільша ширина його 0,8 м; ширина челюстів 0,45 м, висота склепіння в задній частині, що збереглася, 0,7 м, товщина стінок склепіння 0,1—0,15 м (рис. 3).

Входу в землянку виявити не вдалося, — очевидно, він був зроблений у західній, на жаль, зруйнованій стіні, вільній від внутрішніх споруд землянки (господарські ями, печі тощо).

Ніяких знахідок у землянці виявлено не було. Кілька черепків ліпного і гончарного посуду, знайдених під час розчищення долівки, очевидно, також належать до заповнення, як і знахідки у верхніх пластах. Варт відзначити, що й в стовпових ямах немає решток перегнилого дерева; очевидно, стовпи були вчасно вибрані.

Рештки жител B_1 і B_2 розташовані у східній частині розкопу — в квадратах С 6—8, Н 5—9, І 5—9, К 7—9 і 7—8, майже впритул прилягаючи до землянки А. Збереглися вони значно гірше, ніж житло А. Землянка B_2 , що виникла дещо пізніше, ніж землянка B_1 , була споруджена на руїнах останньої. Яма землянки B_2 перерізала яму землянки

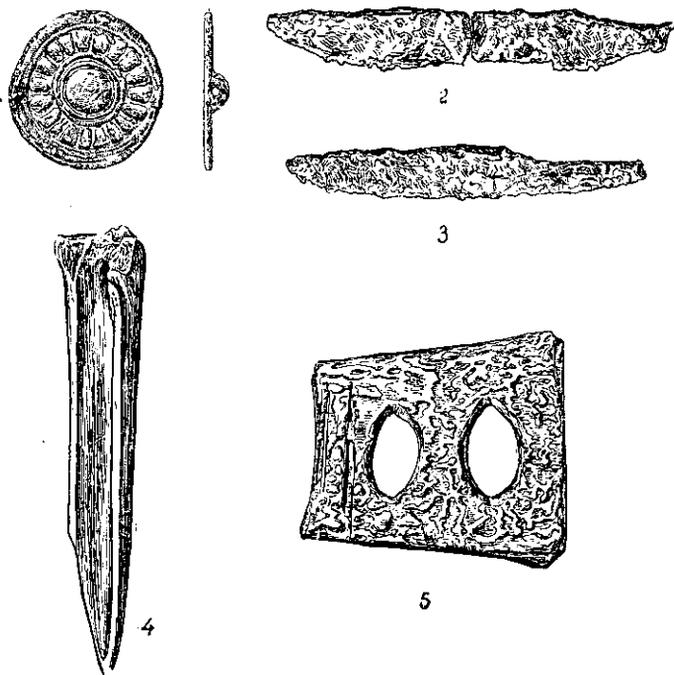

Рис. 2. Полтава. Слов'янське поселення. Речі з заповнення землянки А.

B_1 у верхній частині і частково зруйнувала південно-західну стінку останньої. Після зруйнування землянки B_2 — завал обох землянок утворив єдину яму, яку ми далі називатимемо комплексом В.

Землянка B_1 розташована у східній частині цього комплексу. Це прямокутна яма, викопана в основному, як і землянка А, у підґрунті коричневатого кольору, грубозернистої структури. Тільки нижня частина її врізується в материк-суглинок на глибину 0,2—0,25 м та верх перетинає культурні покладки попередньої доби. Землянка орієнтована на північний захід — південний схід під кутом 30° (до меридіана). Довжина південно-східної стінки — 4,25 м, північно-західної — 4,4 м, північно-східної — 4,05 м і південно-західної — 4,45 м. Висота стінок: північно-західної — 1,15 м, північно-східної — 1—1,05 м, південно-східної — 1,15—1,2 м, південно-західної — 0,2—0,27 м. Як і в землянці А, виразних слідів личкування стін деревом або обмазки глиною не виявлено.

Долівка глиняна, досить рівна, із слідами неодноразової підмазки. Збереглася долівка добре. В ній виявлено 6 ям від вертикальних стовпів: 4 — по кутках і 2 — коло північно-східної і південно-західної стін. Найбільша яма № 4 викопана коло північно-західної стіни. Призначення її невідоме (рис. 3).

Дуже цікава господарська яма-льох (так звана довга яма). Вона міститься за межами землянки В₁, прилягаючи до останньої з південно-західного боку. Яма-льох збереглася лише на глибину 0,6—0,7 м. Вся

Рис. 3. Полтава. Слов'янське поселення. Загальний вигляд землянки А.

верхня її частина зрізана землянкою В₂, що перекрила її. Яма складається з двох частин: північної, округлої в плані, що прилягає до землянки й утворює немовби вхід до неї, та південної, прямокутної в плані, відділеної від першої невисокою бровкою. Загальна довжина (північ, південь) на горизонті долівки землянки В₂ — 2,95 м, по дну ями — 2,65 м. Діаметр округлої частини 1,3—1,4 м. Ширина прямокутної 1—1,1 м. На глибині 0,2—0,25 м яма була перекрита глиняною обмазкою в три шари (рис. 4).

Під перекриттям яма була заповнена вугільно-попельною землею з великою кількістю черепків глиняного посуду, кісток тварин і кусків випаленої глини. Черепки майже виключно ліпні. Черепки гончарного посуду поодинокі і сумнівні. Виходячи з висоти стінок землянки В₂, можна думати, що глибина ями льоху доходила 1,6—1,7 м (рис. 5).

Проміжки між шарами глиняної обмазки були заповнені культурними покладами. Між першою і другою обмазкою товщина заповнення

1—2 см, між другою і третьою 6—7 см. Склад культурних решток наближається до складу заповнення ями нижче обмазки; тільки між другим і третім шаром знайдено кілька черепків гончарних посудин.

У південно-східному кутку — піч. Челюсті печі звернені на південний захід. Весь корпус печі виліплений з глини. У плані зовні піч прямокутна, всередині — овальна. Довжина зовні 1,7 м, ширина 1,45 м. Довжина поду 1,15 м, найбільша ширина поду 1 м, ширина челюстів 0,55 м. Склепіння печі зруйноване. Слідів димоходу не збереглося. Передня частина поду лежить трохи нижче від горизонту долівки. Під завалом склепіння — попіл, вугілля, кілька черепків ліпних посудин роменсько-боршевського типу і глиняні конуси.

Рис. 4. Полтава. Слов'янське поселення. Комплекс В: праворуч землянка В₁, ліворуч землянка В₂. В центрі — яма-льох.

Цікаві рештки двох, що взаємно перетинаються, ям (№ 3 і 5) виявлені під долівкою землянки у північно-східній частині. Яма № 5 збереглася лише на глибині 0,55 м. Верхній діаметр її 1,8 м, діаметр дна 2,2 м. Більша частина ями № 3, перерізаної у південно-західній частині ямою № 5, збереглася також на незначну глибину — 0,3 м. Лише північно-східна її стінка, що виходить за межі землянки, збереглася цілком. Висота її 1,45 м. Діаметр ями № 3 — 2 м. Згори рештки ями були перекриті глиняною обмазкою врівень з рештою долівки. Заповнення їх складалося з чорнозему з домішкою культурних решток черепків ліпних посудин, виключно зольничного типу (кухонних горщиків, глянсованих мисочок і деяких інших форм), кісток тварин та кусків перепаленої глини (рис. 6—7).

Знахідки в землянці В₁, хоч і нечисленні, але досить характерні. На долівці, коло челюстів печі, а також у північно-західному кутку печі, виявлено багато своєрідних глиняних виробів у вигляді конусів, дуже характерних для певного кола пам'яток (і хронологічно і територіально) так званої роменсько-боршевської культури. Такі ж конуси виявлено в печі на поді в попелі. У печі ж (в попелі) виявлено кілька черепків ліпних посудин того ж роменсько-боршевського типу (орнаментованих зубчастим чеканом), тобто тієї ж культури, що й глиняні конуси.

Дуже цінні стратиграфічні дані, що показують відношення зольничної культури до ранньослов'янської. Така ясна картина цілковитої ізольованості першої від другої на багатошарових поселеннях спостерігається нами вперше.

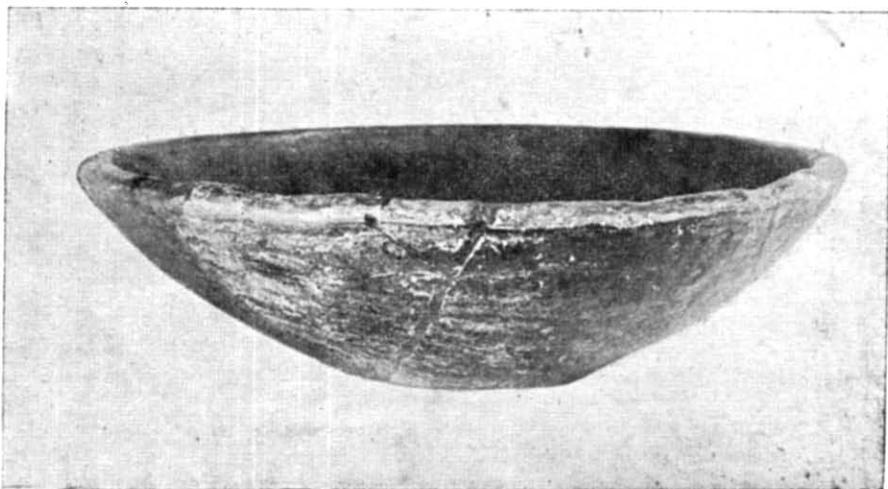

Рис. 5. Глянсована миска скіфського часу з ями № 5 (реставрація). Землянка В₁.

Землянка В₂ є західною частиною комплексу В. Вона частково перекриває південно-західний бік землянки В₁, починаючи від південно-західного її кута до середини північно-західної стінки. Горизонт долівки її трохи (на 0,2—0,3 м) вищий від долівки землянки В₁, завдяки цьому південно-західна стінка останньої частково збереглася. Землянка В₂ збереглася гірше. Простежити до кінця контурів її не вдалося. Зокрема, не збереглося ясних слідів південно-східної стінки, прокладеної землянкою В₁, яка складається з переробленої пухкої землі з домішкою різних культурних решток. Після руйнування землянки В₂, її південно-східна стінка, очевидно, частково завалилася, а згодом цілком злилася із завалом. При вибиранні цього завалу стику між ними простежити не вдалося. З огляду на сильне зруйнування останнього, не простежено виразної лінії цієї стінки і по долівці. Тільки зважаючи на місце печі і прямокутну форму землянки, можна в якійсь мірі реконструювати напрям лінії південно-східної стінки та її місцеположення.

Північно-західна, південно-західна і частково північно-східна стінки були прокладені, як і стінки землянки А, в незайманому шарі підґрунту, і вони досить легко були виявлені при вибиранні заповнення, що складається з переробленої землі, вперемішку з культурними рештками. Завдяки цьому контури землянки В₂ можна реконструювати без великих огріхів. Прямокутно у плані землянка В₂, як і землянка А, орієнтована майже меридіонально (з ухилом на північний схід на 15—20°). Довжина північно-західної стінки — 4,1 м, південно-західної — 4,15 м. Відповідні розміри повинні мати й протилежні паралельні сторони, тобто північний схід — 4,1 м, південний схід — 4,15 м. Висота південно-західної стінки — 0,7—0,75 м, північно-західної — 0,8—0,85 м.

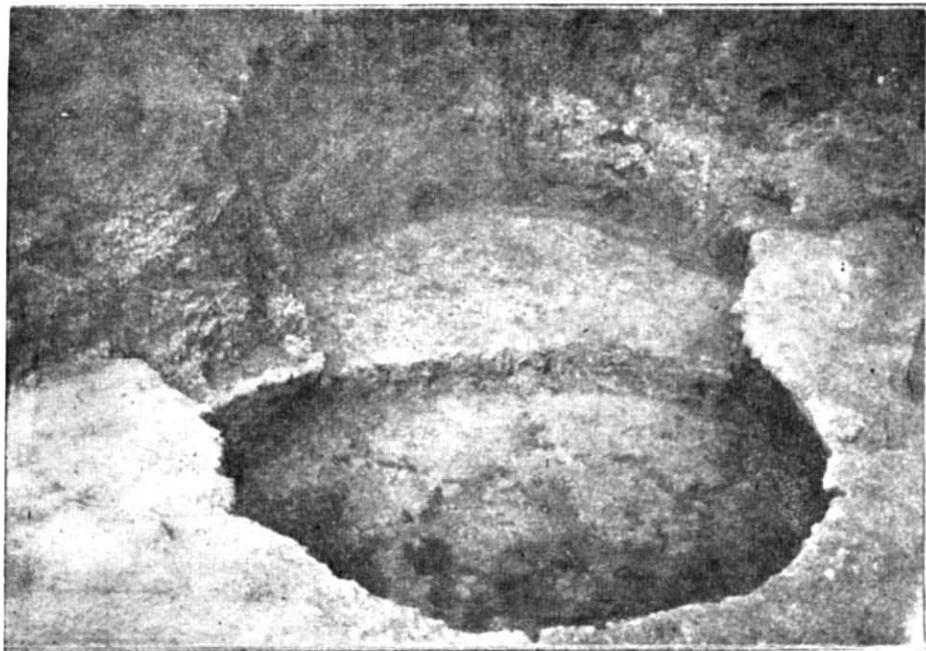

Рис. 6. Полтава. Слов'янське поселення. Землянка В₁, ями № 3 і 5 (скіфського часу).

Долівка землянки — неоднорідна. Південно-західна частина її складалася з материкової глини, а північно-східна з глиняної обмазки по завалу ями В₁, що складався з переробленої пухкої землі, в якій були різні культурні рештки. Внаслідок осідання завалу глиняна обмазка потріскалася, місцями провалилась, утворивши ямки, місцями зсунулася. Але й південно-західний бік не був монолітний. Більша частина його була прорізана ямою-льохом землянки В₁ з попереднього етапу життя. Як і землянка В₁, яма була заповнена переробленою пухкою землею з домішкою попелу, вугілля та інших решток. Згори це заповнення перекривала глиняна обмазка врівень з рештою долівки. Осідання заповнення і тут привело до тих же наслідків, що й в північно-східній

частині. Процес осідання мав місце і в період, коли землянка була заселена, про що свідчить неодноразове перекриття цієї ями (див. вище опис ями-льоху).

У північно-західному і південно-західному кутках, коло південно-західної і північно-східної стінок, а також у центрі землянки в долівці виявлено ями з-під вертикальних стовпів. Крім цих ям, у долівці землянки виявлено ще дві ями (№ 1 і 2), призначення яких встановити неможливо. Південна й південно-західна частини ями № 1 залягали в культурних покладах попередньої доби. Додатковим розчищенням цієї частини, проведеним у зв'язку з дощем, який її розмив, виявлено,

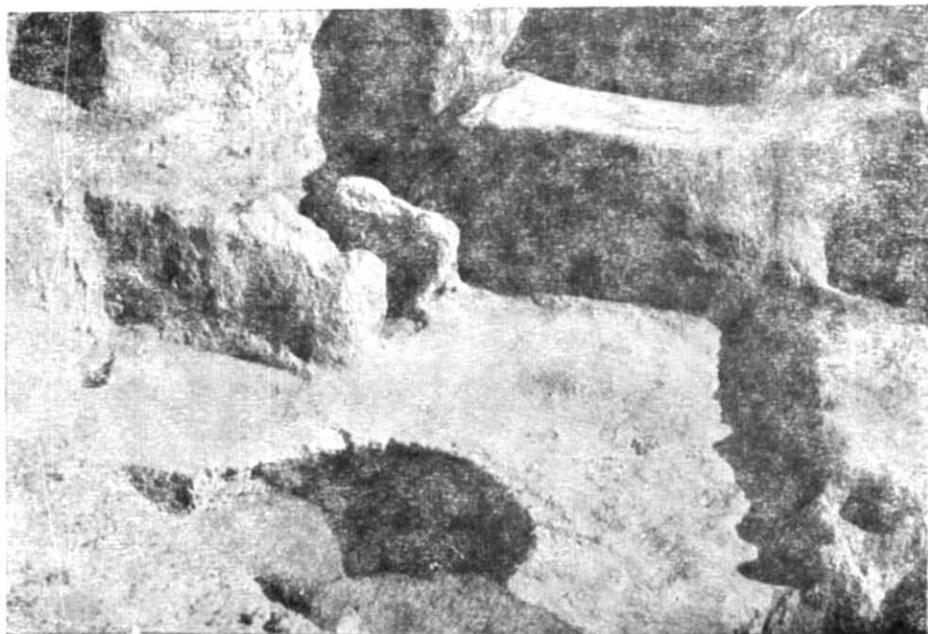

Рис. 7. Полтава. Слов'янське поселення. Землянка В₁. Загальний вигляд з північного заходу. На передньому плані яма скіфського часу.

що яма № 1 своїм південним боком врізалась у викопану на цьому місці яму ранішої (скіфської) доби. На дні цієї ями виявлено розбитий кухонний горщик зольничного типу з наскрізними дірочками по вінцях і наліпним валком грохи нижче від них (рис. 8).

Під землянки В₂ прилягала, очевидно, безпосередньо до південно-східної стінки землянки, тобто слідів долівки у вигляді глиняної обмазки, що перекриває заповнення землянки В₁, на південний схід від неї вже не виявлено.

У плані під має форму яйця з челюстями на південний захід. Під лежить майже на рівні долівки. Частина печі, яка збереглася, вся зроблена з глини. Серед решток склепіння, що завалилося, знайдено камені овальної форми (так звані жовна), які використовувались, найпевніше, як додатковий матеріал при зведенні склепіння. Під і склепіння пре-

красно випалені. Довжина печі (зовнішня) 1,4 м, ширина 1,05 м, висота (найбільша) 0,55 м; довжина поду 1,1 м, ширина (найбільша) 0,8 м; ширина челюстів 0,4 м. Висота тієї частини склепіння, що зберег-

Рис. 8. Горщик скіфського часу з ями № 1, землянка В₂.

лася — 0,35 м. Печ була споруджена на долівці (на глиняній обмазці 0,08—0,1 м завтовшки). Під печі становив єдине ціле з долівкою. Нижче обмазки лежав пухкий шар, заповнення землянки В₁ в 0,3—0,35 м завтовшки, що складалося, як і решта площі завалу, з переробленої землі з домішкою культурних решток. Далі йшла материкова долівка землянки В₂. Ніяких знахідок у землянці В₂ виявлено не було.

За межею комплексу В на південь розкопками виявлено господарську яму, заповнену, як і інші, переробленою землею з домішкою

великої кількості культурних решток — попелу, вугілля, кусків випаленої глини, черепків ліпних і гончарних посудин, кісток тварин і т. ін. З огляду на те, що південна частина ями йде під борт розкопу, було розкрито лише північну частину її. На захід від цієї ями, на тій же лінії за 2,25 м, виявлено другу господарську яму, розкриту нами при шурфуванні в 1945 р. (див. вище).

III

Спробуємо підсумувати викладене вище. Почнемо з найскладнішого моменту датування землянок. Легше за все розв'язується хронологічне співвідношення землянок V_1 і V_2 . Визначальним моментом є їх стратиграфія. Що землянка V_1 споруджена раніше, ніж землянка V_2 , — це безсумнівно. Незаперечним доказом цього положення є перекриття південно-західної частини землянки V_1 долівкою землянки V_2 . Складніше питання з їх абсолютним датуванням, але деякі дані є й для розв'язання цього питання. До числа їх ми залічуємо глиняні конуси, знайдені на долівці землянки V_1 коло челюстів печі і в печі. Як ми відзначали вище, конуси належать до вузького (хронологічно і територіально) кола пам'яток — до ранньослов'янських поселень VIII—X ст. ст., так званого роменсько-боршевського типу. До цього ж часу належать і черепки ліпних посудин (кухонних горщиків), орнаментованих зубчастим чеканом, знайдені також на долівці і в печі. Ніяких інших речей, які б характеризували останній момент життя мешканців цієї землянки, знайдено не було.

Ці дані дозволяють нам датувати землянку V_1 , поки що лише широкими рамками, часом існування роменсько-боршевської культури в цілому, тобто VIII—X ст. ст. Наявність елементів цієї культури в покладах Полтавського селища підтверджується численними даними, відзначеними нами не раз вище. Додатково слід сказати, що заповнення землянки V_1 , у тій частині, яка була перерізна землянкою V_2 (квадрат до 7—9, Sg), включало в себе культурні рештки переважно роменсько-боршевського типу. Багато черепків цієї групи було виявлено і в заповненні господарської ями, розташованої на південь від комплексу В. Серед решток заповнення були й уламки глиняних конусів. Можливо, що ця яма хронологічно (а може навіть і господарськи) була зв'язана з житлом V_1 . Багато черепків цієї кераміки є і в нижчих шарах заповнення землянок А і V_2 . Поряд з керамікою виявлено й інші елементи цієї культури: кістяні проколки, кочедики, глиняні пряслиця тощо.

У землянках А і V_2 знахідок не було. Ця обставина значно ускладнює питання з їх абсолютним датуванням. Але й для них все-таки є деякі опорні точки. Однією з них є пізніше споруджена землянка V_2 в порівнянні з землянкою V_1 . Оскільки час існування останньої, хоч і в широких рамках, визначено, нижня хронологічна межа землянки V_2 — VIII—X ст. ст. не може викликати ніяких сумнівів. До цього ж приводять нас і деякі інші дані. Серед культурних решток між двома шарами глиняної обмазки, що перекривають яму-льох, виявлено черепки гончарної кераміки великокнязівської доби. Вони могли потрапити туди не раніше спорудження землянки V_2 при повторній обмазці долівки, коли заповнення ями й первинна обмазка осіли. Гончарна кера-

міка цієї групи, як відомо, з'являється не раніше X ст. У завалі зруйнованої печі землянки В₂ знайдено пряслице рожевого шиферу. Час появи пряслиць цього типу припадає не раніше, як на початок XI ст. Ці матеріали не тільки підтверджують стратиграфічні спостереження про пізніше спорудження землянки В₂ порівняно з землянкою В₁, але й дещо уточнюють нижню хронологічну межу її виникнення. Землянка могла бути споруджена десь на рубежі X—XI ст. ст.

Значно складніше з датуванням землянки А — як відносним, так і абсолютним. Щоб розв'язати це питання, ми маємо лише невелику кількість культурних решток у вигляді черепків ліпної (роменської) і гончарної (великокопняківської) кераміки, виявленої в заповненні ями № 4, перекритій згори глиняною обмазкою врівень з долівкою. Ці черепки могли потрапити в яму лише в період, коли житло було заселене. З огляду на те, що гончарна кераміка, як ми щойно зауважили, з'являється не раніше X ст., виходить, що землянка раніше X ст. виникнути не могла. Це дає підставу вважати, що землянка А відносно молодша за землянку В₁.

Важче розв'язати хронологічне співвідношення між землянками А і В₂. Ми вже відзначали вище, що ні в першій, ні в другій землянках знахідок виявлено не було. Отже, для порівняння лишаються тільки ті нечисленні черепки, які були виявлені під глиняною обмазкою в ямілюху землянки В₂ і в ямі № 4 землянки А. На жаль, ці дані такі незначні, що розв'язувати питання на підставі їх було б необачно.

Щодо культурних решток, виявлених при вибиранні заповнення із землянок, то вони навряд чи можуть бути показником віку досліджуваних нами жител. Особливо небезпечно користуватися матеріалами із заповнення землянки В₂, маючи на увазі, що південно-східна стінка землянки складалася з культурних покладів попередньої доби, які під час її руйнування у великій кількості осипалися в неї.

Загальний вигляд жител також не вносить ясності в ці питання. Єдине, за що можна було б зацепитись, розв'язуючи його, це тип печей. Своїм плануванням і загальним виглядом ближче одна до одної стоять прямокутні печі землянок А і В₁. Піч землянки В₂ у плані овальна; вона помітно відрізняється від попередніх печей. Але робити будь-які висновки про хронологічне співвідношення землянок А і В₂ лише на цій підставі було б нерозважно, як і на підставі нечисленних черепків гончарної кераміки (рис. 9).

Розкопки Полтавського селища обсягом своїм такі незначні, що їх слід розглядати лише як розвідувальні. Блідий і нечисленний є й здобутий матеріал. Але ж матеріал цей такий характерний, що деякі сторони історії селища виявляються досить ясно, в тому числі і час виникнення слов'янського селища на території міста Полтави. Правда, поки що важко ще говорити про точну дату, але що воно виникло в рамках VII—X ст. ст., не пізніше, це — безперечно, і швидше у VIII—IX ст. ст., ніж у X ст. Сліди слов'янського селища простежуються до кінця XII — початку XIII ст. ст. Однак лишається неясним питання, чи тривало на селищі життя безперервно, чи слов'яни залишали його, а тоді знов на нього повертались.

Ми не знаємо, чи має досліджуване нами селище якоесь відношення до літописної Лтави. Може й ніякого; може літописна Лтава —

це навіть не селище, а якесь урочище. Але незалежно від цього, після проведених нами розкопок, існування на місці сучасної Полтави старослов'янського селища VIII—XII ст. ст. не може викликати ніяких сумнівів.

Розкопками встановлено ще один дуже інтересний факт: наявність на тій же території решток стародавнішого селища (VII—II ст. ст. до н. е., так званого скіфського часу) типу поселення зольничної культури дуже поширеної в цей період у басейні р. Ворскли.

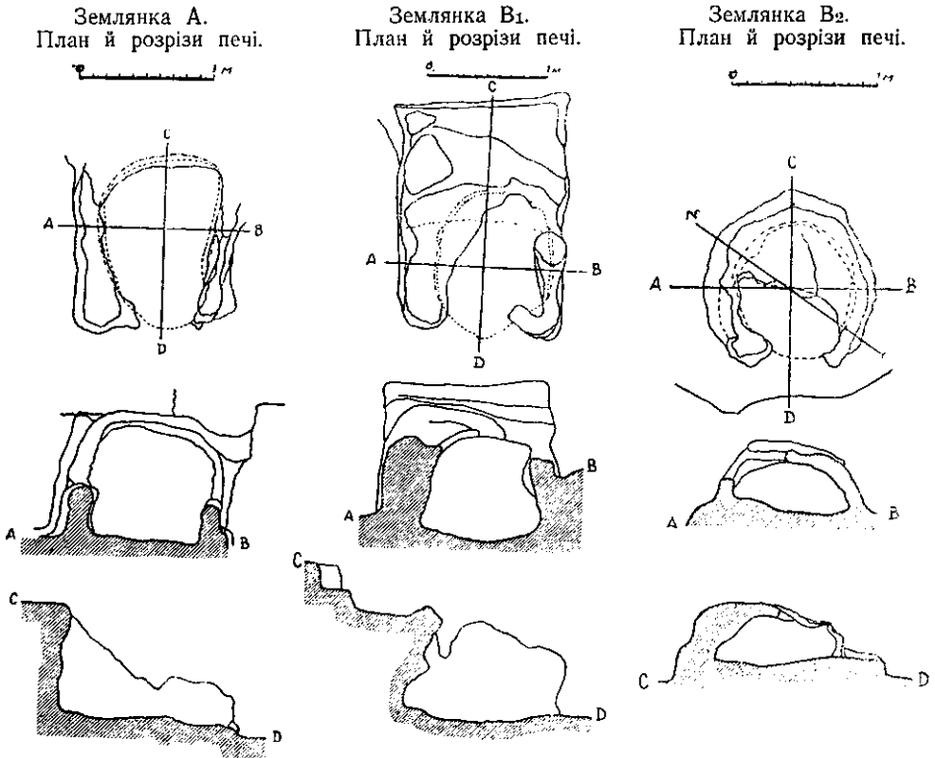

Рис. 9. Полтава. Слов'янське поселення. Плани і розрізи печей землянок А, В₁ і В₂.

Сліди селища VII—II ст. ст. до н. е. найскравіше виступають у ямах № 3 і 5, розкритих під обмазкою долівки землянки В₁. Стратиграфічне співвідношення між ямами і землянкою, а також характер культурних решток, виявлених у заповненні ям, показують, що безпосереднього наступницького зв'язку між цими культурами немає.

Дослідження Полтавського селища лише почато. Розкопки показали, що селище збереглося досить добре, що воно може дати багатий матеріал як для розуміння життя пограничного слов'янського населення часів Київської Русі, так і для розв'язання питання про місце цього селища в історії міста Полтави.

Древнеславянское поселение VIII—XIII ст. ст. на территории г. Полтавы

Резюме

Время возникновения Полтавы письменными источниками не засвидетельствовано. Упоминание летописи о Лтаве под 1174 г. не является достаточным основанием для каких-либо исторических выводов. Автор настоящей статьи поставил своей целью исследовать древнейший период Полтавы на основе археологических данных. На основании подъемных материалов и полевых наблюдений 1940 и 1945 гг. ему удалось установить, что древнейшее славянское поселение (VIII—XIII ст. ст.) в черте Полтавы было расположено на территории, занимаемой ныне Красной (быв. Соборной) площадью. Тогда же было установлено, что славянское поселение находилось на месте поселения скифского времени (VII—II ст. ст. до н. э.). Небольшая шурфовка, произведенная в 1945 г., подтвердила эти выводы.

Раскопками 1943 г. автором было вскрыто три полуземляночных жилища (землянки А, В₁ и В₂). Землянка А (зап. часть раскопа) была прямоугольной формы. В углах и у стен расширено 6 ямок от столбов. В состав жилищного комплекса А входило также несколько хозяйственных ям. Одна из них, вскрытая в 1945 г., находилась за пределами землянки, к югу от нее. В северо-восточном углу — остатки разрушенной печи.

Землянки В₁ и В₂ также прямоугольные. Они расположены в восточной части раскопа таким образом, что жилище В₂ перерезало более раннее — В₁. В обоих жилищах обнаружены печи, а в В₁, кроме того, хозяйственные ямы и погреб.

На основании остатков, собранных при исследовании жилищ, а также внешнего облика жилищ и их деталей, автор датирует их следующим образом: землянка В₁ — VIII—X ст. ст. (роменская культура); землянки А и В₂ — X—XIII ст. ст. (великокняжеская культура).

Эти данные позволили автору сделать вывод, что Полтава как славянское поселение возникла на заре образования древнерусского государства, задолго до так называемой великокняжеской поры.

Из-за отсутствия данных автор не считает возможным дать ответ, был ли перерыв в жизни поселения между первым и вторым периодом, или оно существовало непрерывно.

В раскопках 1946 г., как и в 1945 г., наряду с вещами славянской культуры были обнаружены вещи скифского времени, преимущественно керамика. Наиболее ярко слой скифского времени выступил в двух ямах, обнаруженных в жилище В₁ под глиняной обмазкой пола. Обе ямы были заполнены культурными остатками, состоящими из вещей (черепков глиняной посуды) исключительно скифского времени, не позже III ст. до н. э. На основании стратиграфического соотношения между ямами и землянкой, а также характера культурных остатков, автор полагает, что непосредственной связи между этими культурами нет.

І. СТАРЧУК
(Львів)

РОЗКОПКИ НА ГОРОДИЩІ ПЛІСНЕСЬКО

Раз згадуване в „Слові о полку Ігоревім“ і двічі в літописах під роками 1188 і 1232 Пліснесько (Пльсьньск, Пльеснеск, Преснеск) — це просторе городище коло с. Підгірці, Олеськівського району, Львівської області. Обіймає воно площу приблизно 60 га і після Галича є найбільшим городищем феодального часу на західних землях України.

Це городище відзначається добре збереженими високими валами, глибокими ровами, обширним при ньому могильником і великою кількістю археологічного матеріалу, головним чином кераміки, що нею усіяна вся площа городища. Городище має обриси трикутника, зверненого ширшим боком до півночі, і з цієї сторони оточене кількома рядами валів. На півночі, за городищем, знаходиться могильник. Взагалі рівна площа городища поступово опадає в бік півдня, а до сходу й заходу поступово переходить у стрімкі яри. З заходу до городища примикає урочище Монастирище. Південна частина городища видовжується у малий мис; в цій частині був дитинець.

Археологічні дослідження городища Пліснесько розпочато ще в кінці ХІХ ст. Щоправда, вони були несистематичні і провадилися, перш за все, з метою здобуття музейних експонатів. Документація передніших археологічних розшуків на городищі, головним чином графічна, була занедбана, і від того часу немає добрих звідомлень. Проте здобуті давнішими дослідниками матеріали кинули деяке світло для вивчення його минувшини. Це насамперед розкопки Т. Земенського¹, що виявили на могильнику давні поховання з тілопокладенням. Кістяки в розкопаних могилах орієнтовані головою на захід. При похованнях знайдено такі речі: залізний меч, кольчугу, бронзові пряжки, дерев'яне відро, оковане залізними обручами, браслети із золота й срібла, бронзові й срібні персні, срібні височні кільця, золоті бляшки, бойовий топірець, залізні ножки, бронзові й срібні хрестовидні привіски. Зокрема в жіночих похованнях виявлено значну кількість намистин та інших прикрас. Починаючи з 1905 р., городище і могильник коло нього кілька разів досліджував

¹ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, VI, 1882, стор. 58—61; VII, 1883, стор. 47—50; VIII, 1884, стор. 94—99.

К. Гадачек¹. Він ствердив, що небіжчиків, як правило, ховали в дерев'яних домовинах, збиваних залізними цвяхами або дерев'яними кілками. Домовини клалися на розчищену поверхню ґрунту або на земляний підсип. Коло кістяків Гадачек виявляв, здебільшого, бідний інвентар: бронзові персні, бронзовий браслет, обручі від дерев'яного відра, глиняний горщик, куски срібного дроту. Обидва згадані дослідники розкопали у Пліснеському могильнику близько 20 могил. До цього числа треба додати ще кільканадцять могил, розкопаних давнішими шукачами. Загалом у досліджених могилах виявлено кілька поховань заможних воїнів XI—XIII ст. ст. і поховання вбогого місцевого населення. Земенцький і Гадачек досліджували також і городище. Так Земенцький в 1881 р. прокопав траншею впоперек „головної частини“ городища. Де саме було її закладено, важко через відсутність планів сказати. З коротких звідомлень Земенцького довідуємося, що він копав на городищі ще й в другому місці. Його досліди на городищі виявили матеріал, подібний до здобутого на могильнику. Кілька траншей на городищі прокопав також Гадачек. Він ствердив, що культурний шар городища складається з перепаленої глини, каміння, фрагментів посуду, потрошених тваринних кісток і має пересічно 0,6 м товщини; місцями товщина культурного шару досягала 2 м. В 1940 р. Інститутом археології АН УРСР на городищі провадилися пробні археологічні розкопки. Було прокладено вздовж і впоперек дитинця 5 траншей. Документація цих розкопок не збереглася.

Завданням моїх дослідів в 1946 р. було: добре обізнатися з топографією городища Пліснеська та його околиці і, перш за все, вивчити оборонні споруди городища. Крім того, треба було встановити місця траншей, прокопаних на дитинці в 1940 р.

Розвідувальні розкопки вирішено було зробити в тій частині дитинця, яка, здається, найменше була порушена давніми дослідженнями. Експедицією 1946 р. тут розкопано понад 150 м², враховуючи і частину валу.

Перекоп через вал встановив, що його було висипано одноразово. В профілі валу виявлено нашарування з чорних (тонких) і жовтих (більш грубих) прошарків землі. До речі буде зазначити, що в насипу валу (як у чорних, так і в жовтих прошарках) трапилася значна кількість речового матеріалу феодальної доби. Землю на вал брали з викопуваного рову, скидаючи її на купи, а потім утрамбовували, додаючи для зміцнення каміння. Окремі напластування землі всередині валу відділялися дуже виразно; по схилах валу границі їх було важко простежити, бо глина, звезена на окремі купи, розсипалася на боки. Висота валу в дослідженому місці досягає 2,5 м. Вал висипано на давньому ґрунті товщиною в 40 см над материком, який майже рівною площею проходив далі на південь.

Коло підшви валу ґрунт трохи знижується, а далі знову трохи піднімається. В тому місці відкрито кам'яну кладку. Кладка зроблена з вапнякових брил, а де-не-де, головню в південній частині, з дрібного вапнякового щебеню. Цю кладку досліджено на площі 15 × 2 м. В куль-

---

¹ Sprawozdania Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej, 1905, № 30, стор. 9; 1907, стор. 5.

турному шарі, на глибині 1—1,5 м від сучасного рівня, крім вимостки, виявлено велику кількість фрагментів кераміки з ритим лінійним і хвилястим (гребінцевим) орнаментом, багато керамічних фрагментів з білуватим і червонуватим ангобом, декілька фрагментів долівкових глиняних плиток з червонуватим ангобом, кілька пряслиць з овруцького шиферу та інші дрібні речі. Помітно, що в досліджуваній полосі чим далі на південь, то все частіше виявлялися перепалені дрібні камінці, куски глиняної обмазки, вугілля, які засвідчували, що на дитинці існували знищені житлові споруди.

На відстані 36 м на південь від підшови досліджуваного валу відкрито обриси чотирикутної землянки, засипаної щебенем феодального часу (рис. 1). Землянка була майже квадратна, з боками 4,8—5 м довжини. Висота найкраще збереженої західної стіни досягала 0,8 м; інші стіни збереглися приблизно до половини своєї первісної висоти, приблизно на 0,6 м. Глибина землянки, рахуючи від сучасного рівня, дорівнювала 1,55 м. В матеріалі засипу, серед змішаної жовтобурої землі, виявлено багато керамічних фрагментів та інші культурні рештки, подібні до знайдених в інших частинах розкопаної ділянки. Слід зазначити, що в горішніх шарах засипу землянки виявлено багато перепаленої обмазки. Після очистки засипу виявилось, що землянка частково була вкопана в давній гумус, а частково у материк. Кутки землянки були правильно закруглені. Попід стінами її знаходилися лави, вирізані в материк, що оточували їх без перерви. Виміри лав:

	Висота	Ширина
південної	0,12 м	0,68 м
західної	0,15 „	0,58 „
північної	0,23 „	0,31 „
східної	0,22 „	0,50 „

У північному кутку землянки, у східній стіні, виявлено старанно видовбану прямокутну виглибину розмірами 0,35 × 0,4 × 0,32 м. На верху південної стіни, трохи до сходу, на глибині, приблизно 0,6 м від сучасного рівня, виявлено чотирибічне заглиблення, розмірами 0,4 × 0,3 × 0,25 м. Тут, мабуть, був вхід у землянку. На рівній долівці землянки, ближче до північного сходу, було виявлено рештки вогнища округлої форми з кількома уламками горщиків, багато вугілля, попелу, трохи дрібних кісток тварин, кілька каменів. Досить багато каміння без слідів діяння вогню виявлено коло північно-східного кутка землянки. У північно-західному кутку, коло лав, на горбкуватій площі долівки, спостережено багато круглих ямок діаметром від 2 до 3 см. Можливо, це були сліди від пакільців, що конструктивно зв'язувалися з лавами. На лаві, що при західній стіні, виявлено довгу червонясту смугу, обриси якої нагадували форму меча. Довжина її понад 1 м, ширина 3—5 см. В цьому сліді вирізнялася форма рукоятки з круглим наверхнем. На цій же лаві, далі до півдня, виявлено останки дерев'яного виробу видовженої трикутної форми, що нагадував форму піхов меча.

Вся долівка землянки була вкрита тонким (до 2 см) шаром вугілля, з незначною домішкою дуже дрібних керамічних фрагментів і дрібних камінчиків. Поверх неї лежав трохи товстіший сірий шар попелу, а ви-

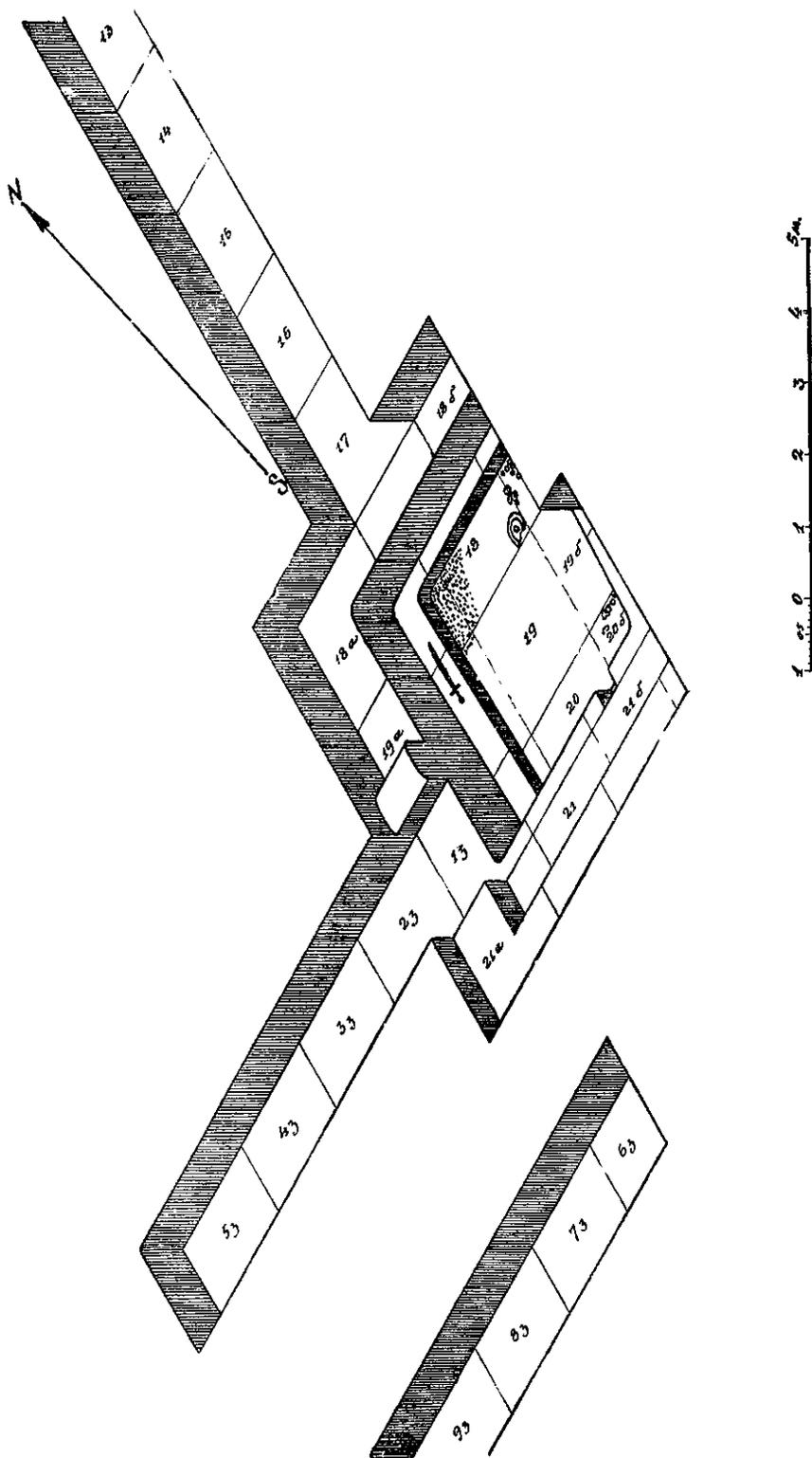

Рис. 1. Пліснесько. Вид на північно-західний бік землянки.

ще — ще товстіший шар вугілля. Товщина всіх трьох згаданих шарів досягала місцями 20 см. Де-не-де, зокрема в північно-східній частині землянки, в цих шарах стояли камені, а на них і коло них лежали черепи і кістки ніг коня, два черепи турів, череп дикої свині і ще один череп невизначеної тварини. Досліджуючи нижні напластування, стверджено, що в них знаходилися не тільки дрібні деревні вуглинки, а й рештки згорілої соломи і грудки перепаленої глини. Ці нижні шари вкривала маса бурожовтої глини з дрібними культурними залишками феодальної доби. Трохи в північно-східну сторону від середини землянки в цій глині, приблизно на глибині 0,5—0,7 м від сучасного рівня, виявлено численну кількість кусків товстої глиняної обмазки і великих керамічних фрагментів, з яких пошастило скласти одну миску з вушком (рис. 2, *e*). Думаємо, що великі куски обмазки, що з них деякі мали дугоподібну форму, це — рештки склепіння печі, від якої на долівці землянки зберігся тільки випалений слід.

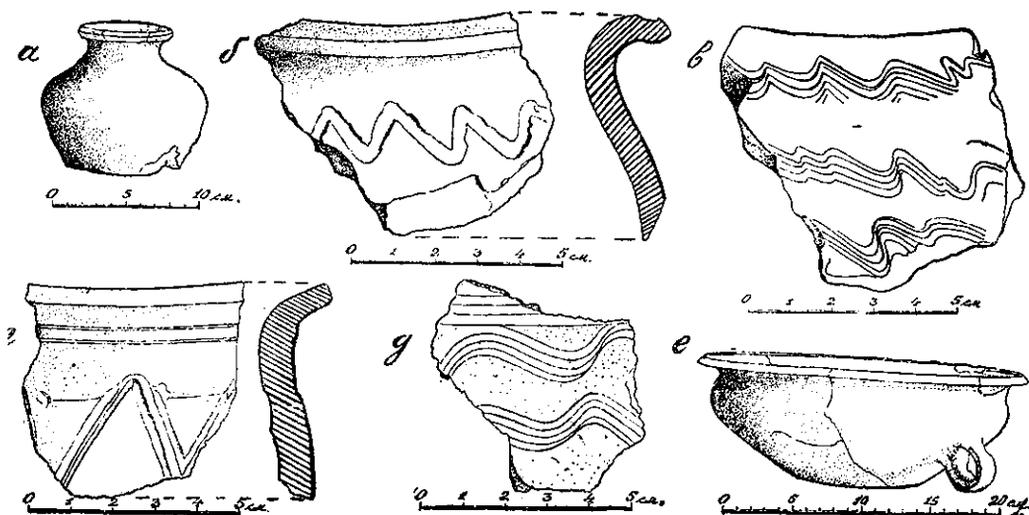

Рис. 2. Пліснесько. *a* — мала глиняна посудина; *б—д* — фрагменти посудини з лінійним і гребінцевим хвилястим орнаментом; *e* — глиняна миска з вушком, знайдена у землянці № 1.

Саме в цій масі обмазки знайшлися куски згаданої миски. Вона була виготовлена на гончарському крузі з добре відмуленої глини з незначним додатком дрібного піску. Випал добрий. На зламі — стінка ясносіра. Дно — рівне. Бочок миски в половині висоти переламаний; вінця сильно вигнуті і по краю трикутно формовані, причому в середині є жолобок. На переламі бочка прикріплено мале кругле вушко. Миска всередині і зовні покрита коричневим ангобом, а на ньому при вінцях зверху і зсередини — широка білувата стрічка. Фарбування недбале. Висота миски 9 см, діаметр дна 9 см, діаметр вінців 23,5 см, товщина стінки 0,5 см.

Фрагмент подібної миски кращого виробу знайдено на такій самій глибині на північ від землянки. Профіль мисчини має ще виразніший

перелам посередині, а збережена частина дна має кільцевий обвід. І матеріал і форма цієї мисочки наближаються до виробів культури „полів поховань“.

З уламків, знайдених крім миски, недалеко від неї в засипу землянки виклеєно один горщик дуже правильно овальної форми (рис. 3,а). Горщик точений на гончарському крузі, стінки на зламі сірі, з домішкою в тісті дрібних кварцевих зерен, вінця вигнуті, профільовані. На всій поверхні — сліди від горизонтального лошіння і недбайливого покриття білуватим ангобом. Горщик має місцями обпалену чорну поверхню. Випал добрий, як це видно із коричневого кольору стінки з внутрішньої сторони. Висота горщика 24 см; найбільший діаметр 22 см; діаметр вінців 16,2 см; діаметр рівного дна 8 см.

На вогнищі землянки було виявлено нижню частину ще однієї посудини. Належала вона цілком перепаленому горщикові кружальної техніки, що мав шершаву поверхню. Збереглося рівне денце горщика з діаметром 65 см і бочок до висоти 12 см.

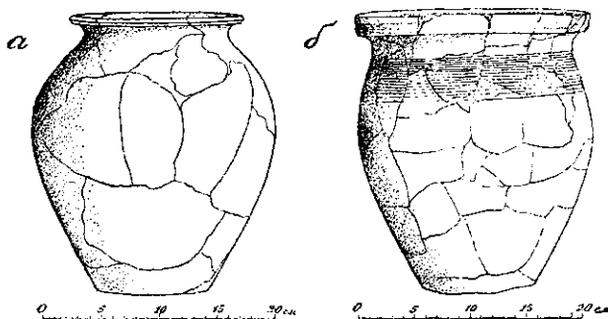

Рис. 3. Пліснесько. а — горщик, зіплений з фрагментів, знайдених в землянці № 4; б — горщик з лінійним орнаментом, знайдений коло продуктової ями.

Кераміку подибуємо всюди на городищі, навіть на його поверхні. Взагалі ця кераміка дуже одноманітна. Переважають безвухі, овальної форми горщики, висотою від 20 до 40 см, здебільшого з малим денцем, діаметром близько 14 см (деякі з них мають діаметр денця навіть в 4 см) і з діаметром вінців пересічно від 15 до 26 см. Товщина стінок від 0,5 до 1,5 см, причому переважають тонкостінні вироби; декілька фрагментів мали товщину до 2 см. Денця посудин переважно рівні. Знайдено кільканадцять денець з клеймом, хрестовидним у рельєфному колі або променястим. Профілювання вигнутих вінців різне. Здебільшого в місці переходу плечика у вінця посудини вони потовщуються, а самі вінця вигинаються назовні майже горизонтально; краї вінців формуються карнизоподібно. Зсередини вінця злегка виглиблені для накривання покришкою. Наявний керамічний матеріал складається з посудин, орнаментованих і без орнаменту. Переважають посудини неорнаментовані, з сірою, шершавою поверхнею. Значна кількість посудин була обличкована жовтуватим, червонуватим або білуватим ангобом, причому на такому фоні інколи накидано кольорові смужки (здебільшого

білі). Ангоб в багатьох випадках слабо тримається, але де-не-де зберігся добре. Порівнюючи небагато фрагментів має ритичний орнамент лінійний і хвилястий (гребінцевий). Найчастіше посудини прикрашувалися на плечиках кільканадцятьма паралельними борозенками (рис. 3, б). Інколи вживали орнаментациї, жолоблені патичком, що давав одну або дві хвилясті борозенки. Відзначено зразки хвилястого орнаменту, виконаного гребінцевим знаряддям з кількома зубчиками. В кількох випадках відзначено лінійні і хвилясті мотиви, які чергувалися одні з одними. Трапилися зразки орнаменту з груп горизонтальних коротких борозенок.

Згадані вище посудини з Пліснеська вирізняються своїми гармонійними формами, комплікованими профілями вінців та намаганням зміцнити поверхню за допомогою ангобу. Сліди сажі і, можливо, незначні рештки страви на внутрішніх боках фрагментів вказують на те, що посуд був призначений для готовлення їжі.

На такій самій глибині, як і землянка № 1, на віддалі 12 м в південно-західну сторону від неї, було виявлено сліди другої землянки і при ній продуктової ями чотирикутної форми, розмірами $1,22 \times 1,4$ м. Обриси ями позначилися на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Кутки ями злегка закруглені; стінки дбайливо вимазані глиною, товщиною в 2—3 см. Обмазка зчервоніла від вогню на всій глибині. На глибині 20 см виявлено дно ями з шаром зуглілого дерева; його товщина дорівнювала 4 см. Під цим шаром ішов материк. Навкруги ями відмічено багато малих ямок, мабуть, від пруття, що ним її було обгороджено.

У східну сторону від продуктової ями виявлено невелике підвищення, вирізане в матеріку. Воно проходило, приблизно, паралельно до двох стінок ями. Це й були сліди частини другої землянки, в якій було виявлено дві печі. Одна з них — подовгаста, склеплена (1,5 м вдовж, 1 м впоперек, 0,7 м заввишки). Склепіння печі збудовано з кусків битого каменю і глини. В печі, яка в частині завалилася, відкрито багато обгорілих тваринних кісток і фрагментів глиняного посуду.

Недалеко від першої печі відкрито другу, значно меншу, з рівним, до червоного випаленим, черенем та з декількома керамічними фрагментами всередині.

При розчищуванні продуктової ями і площі коло неї, стверджено, що й друга землянка була засипана таким самим матеріалом, що й попередня землянка № 1. Дно було вирізане в матеріку, а не просліджені ще сповна її стіни були, правдоподібно, аналогічні стінкам в землянці № 1. Керамічний матеріал на ділянці з продуктовою ямою цілком подібний до знайденого коло першої землянки. З фрагментів, знайдених коло продуктової ями, вдалося зліпити один горщик (рис. 3, б). Крім описаної споруди, в двох паралельних шурфах розмірами 2×5 м на захід від землянки № 1 зібрано речовий матеріал, подібний до виявленого на решті розкопаної площі. Переважає кераміка. Серед фрагментів кружального посуду, і саме у згаданих шурфах, виявлено кільканадцять фрагментів ліпного посуду. Крім цього, декілька фрагментів ліпних посудин виявлено також у малих шурфах понад краєм південного боку досліджуваного дитинця, в так званому Оленічім парку. В обох випадках уламки ліпного посуду виявлено на глибині 60—70 см нижче від сучасної поверхні.

На площі, дослідженій в 1946 р., знайдено також кільканадцять дрібних фрагментів корчаг та інших фрагментів, подібних по матеріалу й техніці.

На віддалі декількох метрів на південь від дослідженої частини валу зібрано значну кількість фрагментованих глиняних плиток від долівки з коричневим ангобом. Дві з них зліплено цілі. Вони квадратні, з сторонами в 16 см і в 2 см завтовшки. Краї плиток зрізані косо вниз. Між цими фрагментами траплялися також і глазуровані (коричнева і блакитна барви), один з них орнаментований (рис. 4). Розміри цих плиток (крім товщини) відповідають величині деяких декоративних долівкових плиток з Галича. Долівкові плитки засвідчують, здається, що на городищі Пліснесько були й більші будівлі.

З кам'яних речей, знайдених на досліджуваній частині городища, трапилися досить численні кам'яні бруски. Всього знайдено їх 17 фрагментів, переважно на площі землянки № 1. Там-таки виявлено кілька кістяних проколок, бронзові бляшки невідомого призначення, кручений перстень з бронзового дроту і одну перстенеvu бронзову привіску.

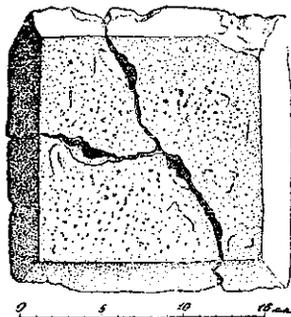

Рис. 4. Пліснесько. Глиняна долівкова плитка.

Серед речового матеріалу сьогорічних розкопок слід відзначити значну кількість залізних виробів (близько 12 видів). Між ними: 9 фрагментів залізних обручків, мабуть, від відер, кільця для дужок до відер, 6 скобелів, 2 ключі, з яких один до засувного замка давнього типу (рис. 5, г), 6 дельтоїдних і листовидних наконечників стріл з черенком (рис. 5, а), один з яких із втулкою, кілька пряжок від чересів, кілька ножиків (рис. 5, б), ножиці (рис. 5, в), псалій, фрагмент остроги, фрагмент складуваної колодки старого типу, багато цвяхів та інших речей. Серед інших виробів згадаємо фрагментовані скляні браслети, головним чином, кольорові (сині й чорні), рівні, просто пружковані й кручені. На дослідженій ділянці було зібрано силу кісток тварин, значний процент яких належить свійським тваринам.

Землянки у Пліснеську можна буде краще простежити тільки під час розгортання наступних розкопок. Найявність у культурному шарі

городища великої кількості глиняної обмазки з відбитками дерев'яної основи і домішкою стеблин, дерев'яного вугілля, кусків каміння, інколи перепаленого, деяка кількість каменів із слідами обробки, нарешті, згадані долівкові плити, не кажучи вже про багатий керамічний та остео-

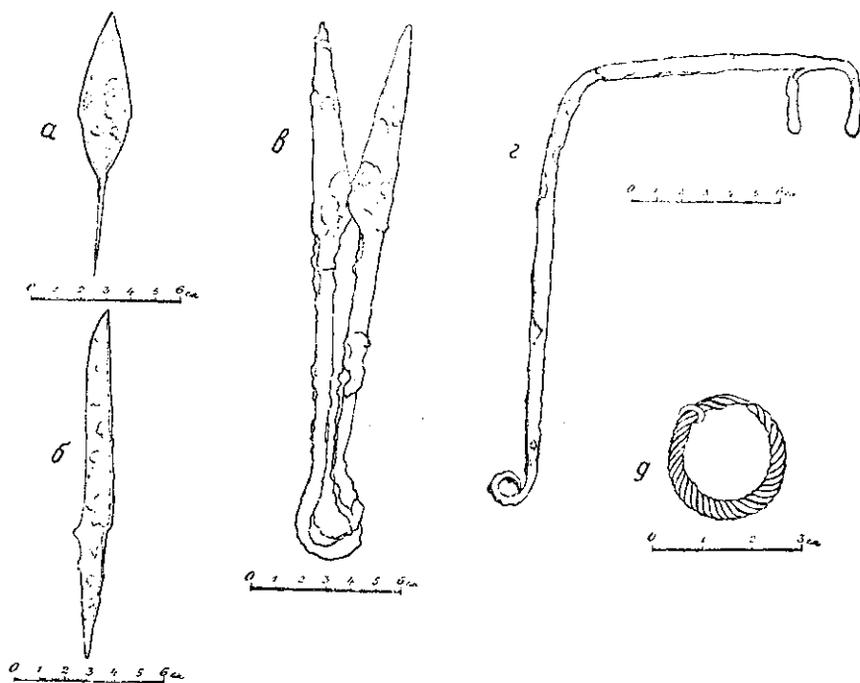

Рис. 5. Пліснеско. *а* — листовидна залізна стрілка; *б* — вістря залізного ножа; *в* — ножиці; *г* — ключ; *д* — перстень, скручений з бронзового дроту.

логічний матеріал, свідчать про те, що досліджувана частина городища мусила бути порівнюючи густо заселена. Майбутні розкопки повинні уточнити характер споруд на дитинці та висвітлити місце Пліснеско серед городищ феодальної Русі.

И. СТАРЧУК

Раскопки на городище Плиśнеско

Резюме

Плиśнеско начал исследоваться давно, но документации старых исследований сохранились плохо. Исследовался, главным образом, могильник. В 1946 г. раскопан участок вала, причем выяснено, что вал насыпан одним приемом из земли, содержащей культурные остатки времен Киевской Руси. Близ вала открыта каменная кладка, просле-

женная на площади 2×15 м. К югу от вала раскопана землянка с остатками совершенно разрушенной печи. По бокам она имела лежанки. Материал — керамика типа культуры Киевской Руси, куски обмазки, кости животных. Несколько дальше к юго-западу открыты остатки другой землянки и продуктовой ямы. Последняя имела прямоугольную форму и была обнесена плетнем. Землянка имела две печи, из которых одна — сводчатая из глины и камня. Материал такого же типа, но среди керамики встречены фрагменты лепных сосудов. Кроме описанных раскопов, было заложено несколько шурфов.

Подъемный материал состоял из большого количества керамики, плиток от пола, напоминающих галичские, железных изделий, каменных брусков, костяных проколов, бронзовых изделий, стеклянных браслетов.

Плиснеско является из исследованных до сих пор вторым после Галича по величине городом феодального Галицко-Волынского княжества, а потому заслуживает детального изучения.

І. СВЄШНІКОВ

(Львів)

ПОХОВАННЯ XI ст. н. е. В СМІЛЬНИЦІ КОЛО СТАРОГО САМБОРА

У Смільниці (передмістя Старого Самбора, Дрогобицької області) Дністрянська розвідувальна експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР літом 1946 р. звернула увагу на горб Кляштор, що стоїть над шосе Самбір—Старий Самбір. Горб цей неправильно прямокутної форми, поверхнею близько 1200 м², доступний тільки з північно-західної сторони. З інших боків доступ утруднений майже вертикальними схилами горба приблизно до 15 м висоти. На горбі Кляштор збереглися руїни кам'яного будинку. За місцевими переказами, тут був колись монастир¹. В літературних замітках про археологічні пам'ятки Самбірщини² горб Кляштор значиться як феодальне городище. Для перевірки цього визначення експедицією був закладений пробний шурф від південно-східного краю горба до кам'яних руїн.

У верхніх шарах розкопу (до глибини 0,5 м) трапилися в значній кількості фрагменти глиняних посудин, полив'яних кахоль та залізних виробів (ножі, цвяхи, різне окуття). Весь цей матеріал може бути датований XVII ст. На глибині 0,5 м розкрито шар згарищ, в якому також виявлено керамічні фрагменти XVII ст. Крім того, тут знайдено небагато керамічних фрагментів ранньофеодального типу та розкидані по всій поверхні людські кістки. Під тим шаром натраплено на шар жовтої глини, а ще глибше — на другий шар згарищ.

На глибині 1,23 м від сучасної поверхні розкрито два непорушені поховання (чоловіче підплитове і жіноче тілопокладення) і одне зруйноване, від якого збереглися тільки кістки ніг. Навколо цих поховань виявлено багато людських кісток, розкиданих попередніми розкопами по цілій розкритій площі. Серед них знайдено кілька черепків XVII ст. і кілька керамічних фрагментів ранньофеодального часу. Очевидно, в цьому місці був ранньофеодальний могильник, порушений, мабуть, в XVII ст.

¹ Кляштор — слово польське, означає монастир.

² „Літопис Войківщини“, 1933, ч. 2, стор. 28.

І. Підплитове тілопокладення

На глибині 1,23 м знайдено велику кам'яну плиту, приблизно чотирибічної форми, орієнтовану довшою віссю по лінії схід—захід. Розміри її — $2,15 \times 0,5$ м; вона була розбита впоперек на дві нерівні частини (див. ситуаційний план розкопок). Під кам'яною плитою виявлено поховання дорослого чоловіка у випростаному стані, орієнтованого головою на захід; лежав він горілиць, ліва рука, зігнута в лікті, лежала на грудях, права — злегка зігнута в нижній частині живота. Під черепом кістяка лежала трикутна кам'яна плитка, покрита шаром пере-

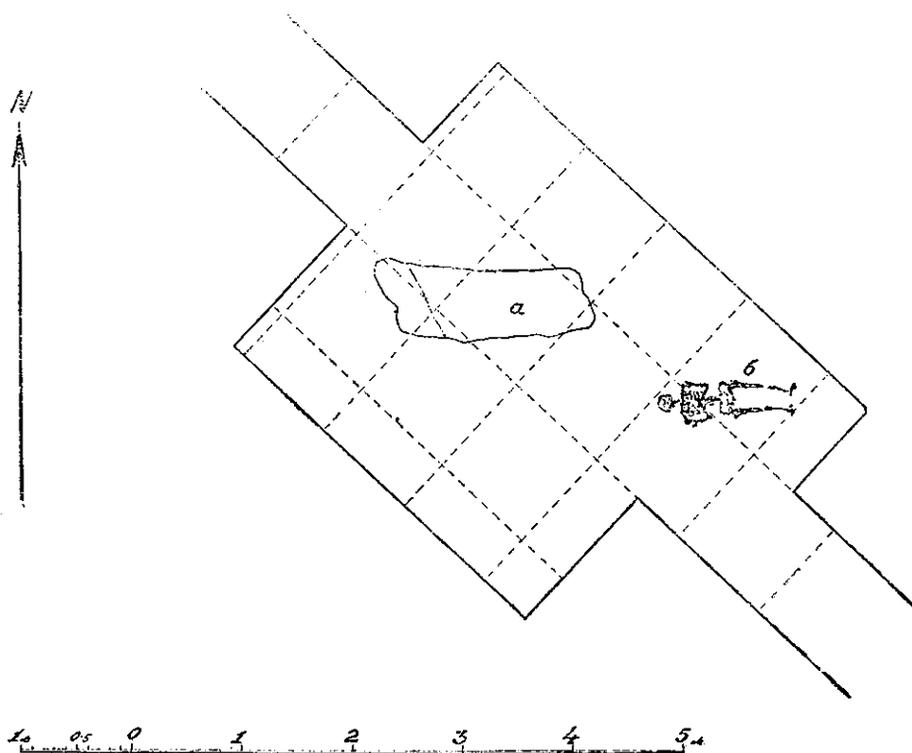

Рис. 1. Смільниця. План розкопок на Кляшторі: *a* — підплитове поховання; *b* — жіноче тілопокладення.

паленої землі з домішкою вугілля і попелу. Такий самий шар перепалу виявлено і під всім кістяком. Слідів дерев'яної домовини, так само як і будь-яких речей, в похованні не знайдено (рис. 1).

Підплитові поховання трапляються досить часто на території західних областей України як у могильниках з насипами, так і без них, і відзначаються, здебільшого, бідним інвентарем. Не рідкі поховання, в яких під плитою, крім кістяка, нічого не знайдено. На підставі знахідок, що їх виявлено в деяких підплитових похованнях, останні да-

туються першою половиною XI ст. Отже, хоч в нашому випадку теж стверджено відсутність будь-якого інвентаря, на підставі повних аналогій із згадуваними похованнями, маємо повне право датувати розкриті нами поховання першою половиною XI ст. н. е. Аналогії ці стосуються наявності кам'яної плити, положення та орієнтації кістяка. В жіночому підплитовому похованні з Городниці, Городенського району, Станіславської області, датованому також початком XI ст. н. е., голова померлої спиралась на невелике підвищення, що нагадує кам'яну плитку під черепом в старосамбірському похованні.

II. Жіноче тілопокладення

У південно-східну сторону від підплитового поховання виявлено жіноче поховання у випростаному стані, з руками, схрещеними на грудях, орієнтоване головою на захід, обличчям — догори (див. план розкопок). При похованні знайдено:

1. Коло черепа, на висоті вух — дві однакові бронзові сережки з трьома дутими прикрасами у вигляді малини. Одна сережка краще збереглася. Вона складається з тонкого бронзового дроту, зігнутого в дужку, один кінець якого завинутий ушком, а другий відламаний. На дужці — три порожні кульки, що складаються з двох з'єднаних півкуль, виготовлених з тонкої бронзової бляшки, покритої маленькими бугорками. Прикраси нагадують ягоди малини. Поміж кульками дужку обвинуто тонкою бронзовою дротинкою. Діаметр сережки 30 мм, діаметр кульки 18 мм, одна кулька трохи попсована, дужка злегка розігнута (рис. 2, 1). Друга сережка, дуже попсована, зовсім подібна до попередньої. Дужка розігнута, одна кулька роздавлена, дві мають вдавнені боки. Кінці дужки збереглися: один звинутий в ушко, в другому, розклепаному — наскрізна дірочка. Сережки вкриті шершавою зеленою патиною.

2. Коло рамен — бронзовий тонкий дріт, завинутий в дужку, очевидно, від сережки, подібної до описаних вище. На дужці — сліди трьох кульок, які знищились. Діаметр дужки 30 мм. Дріт покритий зеленою шершавою патиною. Кінці віддалені один від одного на 3 мм (рис. 2, 2).

Ханенко публікує золоті сережки подібні до наших¹. Проте, вони відрізняються від наших формою кульочок, які там злегка сплющені, тимчасом як наші мають правильну кулясту форму. На жаль, Ханенко не подає хронології публікованих знахідок, датуючи їх всі періодом поміж VI і XIII ст. ст. н. е.

Прикраси, подібні до наших, публікує також Нідерле². Це — підвіска з двома дутими, злегка видовженими кульками, золоті круглі гудзики з вушками і сережка з трьома циліндричними дутими кульками. Ці вироби не є повними аналогіями до наших сережок, але тип і техніка виробу так подібні, що дають нам право вважати їх за вироби, сучасні нашим. Всі згадані прикраси Нідерле датує IX—XI ст. ст. н. е.

¹ „Древности Приднепровья“, вып. V, рис. 291.

² L. Niederle, *Rukovět' slovanské archeologie*, Praha 1931, obr. 38, 2, 89, 90, 7.

Найближчою аналогією для нашої знахідки є срібна кульочка із скарбу в Магнау в Сілезії¹. Скарб цей датується знайденими в ньому срібними монетами половини XI ст., причому найпізнішою в ньому є монета Братіслава I (1037—1055 pp.).

3. В околиці ramen виявлено три однакові височні кільця з круглого бронзового дроту, кінці яких заходять один за один, діаметром в 20 мм (рис. 2, 3). Аналогічні височні кільця, знайдені в с. Торському, Заліщицького району; подібні височні кільця з Федова (Новгород) публікує Нідерле², який датує височні кільця цього типу так само XI ст.

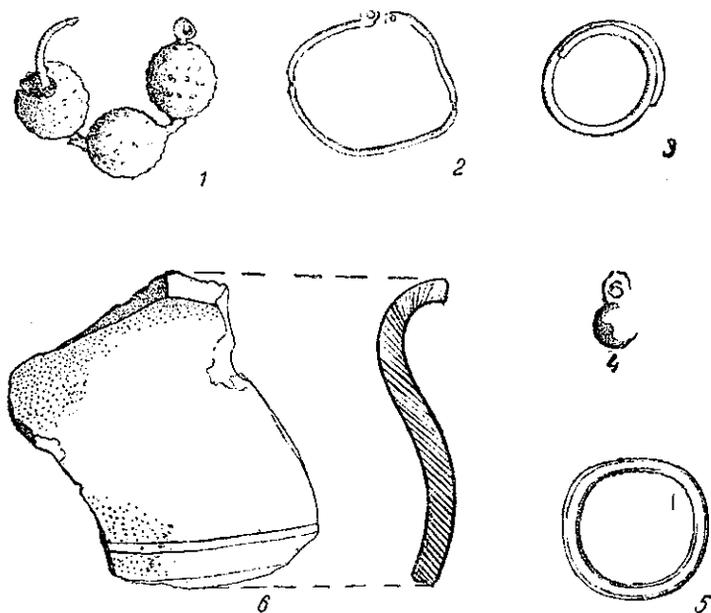

Рис. 2. Смільниця. Жіноче тілопокладення. 1 — бронзовий ковток; 2 — фрагмент бронзового ковтка; 3 — бронзове височне кільце; 4 — бронзова кулька; 5 — свинцеве кільце; 6 — фрагмент кружальної посудини.

4. З лівого боку голови знайдено малу бронзову кульку з вушком. Діаметр — 7 мм, висота вушка 6 мм (рис. 2, 4). Аналогічні кульки з Княжої Гори коло Канева публікує Ханенко³. Такі ж кульки з Гніздова публікує Нідерле⁴, датуючи їх навіть VIII—IX ст. ст. н. е.⁵

5. В області верхньої частини грудної клітки знайдено свинцеве сплющене кільце круглої, трохи неправильної форми. Діаметр — 26 мм (рис. 2, 5). Для цього кільця бракує аналогій в археологічній літературі.

¹ Altschlesien, B. III, S. 68.

² L. Niederle, *Rukovět' slovanské archeologie*, Praha 1931, obr. 86, 6.

³ „Древности Приднепровья“, вип. V, рис. 291.

⁴ L. Niederle, *Rukovět' slovanské archeologie*, Praha, obr. 82, 1—2.

⁵ Там же, стор. 172.

6. В непосредньому сусідстві з кістяком виявлено фрагменти 4 керамічних посудин, точених на гончарському крузі:

А. Два малі нехарактерні фрагменти (зовнішня сторона — цеглистого кольору, внутрішня — чорного), з глиняного тіста з значною домішкою грубозернистого піску.

Б. Фрагмент плечика товстостінної посудини з сірою поверхнею, що в кількох місцях покрита нальотом сажі; внутрішня сторона фрагменту жовта. На поверхні плечика — орнамент із заглиблених скісних крапок, що горизонтальною смугою оточували посудину. Глина з домішкою піску.

В. Фрагмент глиняної посудини сірожовтого кольору, чорної на зламі. Профіль у формі латинської букви S. Поверхню плечика орнаментовано групами горизонтальних заглиблених ліній (рис. 2, б). Посудини цього типу широко відомі в ранньофеодальний період на всій слов'янській території. Між іншими, Ленга публікує їх в кількох примірниках і датує XI ст.¹.

Слідів домовини в похованні не виявлено.

Весь матеріал тілопокладних поховань із Смельниці, на підставі наведених аналогій, можна датувати половиною XI ст. н. е. Знахідки мають виразно східний характер, бо цей тип сережок, височних кілець та гудзиків виступає майже виключно на східній та північно-східній слов'янській території.

И. СВЕШНИКОВ

Погребение XI ст. н. э. в Смельнице близ Старого Самбора

Резюме

В Смельнице, на околице Старого Самбора, имеется гора Кляштор, обозначенная в археологической литературе как феодальное городище. Днестрянская разведочная экспедиция провела небольшие раскопки на юго-восточном краю горы. Под слоем XVII ст. здесь открыто два погребения и остатки третьего — разрушенного.

Первое погребение (мужское) — имело характер подплитового и было совершенно лишено вещей. Обряд дает возможность датировать его первой половиной XI ст.

Второе погребение (женское) — по характеру инвентаря (серьги, височные кольца) относится к тому же времени.

Судя по аналогиям, это погребение имеет восточнославянский характер, поскольку встреченные здесь вещи распространены, главным образом, на территории восточных славян.

---

¹ Legą W., Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu, Toruń 1930, табл. IX, X, XI.

А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

(Київ)

СЛІДИ ПЕРЕБУВАННЯ СЛОВ'ЯН XII—XIII ст. ст. У НАДПОРІЖЖІ

На восьмій Ігринській неолітичній стоянці було знайдено залишки матеріальної культури Київської Русі XII—XIII ст. ст. В культурному шарі *D* неолітичної доби в багатьох місцях виявлено ями, в яких є просмужки темної барви, насичені дрібними шматочками деревного вугілля, уламками кісток тварин, риб'ячими кістками й лускою. В цих же просмужках знайдено також різні побутові речі.

Ями по площі стоянки розкидані досить густо. В деяких місцях трапляється також цегла і печина, а в одному місці виявлено навіть частину кладки з цегли.

Ями ці починалися з товщі сірого, слабо гумусованого піску *C*, що вкриває шар з неолітичними залишками *D*. Сірий пісок, в якому залягає темний прошарок з культурними залишками, знаходиться внизу ями; останню частину ями заповнює знову ж таки сірий пісок. Вище все це перекривається непорушеним темним, дуже гумусованим прошарком *B*, що, в свою чергу, перекривається вже горішнім шаром сірого, слабогумусованого піску *A*, поверхня якого вкрита рослинністю (рис. 1).

В шарі сірого піску *C* залягають залишки слов'янської культури.

Той факт, що вугільна просмужка залягає не на самому дні ями, де знаходиться сірий пісок *C*, а трохи вище, свідчить про те, що ця просмужка утворилася в ямі тоді, коли в ній внизу вже був зібрався сірий пісок *C*, тобто, що яма деякий час була порожня. В ній спочатку відклався сірий пісок; потім — вугільна просмужка з культурними залишками; нарешті, яму було заповнено піском *C*.

Яке призначення цих ям, сказати, звичайно, важко. Склад культурних залишків свідчить про те, що це — різні покидьки побуту мешканців того часу. Покидьки разом із сміттям могли потрапити в яму.

Але глибина цього вугільного прошарку дуже мала, щось 0,1—0,15 м і, до того ж, вона майже однакова в усіх ямах.

Я зараз не маю наміру вирішувати питань про призначення цих ям; своїм завданням я ставлю встановлення наявності слов'янських селищ в Надпоріжжі в цей час.

Ями мають півсферичну форму з увігнутих дном, глибиною до 0,9 м, завширшки вгорі до 1,5 м.

Тепер тільки такі ями видно в обрізі розкопу 1932 р. Дві такі ями трапились і на площі нашого розкопу 1945 р.

Одну з них в процесі розкопу було досліджено (яма № 1); обрізи другої тільки виявлено в стінці за межами розкопу. Крім того, було досліджено частину такої ж ями, виявленої в обрізі старого розкопу 1932 р. (№ 2).

В одному місці розкопу 1945 р., в тому ж таки темному, сильно-гумусованому шарі *D*, було виявлено яму іншої форми, цілком заповнену чистим жовтим піском.

В цій ямі дно було овальне й рівне, а верхня частина мала форму склепіння. Розташовано її було по довжині з північного заходу до південного сходу. Довжина дна дорівнювала 2,1 м, ширина посередині 1,3 м, висота 0,7 м. Ніякого виходу з ями помітити не пощастило, але факт заповнення її чистим жовтим піском свідчить про те, що вихід з неї якийсь був і що через нього, внаслідок роботи вітру, яму й було заповнено піском (шар *C*).

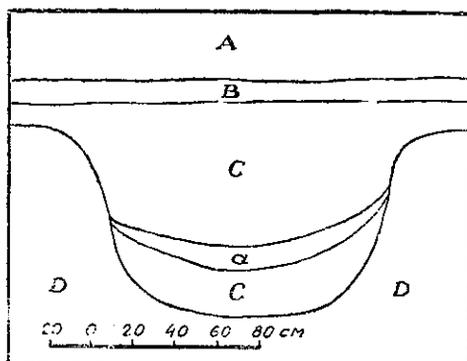

Рис. 1. Профіль слов'янської ями I на восьмій Ігринській стоянці. *A* — сірий, слабогумусований пісок; *B* — темний, сильногумусований пісок; *C* — сірий, слабогумусований пісок; *a* — темна просмужка з культурними залишками; *D* — темний, сильногумусований шар.

В ґрунті, що лежав на дні ями, знайдено окремі деревні вуглики, уламки кісток тварин і фрагменти слов'янського посуду.

Отже, і цю яму доводиться визнавати за слов'янську.

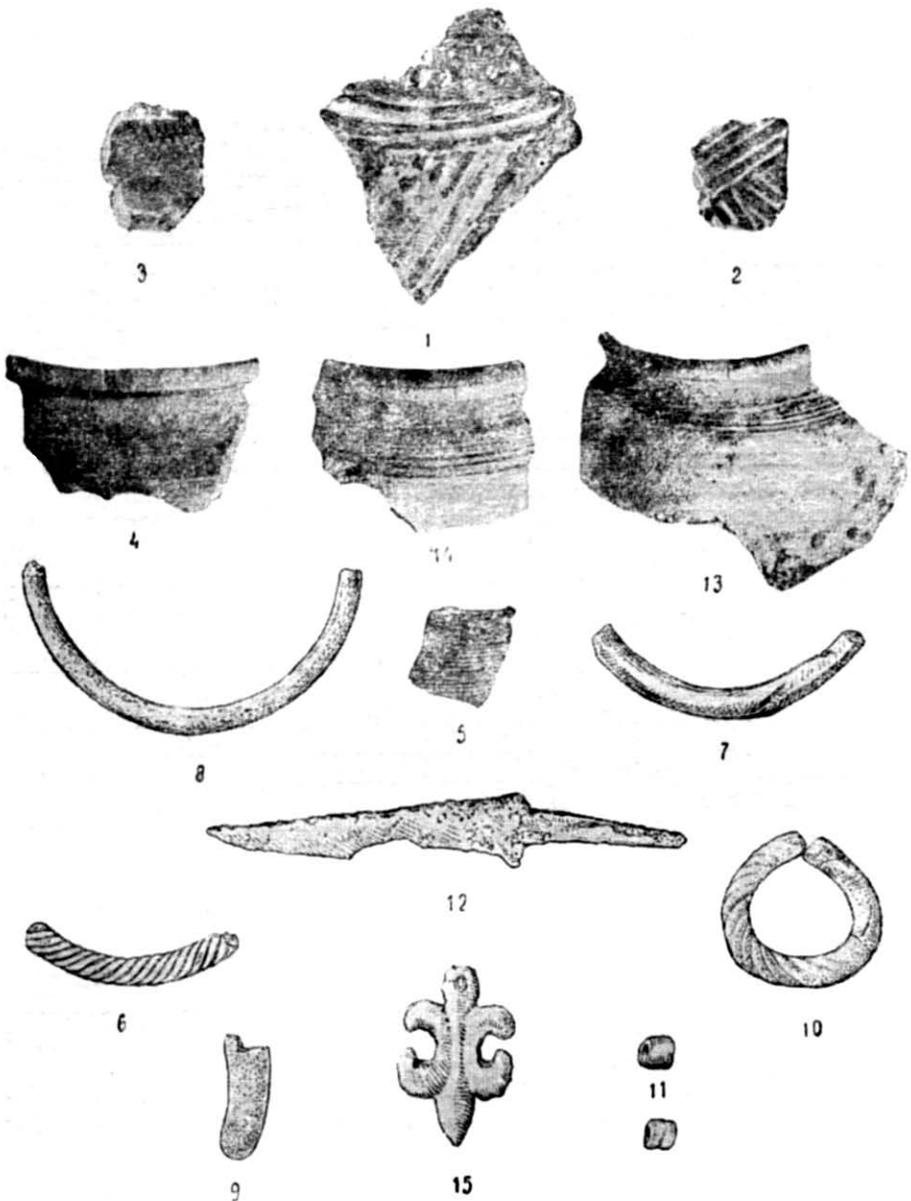
В ямі № 1 знайдено: 2 фрагменти скляних обручок, 2 залізні цвяхи, 14 фрагментів посуду, 2 фрагменти полив'яного посуду, 14 уламків обгорілих кісток тварин, 4 фрагменти печини, 3 риб'ячі кістки і 34 уламки кісток свійських тварин. Крім того, тут же на площі розкопу знайдено було ще 2 фрагменти полив'яного посуду (табл. I, рис. 1, 3, 4, 5, 7—8).

В ямі № 3 знайдено: 18 фрагментів посуду, 3 фрагменти печини, шматочок жужелиці, залізний ніж, уламки цегли, глиняного прясла та точильного бруска, ромбовидну пластинку з олива, скляну намистину, 8 фрагментів скляних браслетів, скляне кільце, 4 уламки кісток тварин, багато кісток та луски риб (табл. I, рис. 9—14, 6).

Крім того, на пісках між стоянкою й річкою знайдено також різні речі цієї ж культури і серед них — олив'яну підвіску (табл. I, рис. 15).

Слов'янські селища в Надпоріжжі були відомі й раніше. Два такі селища на місці будівництва Дніпрогесу в Кічкасі я знайшов ще 1927 р.

ТАБЛИЦЯ I

Кераміка і побутові речі з слов'янського селища на Ігрінському півострові.

перед о. Хортицею, на правому й лівому берегах Дніпра, одне проти одного.

Ці селища склалися з землянок чотирикутної форми. Під стінкою однієї з землянок знаходилась піч. Коло землянок траплялись зернові ями, навіть із залишками зерна. В землі, що заповнювала ці землянки, знайдено було різні побутові речі¹. Тоді ж я висловив думку, що мешканці цих селищ були перевізниками через Дніпро, що в цьому місці був перевіз, і саме — славнозвісний Крарійський перевіз.

Це місце було надзвичайно зручним для перевозу. Дніпро, прорвавшись через вузький прохід між двома скелястими берегами перед Кічкасом, розливався в широке, спокійне плесо. В кінці плеса, перед о. Хортицею, майже на однаковому віддаленні як від правого, так і від лівого берега Дніпра, знаходились невеликі острови Чорний і Федорищів. Проти цих островів і знайдено на берегах Дніпра слов'янські селища. Тут легко було від правого берега переправитися на о. Федорищів, від нього — до о. Чорного, а там вже — й на лівий берег.

В цьому місці, під час вибирання ґрунту в Дніпрі для греблі Дніпрогесу, було знайдено багато слов'янських речей і, між іншим, 5 франкських мечів з латинськими написами².

Останнім часом я дістав відомості від О. В. Бодяньського про те, що йому теж відомі залишки таких же селищ: на о. Кам'януватому, на правому березі Дніпра, в с. Лоцманській Кам'янці; в гирлі р. Сури на правому й лівому берегах; на лівому березі, в гирлі балки Яцевої, коло колгоспу „Перше травня“.

Отже, ми маємо на порогах Дніпра три такі перевози із слов'янськими селищами коло них: Кічкаський, Сурський та Ігрінський.

Відомості про існування цих перевозів надзвичайно важливі для вивчення пересування слов'ян в Надпоріжжі за цих часів.

Та й справді, перевіз в порожистій частині Дніпра — дуже складна справа. Знання тут набувалися із покоління в покоління. Не може бути ніякого сумніву в тому, що такі знавці перевозу в Надпоріжжі потрібні були за всіх часів, а тому вони тут могли уживатися весь час, незалежно від політичних ситуацій.

Отже, наші предки-слов'яни могли проживати в Надпоріжжі й займатися своїм промыслом і за часів татарської навали, та звичайно й раніше. Треба думати, що Надпоріжжя з давніх часів було опановане слов'янами. Вони були господарями порогів, їх праця була потрібна всім. Про такі селища перевізників-слов'ян на р. Доні згадує і Рубрук: „В том месте, где мы пристали, Батый и Сартак приказали устроить на восточном берегу поселок (casale) русских, которые перевозят на лодках послов и купцов ...ниже есть другой поселок, где послы переправляются в зимнее время³“.

¹ Збірник Дніпропетровського іст.-арх. музею, т. I, 1929, А. В. Добровольський, стор. 144—149, табл. VIII, XIV; План. П. І. Смолічев, стор. 209—220.

² В. И. Равдоникас, Надписи и знаки на мечах из Днепростроя, Известия ГАИМК, вып. 100, М.—Л., 1933, стр. 598—616.

³ Вильгельм де Рубрук, Путешествие в восточные страны в лето благодости 1253, СПб., 1911, стр. 87.

А. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

Следы пребывания славян XII—XIII ст. ст. на Надпорожье

Резюме

Во время раскопок 8-ой Игринской стоянки были раскопаны несколько ям неизвестного назначения, содержавших остатки, относящиеся ко времени Киевской Руси (керамика, печина, кости животных, железные предметы, оловянные украшения, стеклянные браслеты, бусина и т. д.).

Остатки поселений славян в Надпорожье известны в нескольких местах (Кичкас, на о. Камянуватом, у с. Лоцманской Каменки, в устье р. Суры, в устье балки Ярцевой, у колхоза „Первого мая“). Часто такие поселения располагаются по обоим берегам Днепра друг против друга. По мнению автора, это поселения перевозчиков через Днепр, подобные тем, о которых упоминает Рубрук на Дону.

О. РАВИЧ
(Дніпропетровськ)

РОЗКОПКИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ КОЛО с. ДНІПРОВСЬКОГО, ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Влітку 1946 р. я провела, за дорученням Дніпропетровського історичного музею, невеликі розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського (кол. Ямбург), Дніпропетровської області.

Нашим завданням було дослідити об'єкти, контури яких виявились в обрізі нового берега та протитанкового рову.

При впадінні р. Сури у Дніпро були розчищені рештки землянки. Землянка була заповнена зверху чорноземом, а нижче — сіруватим ґрунтом з тонкими прошарками лесу, намитого, очевидно, водами.

Виявити контури землянки не пощастило, бо вона була розмита ще за давніх часів та, до того ж, пошкоджена протитанковим ровом. Уцілілий куток землянки з рештками печі був дуже незначний. Піч була на лесовому підвищенні. Під печі (0,4 × 0,5 м) вимощений дрібним камінням та обмазаний глиною.

В землянці виявлено кістки риби (сома або осетра) та кістки тварин: бика, кози (чи вівці), свині, собаки, зайця, курки.

З металевих речей виявлено: залізний стрижень, скобу, уламок кресала, залізний ніж з мідним кільцем коло колодки (рис. 1, 1), бронзовий дротик, зігнутий у вигляді кільця, з спіраллю на одному кінці, можливо, височне кільце (рис. 1, 2). Знайдено також фрагмент скляного браслета піщаного кольору, звитого жовтою смужкою.

Найбільше знайдено кераміки: кілька фрагментів грубої, ручної роботи з сірої глини. Більшість кераміки зроблена на гончарському кружі й доброго випалу. Це — типова слов'янська кераміка з прочерченим лінійним та хвилястим орнаментом. Знайшовся також уламок денця з відбитком клейма у вигляді опуклого кола і невиразним вдавленим рисунком (рис. 1, 5—8). Були також фрагменти амфор (рис. 1, 4), фрагменти посуду з жовтою та зеленою поливою та фрагмент посуду з смугами білої та ясножовтої фарби. Знайдено також фрагмент прясла, зробленого з стінки посуду (рис. 1, 3).

Поблизу землянки, в обрізі бровки виявлено контури шести ям, опущених у лес на глибину 1—1,3 м. Ями були заповнені ґрунтом попелястого кольору та перекриті прошарком чорнозему (0,7—0,9 м). Розчищено лише три ями.

Яма № 1 — округла в плані, стіни місцями випалені. В ямі виявлено кістки тварин та риб, вугілля, точильний камінь, фрагменти скляного браслета і кераміки.

Яма № 2 — дуже розмита і тому в ній відшукано мало знахідок: кілька фрагментів кераміки, уламок кістки, чотири кремені. Можливо, що все це потрапило сюди випадково.

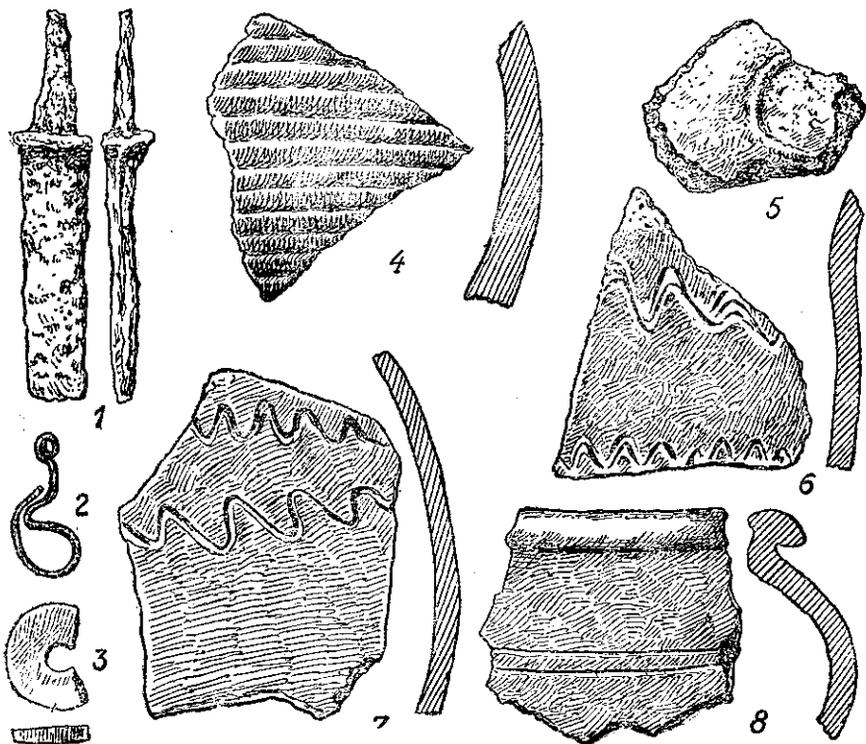

Рис. 1. Поселення біля с. Дніпровського.

Яма № 3 дала матеріал, аналогічний ямі № 1: фрагменти кераміки, кістки тварин та риб, кремень, залізна стрілка тригранної форми з конусовидною втулкою.

Ближче до ріки була досліджена ще одна споруда, що нагадує собою піч. Стінки печі уціліли лише коло основи. Під завалом випаленої глини виявився прошарок попелу (до 0,3 м), насичений перепаленими кістками, вугіллям та фрагментами слов'янської кераміки. Цей прошарок, незважаючи на його дуже тверду консистенцію, розділювався на кілька прошарків — як видно, попіл з печі не виймався і вогонь розводився кілька разів.

Нижче залягав пісок, випалений на 0,2 м.

Цікаво відзначити, що на Сурському острові А. В. Добровольським, В. М. Даниленком та А. В. Бодянським були відкриті площадки, основа яких також складалась з затверділого піску з дрібними уламками перегорілих кісток.

А. РАВИЧ

Раскопки славянского поселения у с. Днепроовского, Днепропетровской области

Резюме

Летом 1946 г., в районе впадения Суры в Днепр, проведены раскопки славянской землянки, давшей остатки типичной керамики, кости домашних животных, несколько металлических предметов. Близ землянки, в обресе бровки выявлены контуры шести ям, содержавших аналогичные остатки.

Д. БЛІФЕЛЬД
(Київ)

РОЗКОПКИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ КОЛО с. ДНІПРОВСЬКОГО, ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В 1945 р., під час археологічних розвідок порожистої частини Дніпра, було виявлено чимало нових археологічних пам'яток і, зокрема, декілька слов'янських поселень часів Київської Русі.

Три таких поселення були розташовані компактно при впадінні р. Сури у Дніпро, а саме: коло с. Волоського в Яцевій балці та коло с. Дніпровського (кол. Ямбург). Лише останнє стало в 1946 р. об'єктом археологічних досліджень, спочатку К. В. Равич (див. вище), а пізніше — автора цих рядків.

Поселення розташоване на похилому місі, що утворюється впадінням р. Сури у Дніпро. Сліди жител і господарських споруд досить виразно виявилися в обрізі нового берега, що відкрився після спаду вод Дніпра внаслідок зруйнування німецько-фашистськими загарбниками Дніпровської греблі. Сліди таких же споруд виявлені у траншеях військового часу, в підвищеній частині мису, на досить значному віддаленні від берега (понад 300 м). Отже, розміри поселення були чималі.

В підвищеній частині мису були досліджені два житла.

Одне з них (житло № 1) було майже цілком зруйноване. Пощастило виявити лише незначну частину глинобитної печі. Під печі був вимощений дрібними камінцями, обмазаний товстим шаром глини, з домішкою дрібних фрагментів кераміки. Склепіння печі обвалилось; форми його не виявлено. Лише в деяких місцях вдалось простежити канелюри — від дерев'яного каркасу.

В 7 м на північний захід від зазначеного житла виявлене друге житло (№ 2), значно кращої збереженості (рис. 1). Житло було заглиблене на 0,6 м. Піщаний ґрунт не дозволив визначити стінки житла. Лише на рівні підлоги виявились обгорілі дерев'яні плахи чи балки від трьох стін. Від четвертої стіни (східної) ніяких решток не залишилося. Житло було орієнтоване на сторони світу. Західна стіна мала у довжину 5,2 м, південна — 4,4 м. Ніяких ям від кутових стовпів не виявлено. Добре зберігся лише південно-західний кут житла. Проте спосіб поєднання балок простежити не вдалося. В цьому куті з внутрішнього боку виявлено досить товсту (до 1,5 см) глиняну обмазку, в деяких випадках з відбитками дерева

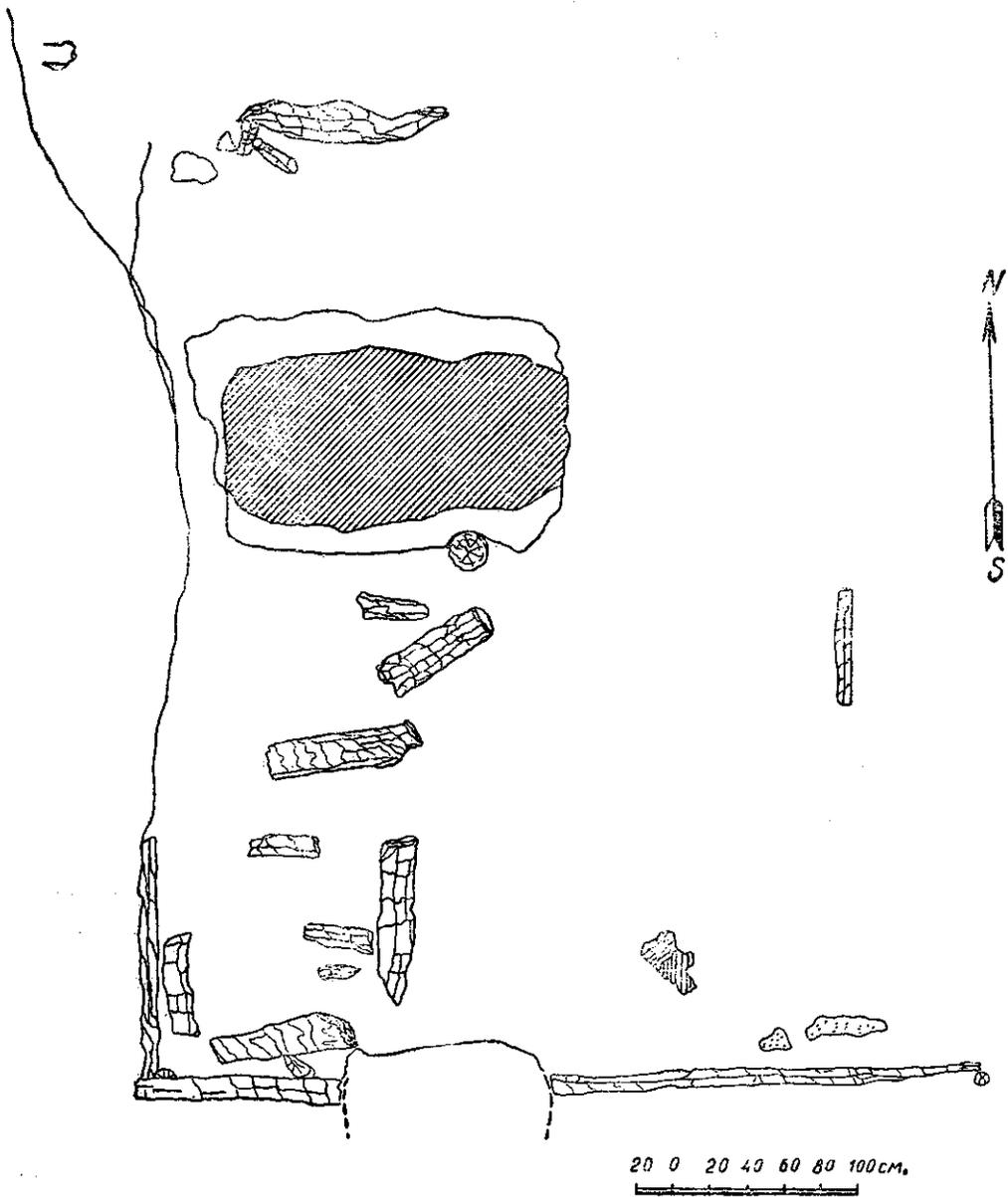

Рис. 1. Поселення біля с. Дніпровського. План житла № 2.

Простір між південно-західним кутом житла і піччю, що містилась в 2 м від нього, був насичений обгорілим деревом; декілька плах лежало в напрямі з півдня на північ, а декілька — з заходу на схід. Можливо, що тут містилась якась внутрішня споруда — комора або просто полаті.

Від печі зберігся лише під. Він підвищувався на 0,4 м від долівки житла. Піч мала здовжену, майже прямокутну форму. Довжина печі, з заходу на схід — 1,8 м, ширина, з півдня на північ — 1,4 м. Піч була обмазана зовні товстою і старанно зглаженою глиняною обмазкою.

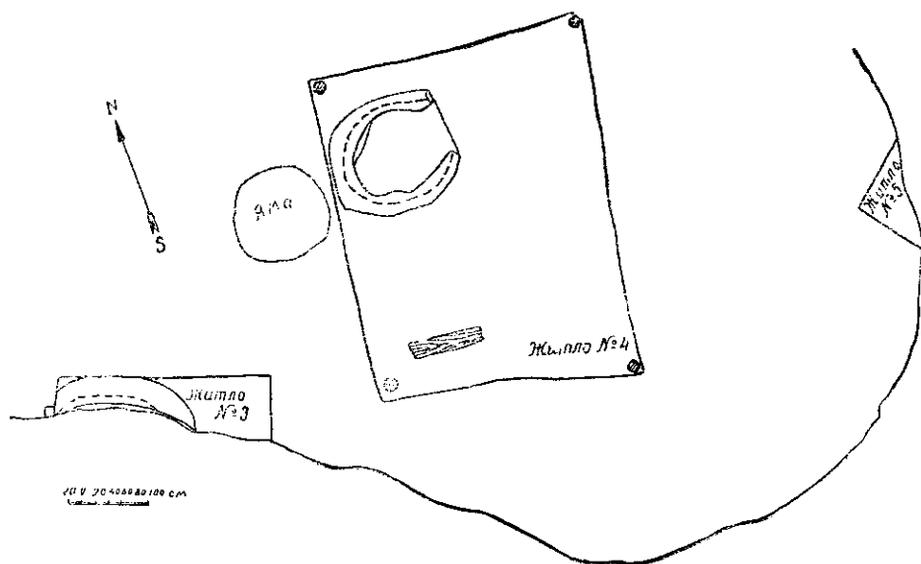

Рис. 2. Поселення біля с. Дніпровського. Комплекс жител у прибережній частині поселення.

Коло південної стіни печі, недалеко від південно-східного кута, містився обгорілий стовпик, діаметром 0,2 м. Під печі дуже випалений і викладений фрагментами кераміки. Челюсті печі, звернуті на схід, мали у ширину до 0,8 м.

У прибережній частині поселення виявлено три житла та одна господарська яма (рис. 2). Від двох жител (№ 3 та 5) залишилися лише незначні рештки. Житло № 4 збереглося повністю.

У цій частині поселення житла залягають не в піщаному ґрунті, як на підвищеній частині мису, а в материковому лесі, який перекривається шаром піскуватого гумусу, товщиною 0,4—0,6 м. Тому стінки жител виділяються цілком чітко.

Житло № 3 залягало на глибині 0,6—0,8 м. Від нього залишилася повністю північна стінка довжиною 3,2 м та рештки двох стінок, до неї поперечних. В північно-західному куті житла, впритул до стін, виявлені рештки печі досить великого розміру. Під печі на рівні підлоги вимощений дрібним камінням та дрібними фрагментами кераміки. Від скле-

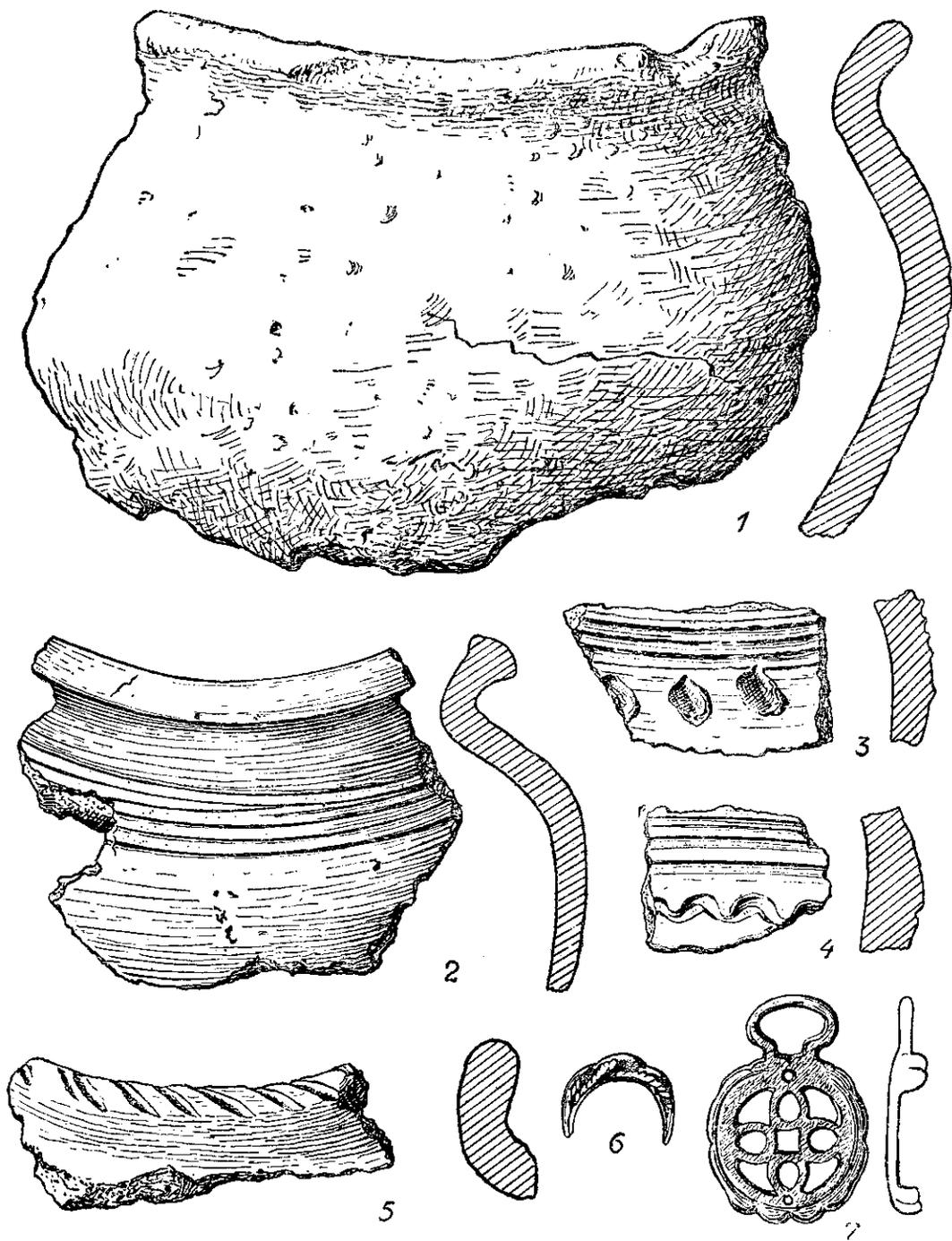

Рис. 3. Речі з поселення у с. Дніпровського.

піння залишилися лише невеликі рештки, висотою 0,35 м. Склепіння було, очевидно, сферичне. Товщина стінок печі — до 0,2 м.

Від житла № 5 залишилися ще менші рештки; лише західний кут з ямкою від стовпа — діаметром 0,25 м. Долівка на глибині 1,25 м від сучасної поверхні добре обмазана глиною та випалена.

Житло № 4 збереглося повністю. Воно виявлено було на глибині 0,2 і 0,4 м. Житло мало майже прямокутну форму, хоча довжина паралельних стінок не однакова: західна стіна — 4,9 м, східна — 5,5 м, південна — 3,95 м, північна — 4,2 м. По кутах — 4 ямки від стовпів, діаметром до 0,2 м. Долівка була на глибині 0,6—0,7 м від сучасної поверхні, добре утрамбована, а коло печі — місцями випалена.

У північно-західному кутку містилась піч підковоподібної форми, довжиною 1,8 м та шириною 1,4 м по поду. Ширина череня — 0,8 м. Під печі добре згладжений і підвищувався до 0,15 м над рівнем долівки. Склепіння печі збереглося у висоту до 0,35 м, товщина стінок — до 0,25 м.

Коло північної стіни житла виявлена кругла в плані яма, діаметром до 1,4 м і глибиною 1,1 м. Яма була заповнена золою та уламками кісток тварин.

Речові рештки, виявлені в житлах, незначні за кількістю і досить одноманітні за своїм характером. Перше місце займає кераміка. Це здебільшого фрагменти горщиків, зроблених на гончарському крузі. Глина — з домішкою ліску, випал — добрий. Вінця відвернуті назовні, край вінець з повторним загином до середини (рис. 3, 2). В одному випадку вінце пряме, з насічкою по краю (рис. 3, 5). Денця мають іноді виступ по краю, в одному випадку простежено рештки клейма, але форму його встановити не вдається.

Частина кераміки орнаментована лінійним орнаментом; значно рідше зустрічається хвилястий та нігтьовий орнамент, та й вони звичайно поєднуються з лінійним орнаментом (рис. 3, 2—4). Крім того, зустрінуто в невеликій кількості фрагменти амфор. За своїм характером кераміка типова для XII—XIII ст. ст. Виняток становить один фрагмент ліпного посуду з верхнього горизонту житла № 3 (рис. 3, 1).

Крім кераміки, виявлено кілька фрагментів скляних браслетів, значно патинизованих. Деякі з них дуже тонкі, фрагмент бронзового персня (рис. 3, 6) та якоїсь бронзової прикраси — округлої форми з прорізним хрестом (рис. 3, 7).

В значній кількості в житлах знайдено уламки кісток тварин та риб. З тварин на першому місці стоїть велика рогата худоба, на другому — дрібна рогата худоба, на третьому свиня.

Увесь речовий комплекс датує поселення XII—XIII ст. ст.

Виявлені староруські поселення в порожистій частині Дніпра мають значний інтерес і вимагають дальших досліджень.

Наявність цих поселень, як і поселення на о. Березані, без сумніву, стверджує, що коли варязькі „шукачі щастя“ і користувалися Дніпром, як водним шляхом до Візантії, то справжніми його господарями були слов'яни.

Раскопки славянского поселения у с. Днепровского, Днепропетровской области

Резюме

В 1946 г. здесь было раскопано несколько славянских жилищ. Часть из них (№ 1 и 5) сохранились плохо; № 2 и 3 — значительно лучше; № 4 — полностью. В нем найдена печь подковообразной формы со сводом, сохранившимся частично. Остатки печи сохранились и в жилище № 3. Вещевые остатки состоят, главным образом, из фрагментов керамики, типичной для культуры Киевской Руси. Кроме того, встречены несколько обломков стеклянных браслетов, фрагмент бронзового перстня и бронзового украшения круглой формы с прорезным крестом. Встречены также кости животных и рыб.

М. ВОЄВОДСЬКИЙ

(Москва)

ГОРОДИЩА ДЕСНИ

(Дослідження Деснянської експедиції 1945—1946 рр.)

Область басейну р. Десни являє великий інтерес для з'ясування питань етногенезу слов'ян та історії формування староруських племен¹.

Тимчасом систематичних досліджень на цій території майже не було. Роботи проф. Д. Я. Самоквасова, проведені ще наприкінці минулого століття, на сьогодні дуже застаріли, а в пізніший час надруковано лише кілька невеликих статей, присвячених описові матеріалу з окремих пам'яток².

Але навіть невелика кількість наявних даних дозволила виділити цю територію, як територію, що рядом своєрідних рис відрізняється від Окських городищ так званого дьякового типу, ранніх городищ верхнього Дніпра, Прип'яті і т. д. При відновленні робіт Деснянської експедиції, перерваних війною, одним з основних завдань була постановка систематичних досліджень городищ і селищ. У зв'язку з цим завданням ми обслідували правий берег р. Десни від м. Брянська до м. Сосниці, правобережжя р. Сейму від гирла до м. Курська і провели невеликі попередні розкопки на кількох пам'ятках.

Більшість городищ розташована на мисах, утворених високим берегом ріки і ярами, які впадають у неї (рис. 1). Розміри площадок звичайно невеликі. Частина городищ має по дві площадки, розділених ровом, а іноді — ровом і валом.

Загальною рисою майже всіх городищ є велика потужність культурного шару, який вкриває усю площадку. Шари складаються переважно з попелу різних відтінків і мають часто товщину понад два метри. Характер напластувань почастило встановити завдяки тому, що більшість городищ сильно порізана німецькими окопами і ходами сполучень. Потужні культурні шари майже невідділені стерильними прошарками. Це дає підставу твердити, що більшість городищ заселювалась безперервно протягом тривалого періоду. Лише на двох горо-

¹ Див., наприклад, П. Н. Третьяков, Северные восточнославянские племена. Материалы и исследования по археологии СССР № 6, изд. ИИМК АН СССР, М.—Л. 1941.

² Н. В. Трубникова, К вопросу о Южновском городище, Труды Гос. истор. музея, вып. VIII, М. 1938, стр. 123.

дищах — Пісочний Рів коло с. Пушкарів і в ІІ Горкинському коло с. Горки, Чернігівської області, — культурний шар має завтовшки лише 30—40 см (рис. 2).

На багатьох городищах трапляється матеріал різного часу, починаючи із середини першого тисячоліття до н. е. і аж до ІХ—Х ст. ст. нашої ери, а на деяких з них верхні шари належать до Київського періоду, аж до монгольської навали.

В існуванні городищ поки що можна намітити три основні етапи.

Перший, найбільш ранній, припадає, якщо судити із знахідок скіфських речей, на час починаючи від середини першого тисячоліття до н. е. і до перших століть початку нашого літочислення.

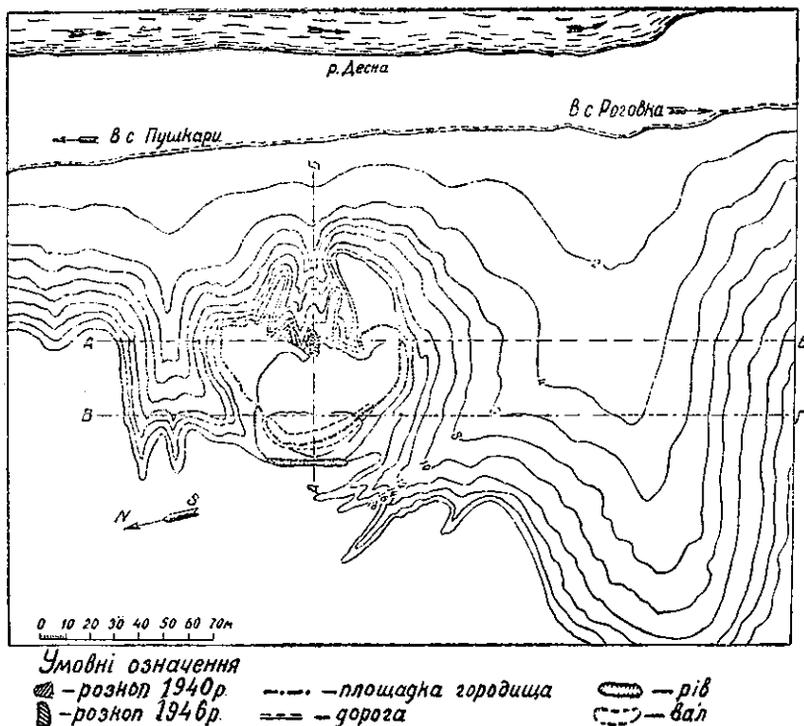

Рис. 1. План городища Пісочний Рів між сс. Роговка і Пушкарі.

Характерним матеріалом для цієї стадії є глиняний посуд у вигляді високих, досить вузьких посудин із злегка опуклими плечиками і низькою шийкою. Посудини ці виліплені від руки, без гончарського круга, із глини з домашньою жорстви або крупного піску і випалені прямо на вогнищі. Зовнішня поверхня поспіль укрита тонкими штрихами в результаті вертикального згладжування. На частині посудин є орнамент у вигляді зрідка пороблених ямок на шийці або плечиках кінцем палички, поставленої навскіс (рис. 3, 4).

Культурні шари цієї стадії мають велику кількість глиняних грузил різної форми і розмірів. Серед них виділяються серії невеликих грузил біконічної форми, часто прикрашених дрібними ямками і нарізками

(рис. 3, 6) (які вживалися, як видно, для легких плавних сіток) і дуже великих кулястих (рис. 3, 3) або у вигляді зрізаного конуса. Крім цих грузил, які, безперечно, були знаряддям для сіток, трапляється багато глиняних речей — кулястих, овальних і у вигляді зрізаного конуса, які не мають наскрізних отворів, а забезпечені більш-менш глибокими ямками. Призначення їх поки що визначити не пощастило. З інших глиняних речей тут трапляються своєрідні „рогаті цеглини“ (рис. 3, 5), з двома короткими виступами з одного кінця і з отвором у середній частині. Можливо, що це були підставки для рожня, коли щось смажили над вогнищем.

Житла на цих ранніх городищах, як видно, були наземними дерев'яними будинками. Стінки у них спиралися на вертикально вкопані стовпи і були зроблені із жердин або сплетені з товстих прутів і вкривалися глиняною штукатуркою. Про такий характер жител свідчать ями від стовпів, виявлені у шарах, які підстилають культурні напластування, і численні куски глиняної обмазки з відбитками жердин і плетива товстих прутів.

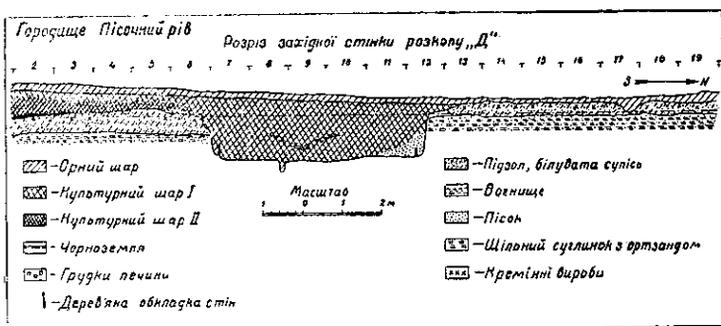

Рис. 2. Городище Пісочний Рів.

Друга стадія припадає вже на VII—IX ст. ст. нашої ери і належить до культури так званих городищ роменського типу, дуже поширеної між Дніпром і Доном.

Посуд тут складається з низьких грубостінних горщиків, зроблених із глини з домішкою шамоту. Більшість цих посудин вироблена так само від-руки, але деякі з них робляться вже на ручному крузі. Орнамент на них типово слов'янський — у вигляді прямих або хвилястих прокреслених ліній, які охоплюють посудину рідкими горизонтальними пасками (рис. 3, 2). Крім того, часто трапляються відбитки зубчастих штампів і обмотаної шворкою палички (рис. 3, 1).

Крім цієї, найбільш численної, категорії посуду, трапляються великі грубостінні жаровні з невисоким бортиком, зроблені із глини з рослинною домішкою, і невеликі глиняні ж сковорідки. В шарах цих городищ, так само, як і в більш ранніх, трапляється багато великих грузил.

Цікаво, що ні на одному з городищ нашої території не виявлено посудин із сірої глини з гладкою глянсованою поверхнею, характерних для культури „полів поховань“, поширеної в пониззі Десни і правобережжя Дніпра.

У господарстві цих стадій велике значення мало тваринництво і рибальство. Серед кухонних покидьків явно переважають кістки свійських тварин. Особливо багато трапляється кісток свиней, але у великій кількості представлена велика і дрібна рогата худоба. Конячі кістки

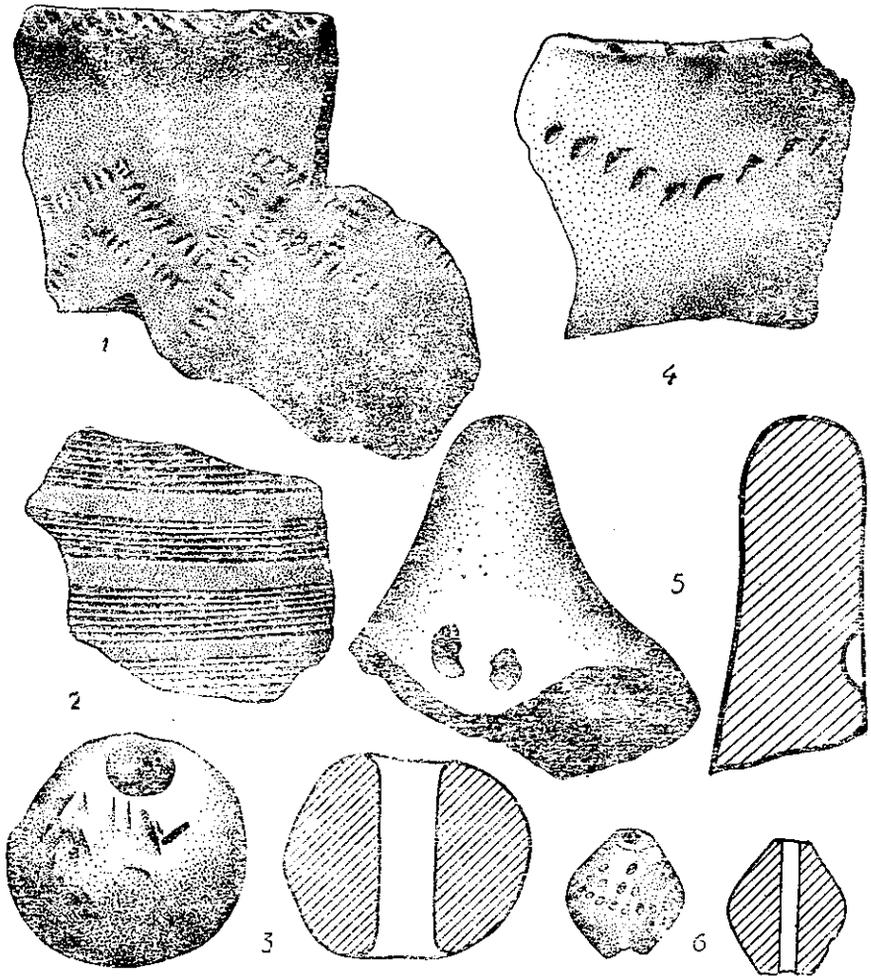

Рис. 3. Керамічні вироби.

трапляються рідше, причому коней, як видно, теж споживали, бо трубчасті мізкові кістки розбиті так само, як і в рогатій худоби. Серед об'єктів мисливства велику роль відігравав лось, але в значній кількості трапляється і бобер. Інші тварини — сарна, ведмідь, лисиця тощо трапляються як виняток.

Велике значення рибальства підтверджується не тільки великою кількістю і різноманітністю типів грузил, але й численними рештками риб'ячих кісток та луски, які створюють часто великі скупчення. Детальне обслідування деяких ділянок деснянської заплави дозволило

виявити багато дрібних стійбищ, розташованих на берегах заплавинних озерць. Це були тимчасові сезонні табори рибалок і, можливо, пастихів. На цих стійбищах траплявся, переважно, посуд роменського типу.

Рибу, як свідчить іхтіолог Лебедев¹, ловили мережами типу неводів і плавних сіток. Основними об'єктами промислів у переважній більшості городищ були щука і окунь. В Юхновських городищах, крім того, виявлені сом, судак і лящ. Плітку в промислі або не використовували зовсім, або ловили в незначній кількості. Середні розміри вилловлюваної риби перевищували сучасні.

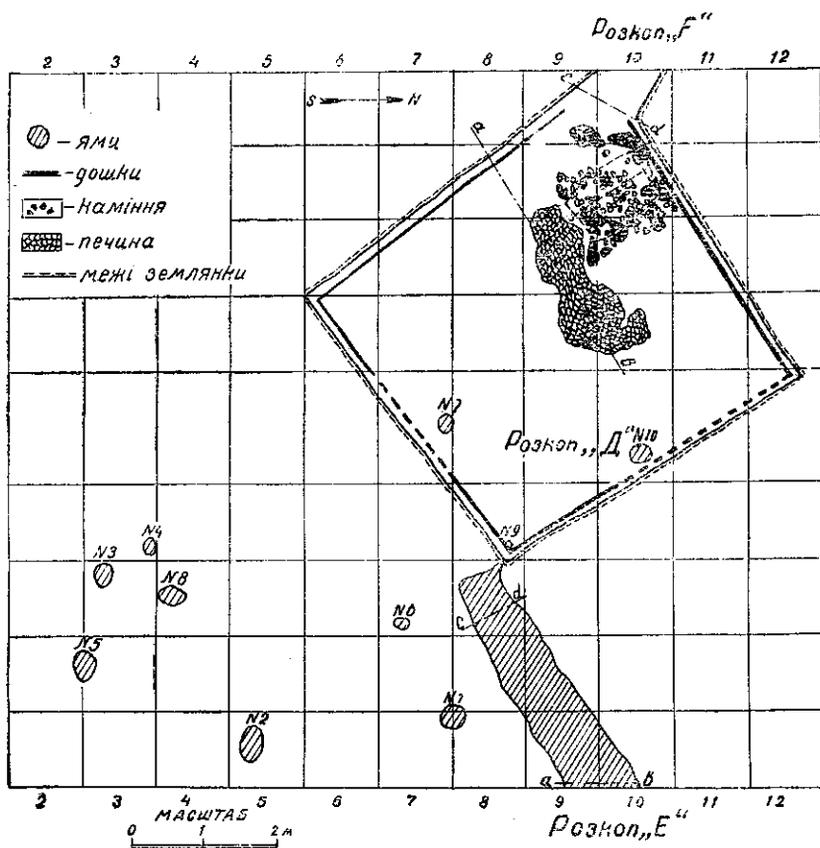

Рис. 4. План розкопів на городищі Пісочний Рів в 1946 р.

Характер і значення землеробства поки що встановити не вдалося.

Якщо судити з розкопок городища Пісочний Рів і вивчення профілю стінок окопів на ряді інших городищ, житла другої стадії мали, переважно, вигляд великих землянок, глибиною до 1,5 м і площею

¹ В. Д. Лебедев, К вопросу об изменении ихтиофауны реки Десны в период от последней межледниковой до современной эпохи, Зоолог. журнал, т. XXIII, вып. 5, М., стр. 240.

до 20 м² (рис. 4, 9). В середині землянок були глинобитні або примітивні кам'яні печі.

Найпізніша стадія городищ припадає вже на період Київської Русі X—XIII ст. ст. Частина їх має великі розміри і складну структуру. Це типові городи з укріпленою центральною частиною — дитинцем, розташованим звичайно на місці давнішого родового городища і прилеглого до нього більш-менш великого селища-посаду. Іноді зовсім близько від них збереглися великі поганські кладовища з численними могилами.

Прикладом такої комплексної пам'ятки, що добре збереглася, є Кветунське городище у Трубчевському районі. Про деякі з цих городків згадується в „Слові о полку Ігоревім“ і в літописах. Більшість їх зайнята сучасними містами. Сюди належать, наприклад, Трубчевськ, Новгород-Сіверськ, Путивль, Рильськ. Від стародавніх селищ на них збереглися лише рештки укріплених дитинців.

У культурних шарах цього часу трапляються численні речі, характерні для Київської Русі: пряслиця з рожевого овруцького шиферу, браслети з кольорового скла та інші речі ремісничого виробництва. Глиняні посудини вироблені на ручному гончарському крузі, з характерними клеймами на дні. У центральних частинах більших городищ — Кветуні, Трубчевська, Путивля — виявлені типові для домонгольської Русі плоскі квадратні цеглини, які свідчать про наявність тут кам'яних будинків.

Така є картина, відтворена на підставі дворічного обслідування і порівняно невеликих розкопок. Систематичне вивчення території і великі розкопки, намічені експедицією на цей і на найближчі роки, дозволять дати детальніше уявлення про культуру цієї надзвичайно цікавої території.

М. ВОЕВОДСКИЙ

Городища Десны

Резюме

Городища, расположенные на Десне и Сейме, могут быть выделены в особый район, отличный от Волго-Окского, Верхне-Днепровского и др. Экспедицией обследован правый берег Десны — от Брянска до Сосниц и Сейма — от устья до Курска.

Удалось установить три стадии в существовании городищ:

1. Юхновская (IV ст. до н. э. — II ст. н. э.) датируется находками скифских стрел и латенского браслета. Небольшие, сильно укрепленные родовые городища. Жилища наземные — столбовые с бревенчатыми и плетневыми стенами, обмазанными глиной.

Сосуды леплены от руки, с орнаментом из угловатых ямок в верхней части. Много крупных грузил разной формы. Характерны „рогатые кирпичи“.

2. Культура роменского типа (VIII—X ст. ст.) с глиняной славянской посудой, частью лепленной от руки, частью сделанной на ручном кругу, с линейным прямым и волнистым орнаментом. Жилища — большие глубокие землянки,

Рядом с городищами часты неукрепленные селища. В хозяйстве обеих стадий, кроме земледелия, большую роль играли скотоводство и рыболовство.

3. Городища Киевской Руси (XI—XIII ст. ст.) состоят обычно из собственно городища-детинца и большого неукрепленного посада. Вокруг них разбросано много неукрепленных селищ. На городищах и посадах много остатков ремесленного производства — посуды с клеймами мастеров на дне, медных и железных изделий, стеклянных браслетов и т. д.

С. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР
(Харків)

РОЗКОПКИ КОЛО с. ВЕРХНЬОГО САЛТОВА 1946 р.

(Короткий звіт про роботу експедиції Інституту археології АН УРСР)

За 50 км від Харкова, на території Салтівського і Вовчанського районів, поблизу села Верхнього Салтова, на крутому правому березі р. Сіверського Дінця, розташоване велике городище, а навколо нього величезні й малі селища; тут же, по ярах, що спускаються до Дінця, між сс. Рубіжним і Салтовим вперше у 1900 р. виявлено стародавній могильник з похованням небіжчиків у могилах-катакомбах.

Повінь, розмиваючи могили, виносила в яри кістки небіжчиків, золоті, срібні і бронзові прикраси, разом із знаряддям виробництва та речами хатнього вжитку.

Місцевий вчитель В. А. Бабенко, якому селяни приносили знахідки, зацікавився старовиною і, провівши розвідки і спробні розкопки, повідомив харківських учених про цінні салтівські відкриття.

Це було напередодні XII археологічного з'їзду в Харкові в 1902 р. В результаті робіт відрядженої Харківським університетом у 1901 р. експедиції, на чолі з професором Д. Багалієм і приват-доцентом А. Покровським, було розкрито пам'ятки Салтівського некрополя, переважно в ярах. Здобуті експедицією матеріали були доставлені на з'їзд, де вони стали об'єктом уваги всіх його численних учасників.

З'їзд ухвалив негайно розпочати систематичні дослідження надзвичайно цінних пам'яток В. Салтова. Проте рішення з'їзду не було належним чином реалізоване, і справа дослідження перейшла в руки аматорів, людей малокваліфікованих. До того ж ці роботи провадилися мляво, від нагоди до нагоди, і, здебільшого, без коштів і плану. Тимчасом відомості про салтівські пам'ятки проникли в історичну літературу і викликали цілком заслужену увагу світової науки.

Як з'ясували дослідники, Салтівський могильник знаходить собі повну аналогію в таких самих могильниках Північного Кавказу (недалеко від аулу Чмі, за 20 км від Орджонікідзе, по Военно-Грузинській дорозі) та на території Кабардинської АРСР — в аулі Камунти. Кераміка, наконечники стріл, плоскі лопати, залізні наверхні палиць, поясні набори, дзеркала, браслети, сережки цілком ідентичні. Немає сум-

ніву, що салтівські поховання це, по суті, ті самі могильники, та сама культура, яку ми знаємо на Північному Кавказі, зокрема, на території, зайнятій сучасними осетинами — нащадками аланів-сарматів.

У 1946 р., після 20-річної перерви, експедиція Інституту археології АН УРСР під нашим керівництвом розпочала обслідування і розкопки частини території Салтівського некрополя. Досліджувана ділянка являла собою положисту площину, нижня частина якої з півдня прилягає до вул. Замулівки, за 40—50 м на північ від садиби Бражника. Межею на півночі є шлях, що веде на х. Байрак, на заході — так званий Симаненків яр, на сході — той самий шлях на х. Байрак (рис. 1).

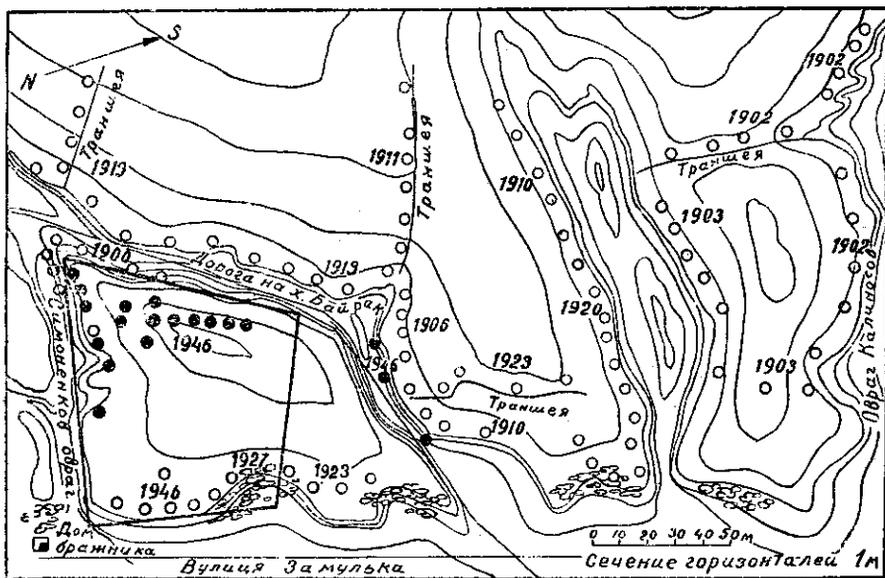

Рис. 1. Село В. Салтове. Схематичний план розкопок з 1900 по 1946 р.

Розпочаті у південній частині ділянки, на краю урвища, роботи проводилися методом знімання верхніх шарів землі з квадратів, розбитих на території досліджуваної ділянки могильника. Чорні плями на місці поховань виявлено на глибині 0,5—1 м. Це були звичайні, салтівського типу, катакомби, розташовані в „шаховому“ порядку, що тяглися стрічкою із заходу на схід, на відстані одна від одної, приблизно, на 2—3 м. В результаті розкопок відкрито 24 камери, з яких № 1, 7, 8, 20, 21 і 24 збереглися дуже добре і були цілком не порушені. Звичайно в кожній камері було кілька поховань — 3—4 кістяки, рідше — один.

Цікаве поховання № 19, різко відмінне від усіх інших: в ямі з вузьким проходом, не дуже глибокій, виявлено кістяк похованого коня (див. щоденник).

Могилу було пограбовано, проте кістяк коня зберігся разом з кількома бронзовими прикрасами від вуздечки.

Виявлений в розкритих катакомбах інвентар складається приблизно з 1200 речей.

Особливу увагу експедиції було спрямовано на вивчення похоронних споруд і будівельної техніки стародавнього населення Салтова.

Експедиція обслідувала також величезне городище Кам'яний город, розташоване на високому правому березі р. Сіверського Дінця, над одним з його стариків, за півтора кілометри на південний схід від некрополя — на вул. Замулівці. Разом з розвідками городища експедиція розвідала численні, прилеглі до городища, селища. Ці розвідки підготували ґрунт для дальших розкопок і всебічного вивчення комплексу пам'яток стародавнього Салтова.

Нижче публікуємо щоденник розкопок Верхньо-Салтівського могильника.

ЩОДЕННИК РОЗКОПОК
КАТАКОМНОГО МОГИЛЬНИКА НА ТЕРИТОРІЇ
ВЕРХНЬОГО САЛТОВА в 1946 р.

Катакомбу № 1 (рис. 2) відкрито у південно-східній частині могильника в 1946 р., на відстані 45 м від вул. Замулівки, в напрямі на північний захід, коло самої стежки, що веде в садибу Бражника (див. план).

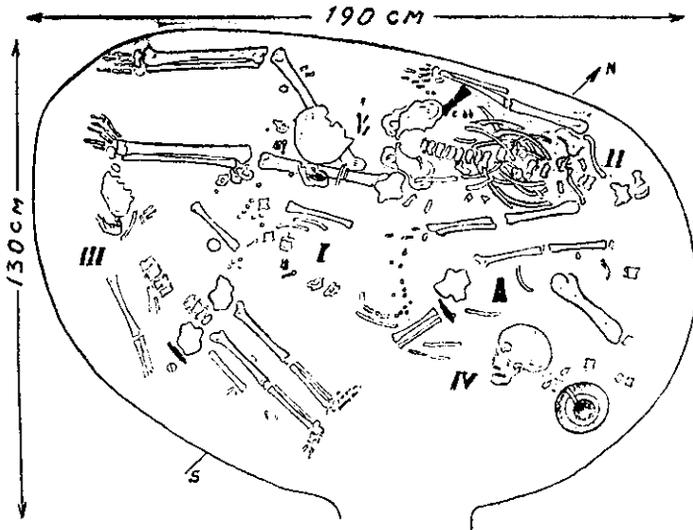

Рис. 2. Катакомба № 1.

Розкрита катакомба виявлена в задовільному стані. Похоронна споруда складається з дромосу (проходу) і камери (власне гробниці). Дромос ішов у напрямі на південний схід і північний захід. Він починався з поверхні землі і положисто спускався, доходячи далеко вглиб — до 3,6 м від нинішньої поверхні. Завдовжки дромос мав у цілому 5 м, завширшки 0,5 м. На глибині 0,7 м у проході був уступ, викопаний при

спорудженні гробниці, в 0,5 м завширшки. Там знайдено уламок великої посудини.

Після того як було вийнято землю і розкрито дромос, на глибині 1,6 м виявлено ребра й лопатки вівці та уламок якоїсь невідомої дерев'яної речі; далі, на глибині 2,2 м виявлено ще два ребра вівці і хребет барана. На глибині 2,7 м виявлено пісковик, близький своєю породою до каміння з Верхньо-Салтівського городища. Мабуть, камінь був частиною закладу камери. Поруч з каменем лежало ребро й хребці вівці. Такі ж кістки вівці виявлені на глибині 2,8 та 3 м. На глибині 2,75 м було знайдено дитячу щелепу, можливо, викинуту з могили перед тим, як у неї було покладено нового небіжчика. На глибині 2,9 м, коло північно-східної стіни, виявлено фрагмент чорної глянсованої кераміки, а поруч з ним — ребро вівці. Коло самого входу до камери, на глибині 3,5 м, лежали дитячі кістки: ребро, хребет та інші частини. В кутку, коло тієї ж північно-східної стіни, знайдено ліктьову кістку дитини і тут же уламок заліза. Коло порога, при вході в камеру, лежала овеча кістка.

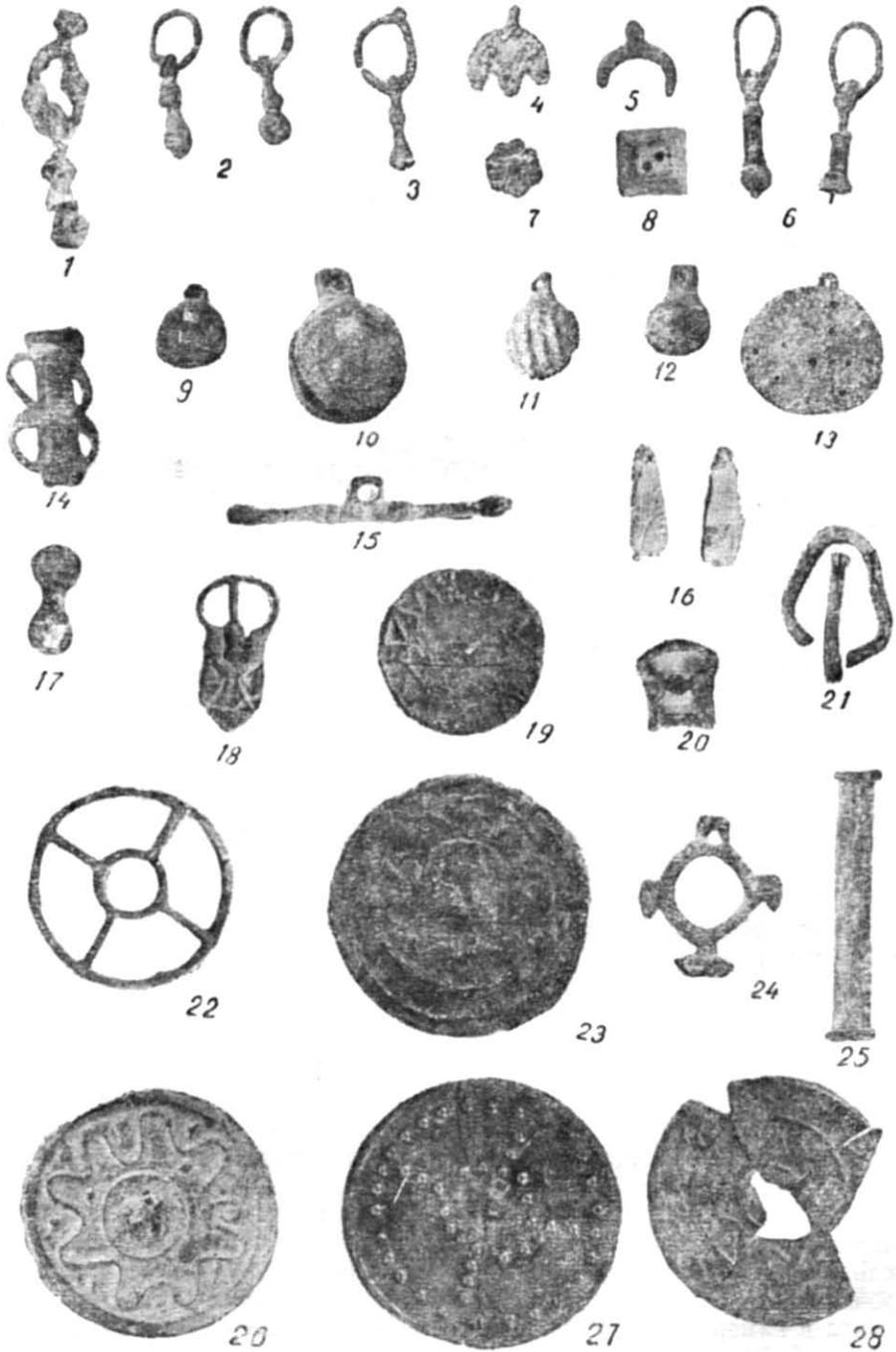
Камеру відкрито на глибині 3,6 м. При вході в камеру є невеличкий поріг у 0,08 м заввишки і 0,25 м завширшки. Обабіч входу виділяються вузькі пліастри в 0,05 см завширшки. Вхід до камери — у формі арки, в 0,55 м заввишки і 0,4 м завширшки — був забитий землею. Камера частково була розмита водою, яка просочувалася туди, внаслідок чого небіжчики, як і похоронний інвентар, були зсунуті з свого первісного положення. Проте стіни й стеля камери лишилися непорушені, що дало можливість встановити розміри й тип гробниці. Долівка в камері — плоска, викопана на 0,2 м нижче від порога. Сама камера мала форму неправильного овалу із склепистою стелею, в якій виявлено наскрізну нору ховраха. Довжина камери з північного сходу на південний захід 1,9 м, ширина 1,3 м, висота 1,1 м. Гробниця була висічена теслом — інструментом у вигляді залізної лопатки, знайденим тут же у могилі, серед іншого похоронного інвентаря.

У камері було чотири поховання, з них: одно дорослої людини і три дитячих.

Перше поховання — дитячий кістяк у північно-східній частині камери, в насипу, вище від долівки на 0,15 м (зберігся погано). Виходячи з розміщення кісток — правої ноги, кисті руки, виявлених *in situ* — можна припустити, що небіжчик лежав головою на захід. Череп зберігся погано, частина тулуба зсунулася в західному і південному напрямі. Безладне розміщення кісток і зниження першого поховання в напрямі на захід сталося внаслідок зміщення насипу в гробниці. Перший небіжчик був похований на штучно висипаному шарі над давнішими похованнями. Коло північно-західної стіни виявлено бронзову бляшку від пояса у формі шестипелюсткової квітки (таблиця I, рис. 7), штамповану і з двома наскрізними отворами для прикріплення; коло черепа — бронзова дутка в 1 см завдовжки, з ниткою, яка добре збереглася, довжиною також 1 см; недалеко від південно-західної стіни, між уламками посудин, знайдено 8 намистин з пасти і каменю; на південний захід і південний схід від намистин лежали 2 бронзові, з нерухомими підвісками на шарнірах, сережки — витягнуті, циліндричні, з кульками на кінцях, з порожнистим циліндром і металічним стрижнем

ТАБЛИЦЯ І
Село В. Сялтове

1. Катакомба № 16.	15. Катакомба № 16.
2. Катакомба № 7.	16. Катакомба № 15.
3. Катакомба № 5.	17. Катакомба № 10.
4. Катакомба № 7.	18. Катакомба № 16.
5. Катакомба № 7.	19. Катакомба № 10.
6. Катакомба № 1.	20. Катакомба № 22.
7. Катакомба № 1.	21. Катакомба № 15.
8. Катакомба № 20.	22. Катакомба № 20.
9. Катакомба № 1.	23. Катакомба № 9.
10. Катакомба № 1.	24. Катакомба № 9.
11. Катакомба № 21.	25. Катакомба № 7.
12. Катакомба № 7.	26. Катакомба № 21.
13. Катакомба № 5.	27. Катакомба № 21.
14. Катакомба № 5.	28. Катакомба № 21.

всередині, який скріплює частини: кільце, циліндр, кульку. Довжина се-режок 3,5 см (табл. I, рис. 6). Коло посудини знайдено уламок глян-сованої кераміки.

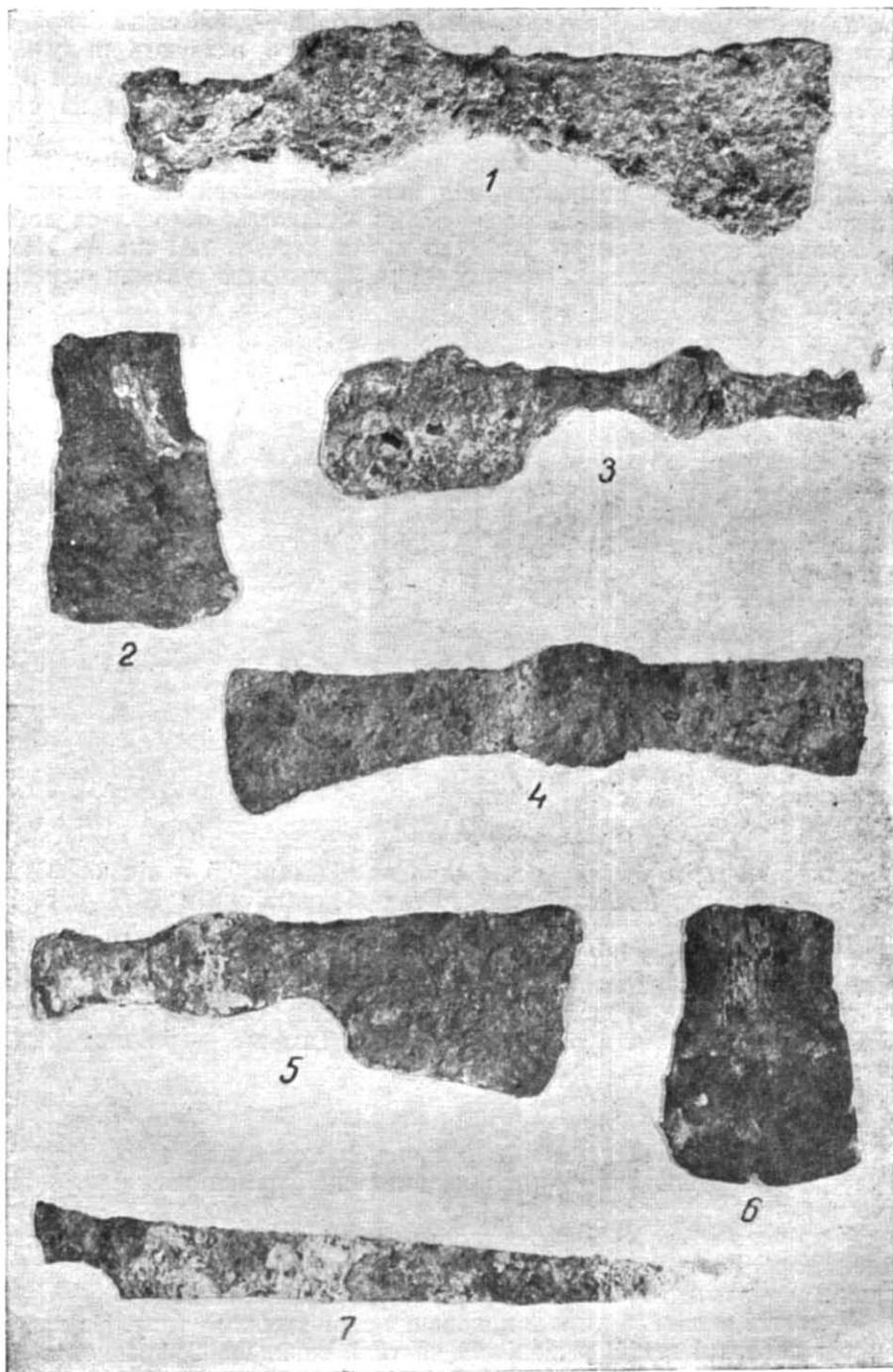
Друге поховання — кістяк дорослої людини на долівці, коло північно-західної стіни. Права гомілка прилягала до стіни, праве стегно під кутом — до гомілки. Зовсім зотлілий череп знайдено коло північно-східної стіни. На відстані 0,7 м від голови на північний схід виявлено глянсовану посудину з орнаментом (табл. III, рис. 6); тут же астрагал; між черепом і посудиною лежало стегно тварини; там же — біла кам'яна намистина; на захід від черепа лежала залізна сокира (табл. II, рис. 1); на південь від неї — бронзова бляшка від пояса з 4 наскрізними отворами в центрі і шишкою з просунутим ру-хомим кільцем; бронзова орнаментована бляшка з 4 наскрізними отво-рами в центрі, 2 половинки бубонця і 5 бронзових литих бубонців різного розміру, від 1 до 0,5 см (табл. I, рис. 9) та фрагменти кераміки.

Третє поховання. Кістяк дитини. Небіжчик лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками і головою на північний захід, у південній частині катакомби, на захід від входу; череп — напів-зотлілий. Коло плечової кістки лівої руки виявлено дитяче бронзове дзеркальце; з тилового боку його — вушко для прикріплення, діаметром у 2 см. Коло тазової кістки суглоба знайдено: залізний уламок (футляр) від дерев'яної речі, скріплений двома цвяшками розміром 2×1 см; великий бронзовий бубонець з витягнутим плоским вушком, з прорізю вниз і металічною кулькою всередині; 2 уламки глянсованої кераміки і 4 намистини. Стегнова кістка, фаланги від великого пальця ноги і мі-зинця руки були відкинуті на схід. Там же лежала кістка гризуна.

Четверте поховання. Кістяк дитини виявлено впоперек входу, головою на схід. Череп лежав на відстані 0,45 м від входу. На відстані 0,3 м на захід від черепа знайдено уламок зотлілого за-лізного ножа в 4 см завдовжки, 2—1 см завширшки; ще далі, на захід від ножа, виявлено 26 намистин, зроблених з пасти, з вічками; там же — маленький бубонець (табл. I, рис. 9) і половинка другого бубонця. На південь — ще кілька намистин.

На підставі цих знахідок треба думати, що першим у катакомбі був похований дорослий небіжчик (№ 2), далі йшло дитяче поховання (№ 3), а потім — ще дитяче поховання (№ 4). Після поховання цих трьох небіжчиків і засипки їх наносною землею, було поховано ще дитину — поховання № 1.

К а т а к о м б а № 2 (рис. 3) розташована за 6,5 м від катакомби № 1, в напрямі на північний схід і на відстані 45 м від вул. Замулівки. Довжина розкопаної частини дромосу — 1 м; решта завалилася вна-слідок повені й утворення урвища. Дромос вузький — 0,6 м завширшки і в 3,5 м завглибшки від підшови землі. Він вводить у камеру з півден-ного сходу на північний захід; покрівлі, як звичайно, не було. Долівка йшла похило, а на відстані 0,5 м від входу до камери крутим спадом упиралась у вертикальну стіну, яку легко було очистити від перекопаної землі. У стіні був вхід на глибині 3,5 м, висота входу — 0,45 м, ширина із зовнішнього боку — 0,5 м, з внутрішнього боку вхід помітно ширшав. Долівка в камері на 0,1 м нижча від долівки дромосу. Висота порога — 0,12 м; обабіч входу були пліастри в 0,05 м.

Село В. Салтове.

1 — катакомба № 1; 2 — катакомба № 15; 3 — катакомба № 8; 4 — катакомба № 20; 5 — катакомба № 15; 6 — катакомба № 20; 7 — катакомба № 21.

Камера витягнута з південного заходу на північний схід (довжина 1,4 м, ширина 1,37 м) і має куполоподібну стелю. Верх купола припадає на центр могили. З внутрішнього боку бані — явні сліди знаряддя, яким копали могилу. Сліди знаряддя, здебільшого, вказують на вузький і вигнутий інструмент; проте, поруч з цим інструментом вживався й інший, плоскіший і злегка опуклий, про що свідчать сліди на стелі й стінах. В середині катакомби була насипна земля.

Могилу повністю пограбовано, мабуть, ще за давніх-давен. У катакомбі було дитяче поховання, від якого збереглися сліди кісток на долівці. Ніяких речей не виявлено. Сама катакомба збереглася добре.

Коло входу до камери знайдено куски дерева, там же — кістку барана; у північно східному кутку камери виявлено уламки черепної коробки.

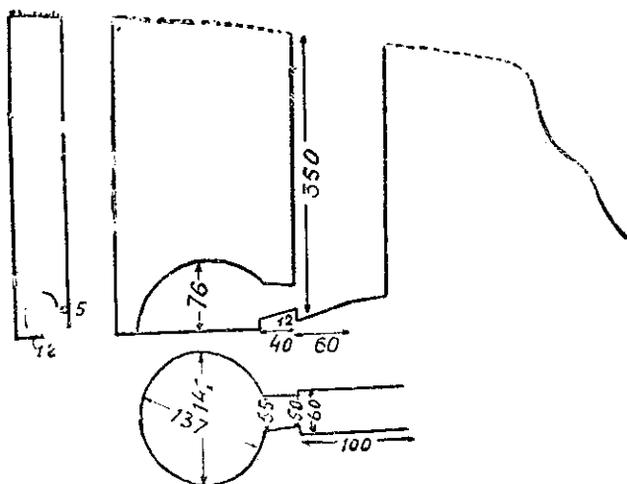

Рис. 3. Катакомба № 2.

Катакомба № 3, розміщена на відстані 5,5 м від катакомби № 2 в напрямі на північний захід, була відкрита ще в 1927 р. В. Бабенком та І. Луцкевичем. Але, на жаль, ні щоденників, ні речей від цього відкриття не збереглося, а дообслідувати катакомбу неможливо, бо вона цілком зруйнована. На поверхні землі, недалеко від катакомби, знайдено кераміку червоної глини: 5 уламків слов'янської кераміки і 9 фрагментів кераміки салтівського типу. Там же — уламок могильного каменя разом з кісткою дитини.

Катакомба № 4 міститься за 3,5 м від катакомби № 3 в північно-східному напрямі. Її так само відкрили в 1927 р. В. Бабенко та І. Луцкевич. Але ніяких матеріалів про ці відкриття не збереглося. Камера цілком зруйнована. У дромосі виявлено уламки посудини салтівського типу.

Катакомба № 5 розташована за 4 км на північ від катакомби № 2. Вона являла собою неглибоку яму (1,1 м), але таку зруйновану, що визначити точні її форми було неможливо.

У могилі виявлено дитяче поховання слов'янського типу. На глибині 1 м від поверхні землі, у північній частині, знайдено 2 фрагменти сло-

Село Салтове.

1 — катакомба № 8; 2 — катакомба № 20; 3 — катакомба № 24; 4 — катакомба № 7;
5 — катакомба № 21; 6 — катакомба № 1; 7 — катакомба № 15.

в'янської кераміки. На глибині 1,1 м лежав зовсім зотлілий кістяк. У могилі знайдено арабську монету — диргем з написом часів каліфа аль-Магді, яка, судячи з легенди, належала до 778 р.¹ і правила згодом за підвіску для намиста. У диргемі була дірочка для підвішування. Монета, очевидно, була довгий час в обігу, бо вона трохи стерлась, але як прикраса вона вживалася недовго, бо краї дірочки зовсім цілі. У могилі знайдено бронзовий браслет, куски заліза, бронзові сережки — витягнуті, кільчасті, з нерухомою підвіскою і кульками вгорі у 2 см завдовжки (табл. I, рис. 3). Коло диргема було бронзове окуття у формі колючка від футляра для ножа, там же — бронзова кругла підвіска з дірочками (табл. I, рис. 13).

Катакомба № 6 (рис. 4) міститься в західній частині могильника, на відстані 12 м на північний схід від Симоненкового яру. Дромос іде в напрямі з південного сходу на північний захід. Довжина дромосу 4,3 м, висота 2,9 м, ширина 0,5 м. Вхід у камеру, як і сама камера, цілком зруйновані.

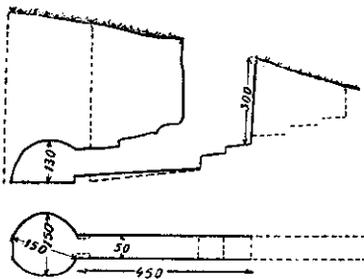

Рис. 4. Катакомба № 6.

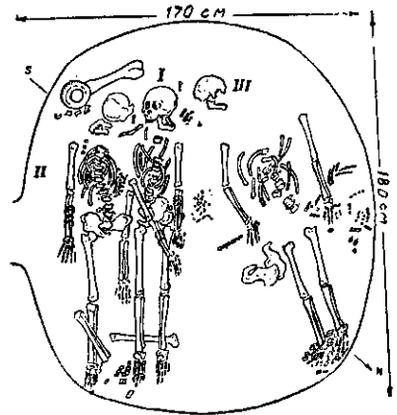

Рис. 5. Катакомба № 7.

У дромосі знайдено кістки гризунів, кістки черепної коробки, куски дерева, 2 кістки вівці, кусок вугля, 3 ребра дитини. Камера виявилася цілком порожньою.

Катакомба № 7 (рис. 5) міститься у західній частині могильника на відстані 5,5 м на північний схід від Симоненкового яру. Дромос іде з південного сходу на північний захід. Довжина дромосу 5,5 м, ширина 0,45 м, глибина 4,2 м. Вхід у камеру мав поріг в 0,3 м завдовжки і 0,1 м завширшки. З обох боків порога — підлястри в 0,07 м завширшки. Вхід — овальної форми в 0,45 м заввишки. Камера нижча від входу на 0,15 м, довжина її 1,8 м, ширина 1,7 м, висота 2,3 м. Долівка зруйнована.

У дромосі, на глибині 0,3 м, знайдено уламки кісток небіжчика, фрагменти посудин, куски випаленої глини, уламок кістки. При вході в камеру знайдено астрагал, 2 намистини і дутки та 2 уламки кераміки. На глибині 3,7 м траплялися вуглинки і кам'яний заклад, відсу-

¹ Напис прочитав і дату визначив хранитель Ермітажу проф. Биков, за що складаємо йому глибоку подяку.

нутий до лівої стінки дромосу, на відстані 0,5 м від передньої стіни камери. В землі, якою була засипана камера, знайдено 2 бубонці, срібну пластину і уламок срібла, можливо від пояса.

У камері було чотири поховання, з них 1 і 2 орієнтовані головою на південний захід, третє — на південь.

Перше поховання розташоване ближче до південно-східної стінки впоперек входу, головою на південний захід. Збереглося воно задовільно; краще збереглися кістки ніг, лівої руки і череп, за винятком ребер, тазової кістки і правої руки, відкинутих убик. За головою, ліворуч від входу, знайдено глек (табл. III, рис. 4); поруч з ним — кістка бика і ячна шкаралупа.

З обох боків черепа лежали 2 бронзові сережки на шарнірах (табл. I, рис. 2); нижче від черепа, коло шиї, з лівого боку — бубонець (табл. I, рис. 12) і низки з 20 колечок; на лівій руці небіжчика — 4 бронзові браслети, один з них кручений. На пальцях цієї руки — 3 персні, плоскі, розширені в передній частині, з них 2 — на одному пальці (табл. I, рис. 14); на ліктьовій кістці правої руки — 2 бронзових

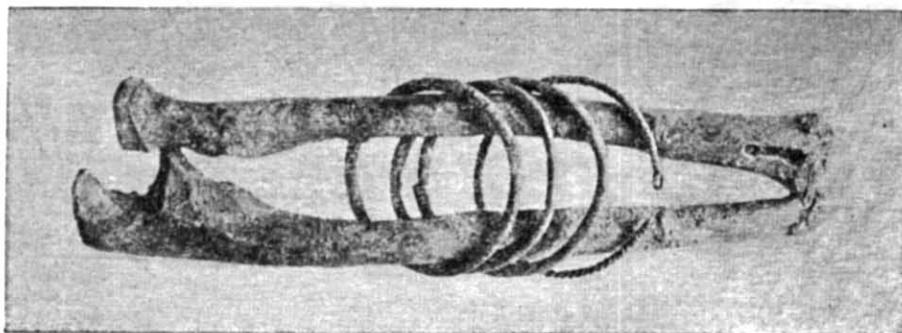

Рис. 6. Катакомба № 7. Поховання I.

браслети; коло кістки лівої руки — намистини, з них круглих сердолікових — 25, 10 намистин мастикових — плоскі й білі, здовжені. Коло тазових кісток — бронзова пластина, здовжена, з шишечками, розміром 3×1 см; коло ступень ніг — 7 бронзових пластин від взуття з ледве помітним орнаментом; там же, на правій нозі — олов'яна пряжка від сандалів з рухомою перекладкою і рештки шкіри на ступні.

Друге поховання — поруч з першим, головою на південний захід — ближче до входу і впоперек нього. На схід від черепа — підвіска з синьої пасти в формі місяця, посередині вушко з отвором (табл. I, рис. 5). Коло шийних хребців — 3 бубонці і, там же, — підвіска у вигляді коліщатка. На місці грудної клітки — 20 намистин різної форми і розміру: з них сердолікових — 6, темної пасти з вічками — великих і круглих — 5; мозаїчних різних кольорів і малюнків — 3; білих глиняних з коричневими смужками — 3; синьої пасти з трьома отворами, плоских, довгастих та ін. — 3. На ліктьовій кістці правої руки — 4 браслети; один з них покручений. На лівій ліктьовій кістці — 2 браслети.

Третє поховання зроблене майже в центрі катакомби. Покійника покладено головою на південь. Кістки погано збереглися, вони розкидані. З правого боку, коло тазових кісток, виявлено залізний ніж з трьох частин з рештками футляра (дерев'яного із залізним личкуванням, розміром в 10 см); коло ніг — 13 срібних пластин з рослинним орнаментом від набору прикрас шкіряного взуття.

Коло північно-західної стіни виявлено кістку руки, а біля неї — бронзову циліндричну, порожнисту всередині, подвійну трубочку (тобто фактично дві, вставлені одна в одну) довжиною в 10 см, діаметром 0,5 см, можливо від якоїсь туалетної речі (табл. I, рис. 25), і 3 дзвіночки; там же — 14 намистин, дрібних із синьої смальти, 7 намистин — плоских з того ж матеріалу, далі — 5 низок із яносиньої смальти, сполучених між собою, довгаста мозаїчна намистина з кольоровим орнаментом, 4 скляних намистини, 2 кольорові з пасти, 14 — різної форми і кольору.

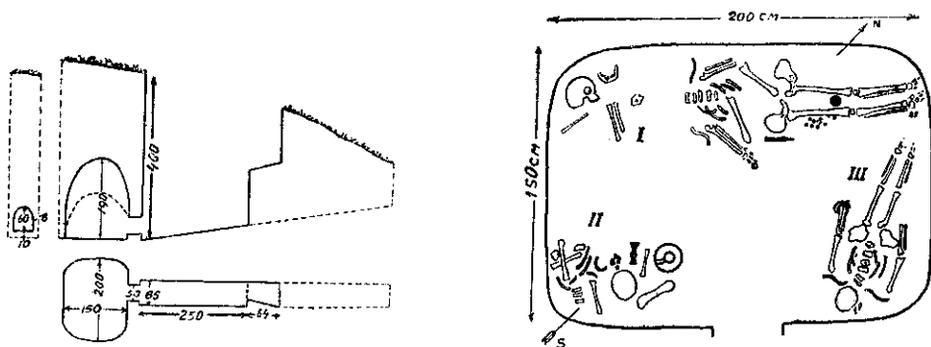

Рис. 7. Катакомба № 8.

Катакомба № 8 (рис. 7) міститься у західній частині могильника. Дромос іде з південного сходу на північний захід, з відхилом на захід на 30° . Довжина відкритої частини дромосу — 3,3 м, ширина — 0,65 м, глибина — 4 м. Вхід у камеру овальної форми в 0,6 м заввишки, ширина його — 0,5 м. Поріг у 0,1 м заввишки, пілястри — 0,08 м. Довжина камер 2 м, ширина 1,5 м, висота 1,9 м. Стеля й стіни цілком зруйновані. У плані могильна яма мала бути правильним чотирикутником із зрізаними кутами і куполоподібною стелею.

На глибині 1 м в дещо розширеному дромосі виявлено слов'янське поховання в ямі. В ній знайдено уламок височної кістки, ребро вівці, 8 уламків посудини слов'янського типу, 2 кістки дитини. Ще глибше знайдено фрагменти кераміки з сірої глини із шнуровим орнаментом по вінцях та уламки кісток.

У камері виявлено три поховання.

Перше поховання — дорослої людини, можливо, жінки — коло північно-західної, протилежної до входу, стіни, зорієнтоване на південний захід. Череп зсунутий у напрямі до західної стіни, на відстані 0,6 м від тулуба. Коло тазової кістки знайдено: ніж (збереглися верх і наконечник) у срібному окутті, другий ніж — залізний із стриж-

нем, щоб насаджувати держак, дзеркало з якогось білого сплаву, діаметром 6 см, із хвилястим орнаментом і петелькою зі споду. На фаланзі руки — бронзовий перстень. На гомілкових кістках збереглися фрагменти кілець із срібними пластинками; коло ніг — такі самі пластинки від взуття і шматок шкіри.

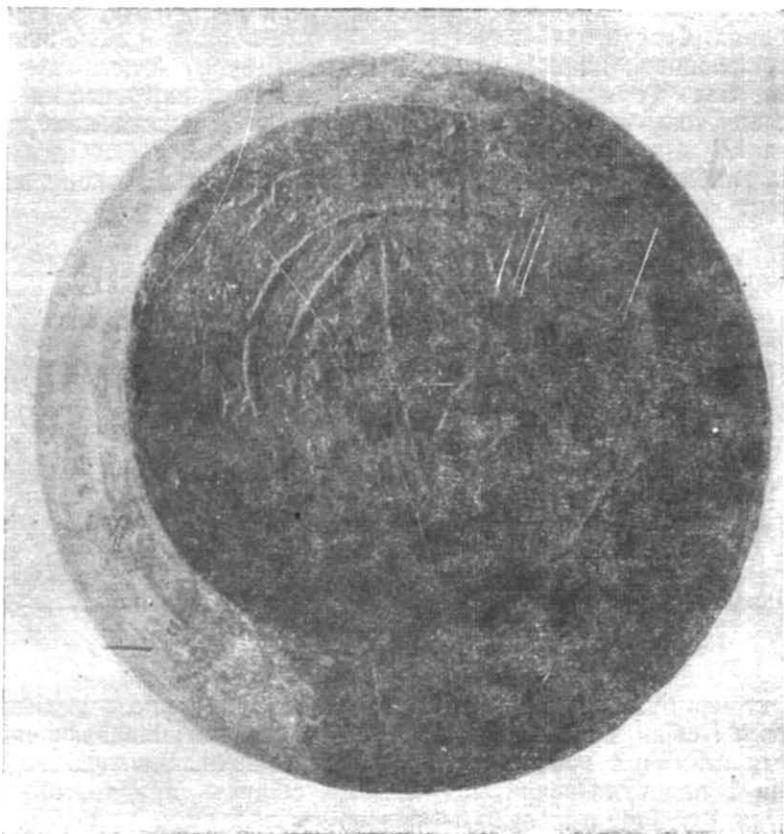

Рис. 8. Катакомба № 8.

Друге поховання — (дитяче) в лівому від входу кутку. Положення кістяка (ребра, хребці, плечова кістка і череп), все разом свідчить, що небіжчик лежав головою на схід. Коло голови знайдено кістку бика. За головою — глянсована чорна посудина (табл. III, рис. 1) з тавром на днищі (рис. 8). Між черепом і посудиною — бойова залізна сокира в 20 см завдовжки (табл. II, рис. 3). На грудній клітці — поламана залізна пряжка.

Третє поховання — дитяче — головою на південний схід. Коло голови — 2 сережки. На ліктювій кістці лівої руки — 2 дитячих бронзових браслети, діаметром 5 см.

К а т а к о м б а № 9 (рис. 9) розташована в західній частині могильника за 5 м на північний схід від Симоненкового яру. Натрям дромосу — зі сходу на захід, з невеликим відхилом на північ. Вхід у дромос починався коло самої поверхні землі, довжина дромосу дорівнювала 6 м; ширина при вході у дромос — 0,55 м, а перед входом у камеру — 0,6 м. Дромос мав трое східців, в 0,4 м завширшки кожен і в 0,35 м заввишки. Відстань від нинішнього рівня землі до першого східця — 1 м. Глибина до підшви дромосу і входу в гробницю — 4,5 м. При вході у гробницю були вузькі пліастри — 0,1 м і поріг в 0,25 м завширшки і 0,1 м заввишки; ширина входу до камери — 0,4 м, висота — 0,5 м. Камера має форму чотирикутника з дещо заокругленими кутами і з склепистою, яка нині завалилася, стелею. Довжина камери 1,6 м, ширина 1,2 м, висота 2 м.

На глибині 0,2 м у дромосі, на відстані 1,25 м від входу, виявлено фрагмент чорноглянсованої посудини.

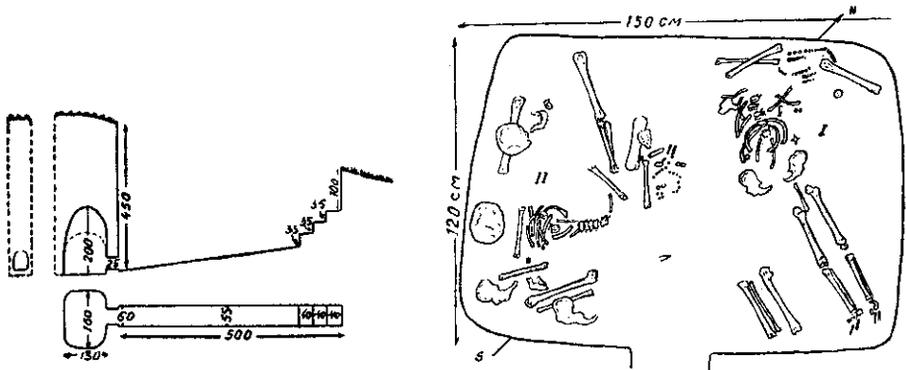

Рис. 9. Катакомба № 9.

У камері було три поховання. Через те, що сюди просочувалася вода, що стеля і стіни завалилися, череп і кістки небіжчиків виявлені в безладному стані під насипом в 0,15 м завтовшки. Виявлені на долівці вуглини і подекуди чорні плями землі свідчать про те, що тут ми маємо справу з підстилкою з товченого вугілля, на яку клали померлих.

Перше поховання. Виходячи з розміщення гомілкових, стегнових і тазових кісток, можна вважати, що кістяк лежав головою на північний захід і що небіжчика було покладено на спину. Значна частина кісток зсунута на південний захід. Череп лежав на відстані 0,15 м від південно-західної стіни; коло черепа виявлено щелепу з зубами молодої людини, які добре збереглися. На північний захід від тазових кісток, на відстані 8 см, виявлено бронзовий перстень і бронзову ромбоподібну підвіску (табл. I, рис. 24). Коло лівої ключиці — 2 бубонці і намистини. Під лівою плечовою кісткою — разки намиста з характерним розподілом: білі, чорні, потім різнокольорові і знову — чорні, білі. На відстані 0,12 м від плечової кістки лежало орнаментоване дзеркало, яке прекрасно збереглося (табл. I, рис. 23).

Друге поховання. Кістки безладно розкидані і лише на підставі положення гомілкових кісток можна зробити висновок, що небіж-

чик був покладений в тому ж напрямку, що й перший небіжчик, тобто на південний захід.

На відстані 0,4 м від південно-західної стіни і 0,6 м від північно-західної стіни виявлено кістки тварини і крижі небіжчика. Поруч — речі, які належали, мабуть, першому небіжчикові: уламок залізного ножа у срібній оправі з рештками дерева всередині від піхов: олив'яна пряжка з перекладкою, довжиною 2 см, шириною 1 см; 36 намистин — малих і великих; одна намистина з синьої смальти у формі многогранника; 9 намистин — мозаїчних, блакитних з білими вічками; жовта з зеленими смужками і червоними крапочками; біла з червоним, жовтим і синім вічком; чорна з синіми вічками, обведеними білим кружечком; синя з червоним і жовтим; 2 складені намистини; 4 круглих глиняних; 6 дрібних намистин з синьої і блакитної пасти з білими прожилками; намистина жовтої пасти; дутка; намистини білі вапняні, скляні, сердолікові — 9 штук.

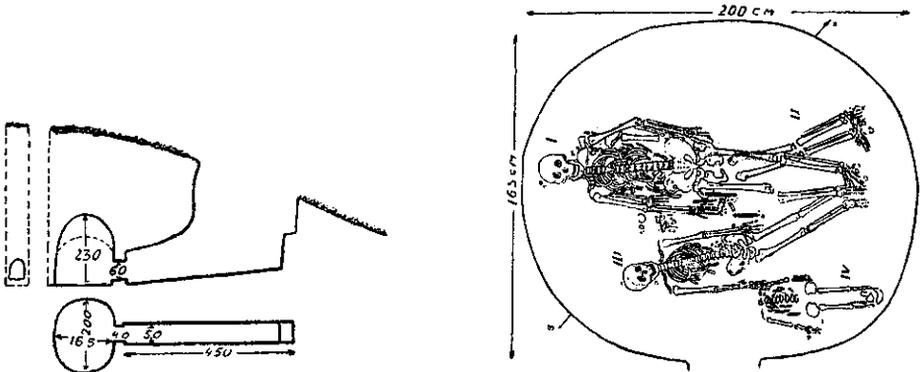

Рис. 10. Катакомба № 10.

Катакомба № 10 (рис. 10). Цю катакомбу відкрито в південно-західній частині могильника коло Симоненкового яру за 7 м на південь від катакомби № 9.

Довжина відкритого дромосу 4 м, ширина 0,5 м, глибина 4,5 м. Напрямок — на північний захід. Коло підшви дромосу відкривався вхід у камеру овальної форми без порогу, в 0,6 м заввишки і 0,4 м завширшки. Камера у плані овальної форми, довжиною у 2 м, шириною 1,65 м, висотою у 2,3 м.

У дромосі на глибині 0,55 м виявлено уламок глясованої посудини. Орнамент із хвилястих ліній, обмежений вгорі і внизу вдавленою смужкою. Нижче від орнаменту, очевидно по всій посудині, подовжні вдавлені смуги. Глина (у розломі) мішана: сіра і жовта — шарами. Там же виявлено уламок ще від однієї посудини. Глина погано випалена, орнамент із трьох поперечних смуг. На глибині 1 м — уламок гладкої глясованої посудини, 2 уламки кістки дитини, очевидно, похованої в самому дромосі. Там же — фаланги пальців ніг, кусок заліза від невідомої речі, плечова кістка, бронзова пряжка із шкірою, яка належала тому ж дитячому кістяку.

У катакомбі виявлено чотири поховання; всі вони лежали впоперек входу, збереглися непогано. Перше поховання — на спині, головою на

захід. Довжина кістяка 1,73 м. Ліва рука напівзігнута у лікті; права витягнута вздовж тулуба. Праве плече — трохи вище від лівого. Весь кістяк лежав на 0,15 м вище від долівки на насипаній землі. Коло тазових кісток з обох боків — сліди шкіри і прості бронзові пластини від пояса. На ногах срібні пластини і шкіра від сандалів. Там же — кусочки срібла й заліза. Коло черепа з правого боку — 2 литі бубонці з кульками всередині. На першому хребці (знизу) — пряжка із слідами шкіри. Коло кисті правої руки — уламки срібної пластини і дуже окисленого заліза, можливо від ножа; там же — лезо залізного ножа.

Друге поховання зроблене на долівці під першим небіжчиком. Поховано жінку головою на захід, тулуб зсунутий на північний захід, ноги відкинута вбік, на північ. Плечова кістка правої руки — під черепом. Ліва — зігнута в лікті. Коло таза, з правого боку, лежала бронзова трубка, там же — ніж у срібній оправі. Коло шийних хребців — бронзова пластина з цвяшками, між якими збереглися рештки дерева. Нижче пояса — розкидані намистини: 3 мозаїчні, середнього розміру, сині з білими вічками; 11 синіх смальтових; 5 білих із шаруватого скла; бронзова дутка; коло шийних хребців — арабська монета з написом Сури від Корану часів халіфа аль-Хаді аль-Рашид з аль-Абасії 170 гіджри (786—787)¹. Монета чималий час була в обігу, а потім її вжито, як підвіску; у ній 3 дірочки — 2 поруч, 1 — нижче; всі вони вміщені в легенді. Дірочки без задирок. На південний схід від кістяка, на відстані 15 см від грудей, лежало дзеркало з білуватого сплаву із слідами шкіряного футляра. Зі споду на дзеркалі — лінійний орнамент; вушко приплюснуте, діаметр — 6 см (табл. I, рис. 19). Там же — намистини і дутки. Намистини здебільшого дрібні, круглі, блакитні смальтові й матові, з шаруватого скла; поруч з дзеркалом — 5 олов'яних пластин; поруч — бронзова трубочка в 6 см завдовжки з одним литим невеликими колечками на кінцях. На грудях — 5 бронзових литих дзвіночків, з кулькою всередині; на фаланзі пальця лівої ноги — шматочок шкіри з срібними пластинами; коло голови — 2 дзвіночки, пластина з двох лопатей (табл. I, рис. 17) і дутка з 2 нитками всередині (обидві речі зняті з руки, підкладеної під голову); там же — шматочок шкіри, рештки берестової підстилки.

Третє поховання. Померлу дитину покладено головою на південь з невеликим відхилом на південний захід. З лівого боку коло таза — олов'яна пряжка з слідами шкіри. Вона висіла на ремінці, фрагменти якого збереглися; там же лежав ніж у футлярі з бересту, футляр мав бронзовий наконечник і кільце; на шкірі від піхов був дзвіночок.

Четверте поховання було зорієнтоване головою на південь, але череп зсунувся і лежав між ногами у правому кутку від входу.

На грудях, коло самих шийних хребців небіжчика, були намистини: з них — 4 плоскі з синьої смальти, 7 матових, 5 мозаїчних білих з синіми вічками, 24 з білої пасти, 2 глиняних, 3 з блакитного скла напівпрозорих, 91 намистина — дрібні з синьої смальти, 5 сердолікових різної форми й розміру, 1 шишкоподібна жовта з синіми вічками, 1 мозаїчна ромбоподібна, 2 білі плоскі з пасти, 2 трикутні намистини (привіски, мозаїчні, червоні з білими й жовтими квітами), 2 верхівки бронзових

¹ Як прочитав проф. Биков.

порожнистих гудзиків з вушками, які збереглися у своєму первісному положенні на нитці. На правій руці — дутки і дзвіночок. Коло тазових кісток — бронзова пластина на шкірі.

Катакомба № 11 розташована у західній частині могильника, за 13 м на північний захід від катакомби № 10, край Симоненкового яру. Глибина її від поверхні землі — 4,6 м. В результаті розмивання водою і неодноразового пограбування вона цілком зруйнована. Ні кісток, ні речей не виявлено.

Катакомба № 12 розташована у західній частині могильника, по схилу Симоненкового яру, за 8 м від катакомби № 11 і за 3 м від катакомби № 13. Її розкрито зверху, бо вона цілком виходила в яр. Входу не виявлено. Глибина камери, яка частково збереглася, від сучасної поверхні землі до підшви камери — 2,1 м. Розміри у плані — $1,8 \times 1,8$ м. Архітектуру катакомби встановити не можна, бо тільки один бік її входив у стіну земляного масиву. Дослідженням встановлено, що могилу було колись пограбовано, бо в камері знайдено до двох десятків безладно розкиданих дрібних кісток. Черепа не знайдено, коли не рахувати кількох його уламків у центрі катакомби.

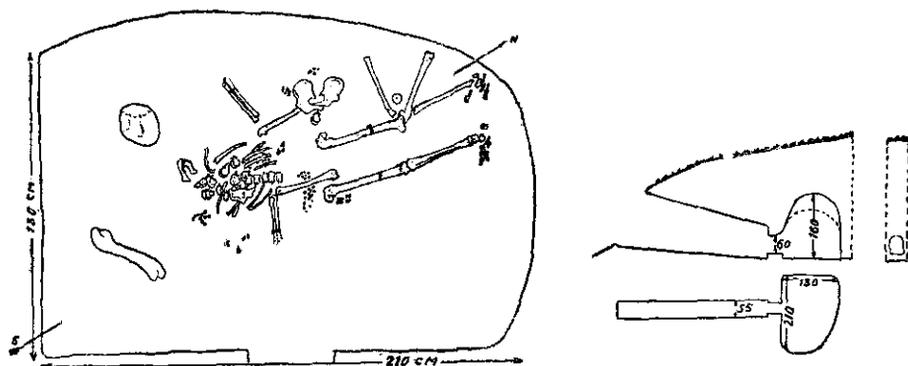

Рис. 11. Катакомба № 13.

В північно-західній частині катакомби знайдено: бронзову сережку, яка погано збереглася; у центрі, коло фрагментів черепа кусок заліза від невідомої речі; там же — уламки залізного ножа; намистини різних форм (з них 2 плоскі з синьої смальти; 3 циліндричної форми мозаїчні — по синьому фону жовті й червоні жилки й вічка; маленькі намистини синьої смальти); коло східної стіни — уламок залізного ножа, фрагменти посудини, фрагменти заліза й бронзи.

Катакомба № 13 (рис. 11) розташована коло Симоненкового яру, в західній частині могильника. Дромос іде в північно-західному напрямі, з відхилом на 30° на захід. Перша частина його зруйнована і розмита водою. Довжина дромосу 3 м, ширина 0,55 м, глибина 2,7 м. Камера у плані чотирикутна, вона наближається до неправильного овалу. Зорієнтована з північного сходу на південний захід, з відхилом на 40° у напрямі на схід. Довжина її 2,1 м, ширина 1,3 м, висота 1,5 м. Долівку зроблено на 0,15 м нижче від входу. Стеля завалилася. Вхід

до камери, у вигляді арки, має заввишки 0,5 м і завширшки 0,4 м. Поріг висотою 0,25 м. Пілястри при вході — в 0,7 м завширшки.

У камері одно поховання — жіноче, розташоване біля протилежної до входу стіни. Кістки, які збереглися тут (№ 18, 19, 20 і 22), дають підставу думати, що небіжчиця лежала головою на південь з невеликим відхилом на захід і влоперек входу. Кістяк зберігся погано, значна частина кісток розкидана. Череп небіжчинці лежав у лівому, верхньому кутку, за 0,3 м від щелепи, шийних хребців та всього кістяка. На відстані 0,2 м від шийних хребців знайдено 10 намистин, з них — 1 мозаїчна з червоно-жовтими смужками, 4 намистини із синьої смальти і пасту. Тут же фрагмент сережки, бубонець та уламки бронзи. У лівому від входу кутку знайдено велику гомілкову кістку бика.

На долівці камери під ліктьовою і променевою кісткою, а також угорі, ближче до кисті руки, знайдено фрагменти тканини із слідами бронзи, шкіри, а також дутки. Як видно, тут були і бронзові прикраси, які зовсім окислились. Такі ж сліди знати і на другій руці. На правому стегні виявлено бронзову спіраль, намистинку і рештки тканини; на другому — сліди окису. Треба думати, що прикраси, які були на одягу, після того, як тканина зотліла, збереглися на стегнах, лишивши на них тільки слід окису. Серед кісток знайдено велику кількість різних намистин, тканину, дутки, шкіру, бубонці (понад 10), бронзовий ланцюжок, бронзовий гудзик. Коло малої і великої гомілкових кісток — черепашка, діаметром в 5 см, з отвором, як видно — підвіска. Коло ступні, приблизно біля самої кісточки, 2 срібні пластини від поясів (пластини були прикріплені до шкіри); тут же лежали олов'яні пряжки. На фалангах пальців — відбитки пластин. Під небіжчиком — підстилка з бересту.

Катакомба № 14 розташована у західній частині могильника, за 2 м в північно-західному напрямі від катакомби № 8. Дромос іде з півдня на північ, з відхилом на захід на 25°. Довжина 6,5 м, ширина 0,5 м, глибина 5 м. На глибині 2 м від сучасної поверхні розкрито 3 східці, кожен в 0,3 м заввишки. Далі йшов положистий схил. Вхід до камери овальний, висотою в 0,6 м і шириною в 0,4 м з пілястрами 0,05 м, поріг в 0,08 м заввишки.

Катакомба завалилася. Камера у формі неправильного чотирикутника, довжина її 1,8 м, ширина 1,5 м, висота 2,1 м. Грунт — піщаний, і через те кістки зовсім зотліли. І тільки на підставі тих слідів, що лишилися на піску, можна уявити собі положення небіжчика. Він лежав упоперек входу, головою на південний захід, де й виявлено зуби з частиною щелепи. Уламки ліктьових кісток лежали в південному кутку. Ліворуч від входу знайдено кістку бика і ячну шкаралупу. На відстані 0,7 м від південно-західної стіни і 0,7 м від північно-західної виявлено 12 намистин мозаїчних (синіх і білих, із смальти і дутки), поруч — підвіска у вигляді металічного (сплав срібла із свинцем) важка для виска. Коло тазових кісток лежав перстень з розширенням передньої частини і гніздом, щоб вставляти камінь. У північному кутку катакомби знайдено бронзові (подовжені, з орнаментом) пластини (можливо, від сандалів) і 2 дзвіночки разом з намистинами.

Катакомба № 15 розташована у західній частині могильника за 3,5 м від катакомби № 14. Напрямок дромосу — з півдня на північ,

з відхилом на захід на 25° . Довжина дромосу 4,2 м, ширина 0,5 м, висота 4 м. Вхід — у формі арки в 0,4 м заввишки і 0,38 м завширшки. В насипу дромосу знайдено бронзову пластину. Довжина могили — 180 см (з північного сходу на південний захід), ширина 170 см.

У камері поховано одного небіжчика, покладеного впоперек входу, головою на південний захід. У західній частині, за головою небіжчика, лежала залізна лопатка із загином, щоб насаджувати на держак, довжиною 8 см, шириною 4 см, яка в напрямі до держака вужчає (табл. II, рис. 2). Там же знайдено кістку бика, посудину (табл. III, рис. 7) і яечну шкаралупу. На грудях у небіжчика виявлено 2 бубонці; коло ліктя правої руки — бойову сокиру з верхньою молотоподібною частиною і з овальним отвором для держака. Довжина сокири 15—18 см (табл. II, рис. 5). Упоперек кисті — фрагментований кинджал з зовсім цілим наконечником, видно заклепку (у срібній оправі). Коло тазових кісток — 5 тонких срібних пластин, 2 пряжки від пояса (табл. I, рис. 21), 4 наконечники з тисненим візерунком (табл. I, рис. 16), 8 круглих бляшок з орнаментом (зі споду клепки, щоб прикріплювати до пояса), 3 зотлілі олов'яні наконечники, тут же — олов'яні пластини від взуття, з них — 10 цілих і кілька фрагментів із зображенням на них потворних людських голівок.

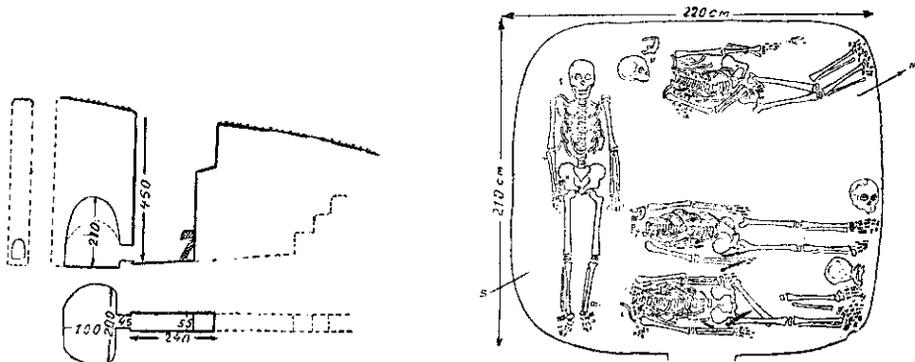

Рис. 12. Катакомба № 16.

Катакомба № 16 розташована в західній частині могильника, на відстані 4 м на північний схід від катакомби № 15. Напрямок дромосу — з південного сходу на північний захід. Довжина його 6,7 м, ширина 0,55 м, глибина 5,2 м. Камера завалилася. Вона має форму квадрата із заокругленими кутами (рис. 12), довжина її 2,2 м, ширина 2,1 м, висота 2,05 м. Поріг в 0,1 м заввишки. Ширина входу 0,45 м, підстри 0,05 м. У камері — 4 поховання.

Перше поховання. Небіжчик лежав головою на захід. Коло південно-західної стіни, біля черепа знайдено довгу бронзову сережку, разом з колючком в 3 см (табл. I, рис. 3). На ногах — ремінець; там же — шматки шкіри на бронзовій пластині. На тазовій кістці — бронзова фігурна пряжка від ремінця (табл. I, рис. 18), дві олов'яні пряжки трапецієподібної форми з рухомих язичком.

Друге поховання — коло північно-західної стіни. Небіжчика покладено головою на південний захід. Череп зсунутий. Кістки розки-

дані. Коло черепа виявлено 2 бубонці, литі, низькопробного срібла. На грудях — намистини, з них: 2 синьої смальти, плоскі з дірочками, 6 — золотистого кольору, 4 — бірюзового, 1 — червоного, 1 — синього кольору. На ліктьових кістках — браслет з різьою на кінцях. Коло ніг — срібні пластини.

Третє поховання — упоперек входу. Небіжчика покладено головою на південь з невеликим відхилом на захід. Череп відкинуто до ніг в напрямі до північно-східної стінки. Вище шийних хребців знайдено: бронзові сережки з рештками позолоти (табл. I, рис. 1), сережку бронзову із срібними кульками, бронзову фігурну ложечку з великим вушком у 5 см завдовжки (табл. I, рис. 15). Коло тазових кісток — 2 ножі в дерев'яних піхвах. Коло ніг — 3 срібні пластини з рослинним орнаментом.

Четверте поховання. Небіжчик лежав головою на південь, упоперек входу, з відхилом на захід. Череп так само відкинуто до ніг. Вище ребер знайдено 3 бронзових литих бубонці з хрещатою прорізью; коло тазової кістки — частину ножа в дерев'яних піхвах із срібною оправою; коло ніг — 17 срібних пластин із штампованим орнаментом; під небіжчиком — берест і шматочки шкіри. На грудях лежали вуглики, бронзова дутка довжиною у 7 см, рештки срібла і буси, з них: 5 синіх скляних плоских з 3 дірочками; 3 сердолікових; 6 синіх скляних циліндричної форми; 19 фіолетових круглих скляних; 7 золотистого кольору; 6 з білої пасти, неправильної форми і т. ін.

Катакомба № 17 розташована у північній частині могильника. Напрямом дромосу — з півдня на північ, з відхилом на захід на 30°. Глибина дромосу коло входу до камери 4,5 м, ширина 0,55 м. Вхід у камеру має заввишки 0,55 м і завширшки 0,43 м. Поріг висотою в 0,1 м і шириною в 0,4 м. Пілястри — 0,06 м. Камера являє собою у плані чотирикутник із заокругленими крями. Довжина камери 2 м, ширина 1,6 м. У дромосі, на відстані 1,8 м від входу, — 2 камені: один — на глибині 3,2 м, другий — 3,55 м від верхніх країв до поверхні ґрунту.

У камері було одно поховання. Стеля камери завалилася і тому кістки збереглися погано; вони розкидані. Небіжчик лежав упоперек входу, головою на захід. У центрі, коло тазової кістки, знайдено кинджал у срібній оправі, з наконечником, який зберігся добре. На кістках таза виявлено срібні пластини, очевидно, від пояса. Коло ліктьової кістки, тут же поруч на долівці — уламки бронзових пластин. Коло гомілкових кісток і черепа в західному кутку — 3 невеликих литих бубонці. На верхній частині гомілки і коло таза — срібні пластини. Небіжчик лежав на підстилці з бересту. У південному, лівому кутку від входу до катакомби, виявлено кістку бика і 3 астрагали, поруч — ячну шкаралупу. Ґрунт підосви піщаний.

Катакомба № 18 має напрям дромосу з півдня на північ, з відхилом на захід на 10°. Глибина 3 м. Камера вщент пограбована і зруйнована, отже форму її з'ясувати не пощастило. Ніяких речей не знайдено, так само як і слідів небіжчика.

Катакомба № 19 являла собою чотирикутну яму в 3 м завдовжки і в 0,6 м завширшки. В ямі була западина глибиною в 0,2 м у формі кеглі, розміром від 1,7 м до 1 м, шириною — 0,15 м. В ямі

виявлено кістяк коня у скорченому стані, орієнтованого на південь, з головою, покладеною над тулубом. У вузькій частині ями містився, очевидно, хвіст, бо тазові кістки коня лежали коло входу в розширеній частині ями. З кісток збереглися: щелепи, ноги, тазові кістки, ребра. Коло грудей знайдено бронзову підвіску від вуздечки, зверху круглу, подовжену вниз, гладку, з наскрізними отворами. Крім того, знайдено круглу бронзову бляшку від вуздечки і частинки бронзи.

Катакомба № 20 розташована у північно-східній частині могильника, на відстані 20 м на схід від катакомби № 21. Катакомба розташована в яру, по дну якого проходить шлях на х. Байрак. Середня частина катакомби розмита водою. Обабіч розмитої частини камери видно кістки і речі з поховання. Глибина поховання від підшови до дна яру 1 м. Напрямок дромосу — з південного сходу на північний захід. Камера була витягнута так само, як і дромос, з південного сходу на північний захід. Довжина камери 2,1 м, ширина 1,6 м. Судячи з того, як розміщені уцілілі кістки, можна думати, що небіжчики лежали головою на захід (1-й і 2-й небіжчики), а дитина (3-є поховання) лежала головою на північний захід на насипаній землі, вище від загального рівня залягання на 15 см.

В землі, що завалилася у катакомбі, знайдено два уламки чорноглинської кераміки, фрагмент сірої кераміки коло правої сторони черепа. Над черепом — вуглинка.

Перше поховання, від якого залишилися: череп, що лежав на відстані 20 см від північно-західної стіни, виступаючи тильною частиною в розмиту половину катакомби, та на протилежному боці розмиву — велика гомілкорова кістка і фаланги пальців, мала й велика гомілково-кістки і фаланги пальців, а також фаланги пальців, що належать невідомо якому небіжчикові. Решту кісток занесено водою.

Друге поховання. Небіжчика покладено головою на захід. Череп знайдено на відстані 0,35 м від північно-західної стіни і на відстані 0,11 м від черепа першого поховання. Під черепом лежала залізна бойова сокира із слідами дерев'яної ручки (табл. II, рис. 4), поруч — бронзова дутка. Під ребрами, коло самого краю розмиву, виявлено бронзове коліщатко, яке добре збереглося (табл. I, рис. 22). За 20 см на південь знайдено плечову кістку та ліктьові кістки, на яких коло зап'ястя був бронзовий браслет. Поруч, північніше, лежав залізний ніж. На відстані 15 см від західної стіни виявлено посудину з поламаною ручкою, без орнаменту (табл. III, рис. 2); поруч, у напрямі на північ — дзеркало; на південь — сережку з золотими пластинами; на схід — підвіски і бронзове колечко від сережки; на відстані 0,3 см від щелепи — бубонці; далі на південь — залізну лопатку. У південному кутку катакомби знайдено уламки кісток тварини.

Третє поховання (дитяче) розташоване в південній частині катакомби, ліворуч від входу, на шарі насипаної землі в 0,15 м заввишки. Череп відкинуто в напрямі до західного кутка на відстані 0,7 м від тулуба. Кістки погано збереглися; лишилися ключиця, плечова і ліктьова кістки. Поміж кістками — різні прикраси: на ліктьових — 2 бронзових браслети; на місці ребер і хребців намисто, 4 бубонці, бронзовий гудзик, черепашка, бронзова бляшка, бронзові спіралі і пірамідальна пристібка (табл. I, рис. 8).

Катакомба № 21 розташована в північній частині могильника, за 20 м на захід від катакомби № 20. Вона так само міститься на дні яру, недалеко від шляху на х. Байрак. Всю північно-східну половину катакомби розмито і винесено дощовою водою. Довжина уцілілої частини камери 2,05 м. Глибина залягання поховань від дна яру 1 м. Дно камери вкрите шаром вугілля від 1,5 до 2 см завтовшки, на якому лежали небіжчики. Збереглися рештки тільки двох поховань.

Перше поховання, від якого залишилися череп, щелепа, хребці, ключиці, ребра, плечова і ліктьові кістки у південному кутку камери. Вигляд зубів свідчить про те, що кістяк належав старій людині.

Друге поховання — майже в центрі камери. Череп було знайдено коло південно-західної стіни, поруч — щелепи. Коло розмиву були 2 бубонці на ліктьовій кістці і поламаний браслет. Коло самої південно-західної стіни — дзеркало з орнаментом. Навколо нього півколом — кілька разків намисто. Коло черепа й щелепи — 9 бубонців, з них 2 бронзових (табл. I, рис. 11). За ними йдуть намистини різних форм, з них 3 — із сріблястим забарвленням. Тут же, в напрямі на північ, виявлено дзеркало з крапковим орнаментом зі споду (табл. I, рис. 27). В напрямі з північного заходу на північний схід знайдено намисто, розташоване двома разками паралельно один до одного, різної форми. Серед них — разки бісеру, мініатюрні, із сріблястим і золотистим забарвленням. Тут же — великі намистинки, бронзові дутки, срібні пластини і 2 бронзові підвіски (табл. I, рис. 24). Така ж підвіска та 2 бубонці були над черепом. На південь від черепа знайдено намисто з пасти різної форми, підвіску, 2 бубонці, тканину, черепашку, в ній — бронзові прикраси і намисто та уламок кераміки. Ближче до північно-західної стінки було знайдено залізний ніж із слідами дерев'яного футляра, тут же — бронзовий браслет. Ще ближче до стінки, коло гомілкових кісток тварин знайдено уламок ножа в дерев'яному футлярі (табл. II, рис. 7) і уламки бубонця.

Коло західного кутка катакомби виявлено посудину. Біля неї — бубонці, намисто, один великий литий жолобчастий бубонець, дзеркало із складним орнаментом насподі у вигляді крапочок та геометричних фігур (табл. I, рис. 28). Ближче до кісток тварин було знайдено рожеве намисто довгастої форми та намистини: 1 мозаїчна з синім візерунком, 1 біла з чорним малюнком, 1 бронзова циліндрична, 1 із синього скла, 4 мозаїчних, 1 плоска з білої пасти, 2 білі глиняні, 2 бронзові і 2 білої пасти. За 25 м від того місця, де кінчається розмив, знайдено багато різних намистин, з них: 26 — сердолікових різного розміру, 20 — невеликих матових, 16 — золотистих, 5 — блакитних дрібних, 6 — жовтої смальти, 1 — синього скла овальної форми, 1 — кістяна жовтувата, 3 — дрібних чорного кольору.

Катакомба № 22 розташована в яру, коло шляху на х. Байрак, за 30 м на схід від катакомби № 20.

Катакомбу розмито водою. Напряма її з півночі на південь, від дромосу збереглися лише сліди. На глибині 0,2 м знайдено бронзову пряжку від пояса (табл. I, рис. 20), на глибині 1,5 м — бронзовий браслет.

Катакомба № 23. По схилу в яру, у південній частині могильника, на глибині 1,5 м від поверхні виявлено череп, звернений поти-

личною частиною на захід. Могила являла собою яму в 1,7 м завдовжки і 1,15 м завширшки. Небіжчик лежав на спині в напрямі зі сходу на захід, з відхилом на північ на 30° , з витягнутими руками і ногами вздовж тулуба. Голова лежала вище, ніж весь тулуб. В ямі ніяких речей не знайдено.

Катакомба № 24 (рис. 13). Розташована в південно-західній частині могильника, край самого урвища в Симоненковому яру, на відстані 16 м на північний захід від катакомби № 23 і за 3,5 м від катакомби № 10 на південний схід. Напрямок дромосу — з південного сходу на північний захід. Дромос не розкопувався, довжина його невідома. Камера — овальної форми, ширина 180 см, довжина 200 см. У камері — 4 поховання: 2 дорослих людей і 2 дитячих. Всі небіжчики лежать на глибині 4,6 м зі сходу на захід, з відхилом 25° на південь, уперек входу, головою на захід.

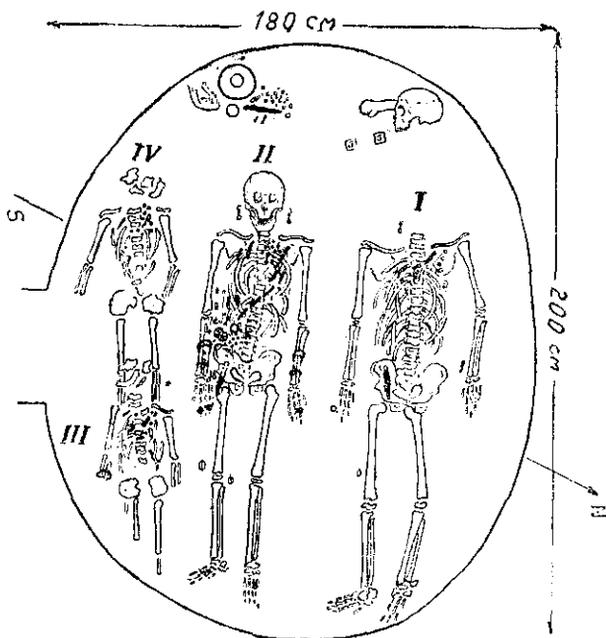

Рис. 13. Катакомба № 24.

Перше поховання (дорослої жінки) містилося коло стіни, протилежної до входу. Череп відкинуто на південний захід за 35 см від кістяка, під черепом — кістка вівці, а на схід — рештки шкіри, на якій лежали 2 бронзові застібки. На шкірі — відбиток від гудзика. Під похованням — рештки підстилки з товченого вугілля. Коло лівої руки — бронзова спіраль, коло кістки правої руки — срібне кільце з кулькою, коло правої гомілкової кістки — бронзовий бубонець (рис. 13, 3). На правій тазовій кістці — залізний ніж з рештками дерева і срібла від футляра, довжина 8—10 см (рис. 13, 5). На грудях і навколо шиї намистини — дрібні, блакитні із сріблястим полиском, сердо-

лікові, синьої пасти, круглої з білої глини (рис. 13, 2), коло верхнього шийного хребця — маленька бронзова сережка з кільчастим верхом, на ній — підвіска з кулькою.

Друге поховання (жіноче). Небіжчицю покладено в центрі катакомби на спині, у витягнутому стані. Обабіч черепа лежали срібні сережки з кільчастим верхом, на ньому — циліндрична підвіска з кулькою на кінці — довжина 3,5 см (рис. 14, а). На грудях — разки намиста, з них: 5 великих мозаїчних із пасти, 2 сердолікових, 1 синій з білими вічками, 1 з довгастих намистин з білими і червоними трикутниками. Намиста блакитні, чорні з вічками. Намиста були із підшійними хребцями. (Можна думати, що намиста охоплювали всю шию). Між правою рукою і ребрами — бронзова підвіска, вгорі — кільце, внизу — невелике колечко, бубонець, 2 бронзові кружечки (рис. 14, в), частина дзвіночка. поруч — черепашка із слідами бронзи. навколо речей і поміж

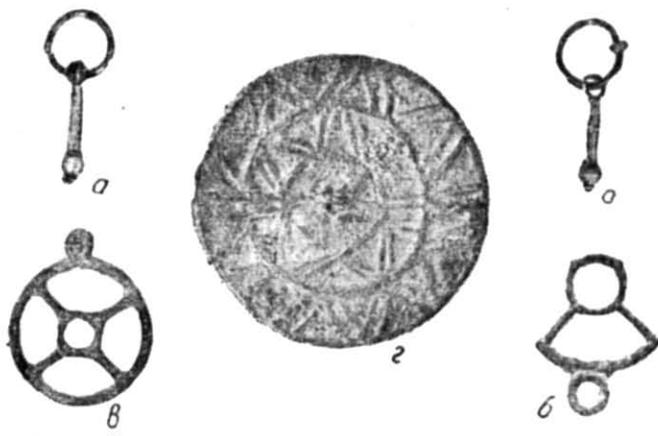

Рис. 14. Катакомба № 24.

ними — намистини. Під правою тазовою кісткою — залізний ніж. На лівій ліктювій кістці — 2 браслети, ближче до кістки — дутки з дволопатевою бронзовою пластиною, що скріплює їх. Посередині пальця лівої руки — срібний перстень (фрагменти). На правій руці — два браслети (бронзові) і ближче, коло зап'ястя, — бронзова спіраль з дволопатевою пластиною; тут же — ціле олов'яне кільце і відбиток другого поламаного кільця; коло гомілкових кісток — два дзвіночки, за 30 см на південний захід. Коло самої південно-західної стіни — посудина (табл. III, рис. 3), під посудиною — дзеркало з білого сплаву з орнаментом насподі (рис. 14, г); поруч — залізний ніж, намистини і дутки.

Третє поховання. На правій руці небіжчика — браслет, на грудях — намисто і 2 дзвіночки.

Четверте поховання. Ноги небіжчика, відкинуті вбік, лежали під головою і плечима третього небіжчика. На грудях — намисто і дзвіночки.

Раскопки близ с. Верхнего Салтова 1946 г.

Резюме

В 1946 г. раскопки Салтовского могильника сосредоточились на площади, прилегающей к ул. Замуловка, между дорогой к х. Байрак и Симоненковским оврагом.

Раскопками вскрыто 24 катакомбы, давшие одно или — чаще — несколько погребений каждая, сопровождавшиеся многочисленным инвентарем находок. В процессе исследования древних памятников прочно установлено пять разных видов архитектурных катакомбных сооружений, зависевших, вероятно, от принадлежности умершего к тому или иному роду или общине. Среди погребений, относимых нами к аланам, встречены захоронения с типичными славянскими древностями.

К статье приложен дневник раскопок.

Ю. ЗАХАРУК
(Київ)

РОЗКОПКИ КОЛО с. НЕРУБАЙСЬКЕ ПІД ОДЕСОЮ

(Усатівська експедиція Інституту археології АН УРСР 1946 р.)

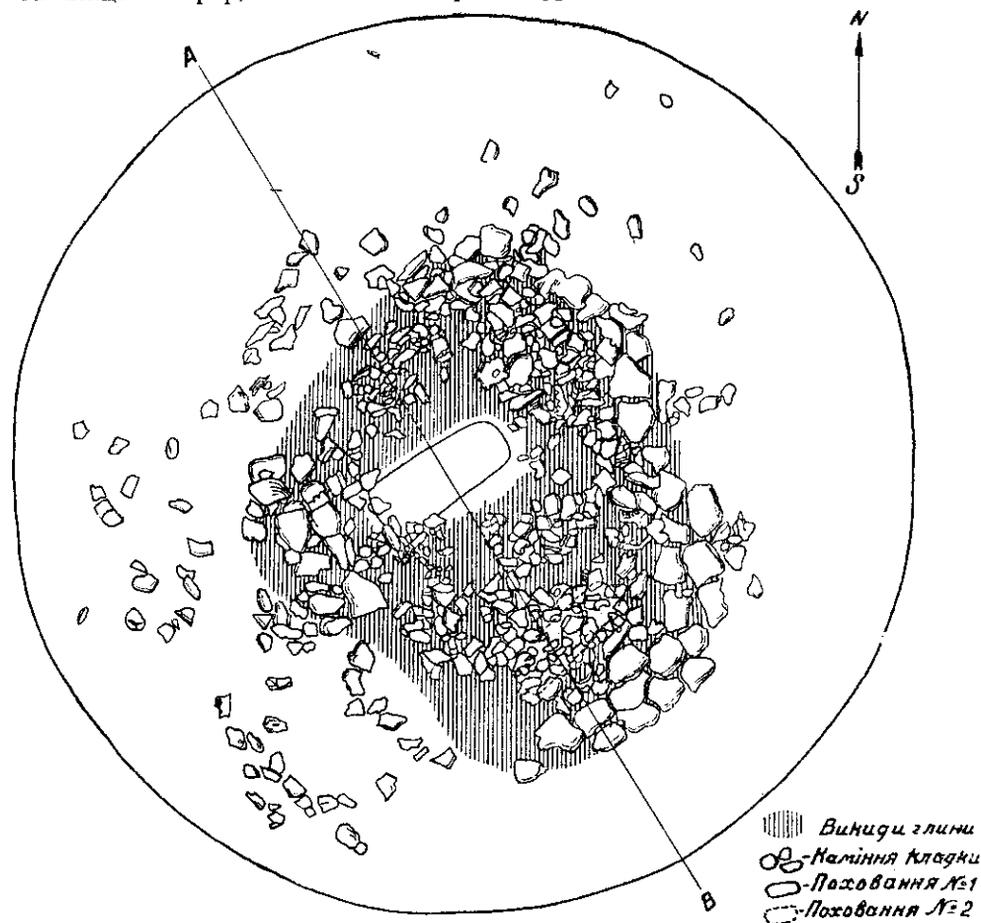
Нерубайський могильник знаходиться на південь від с. Нерубайське, недалеко від кладовища, коло дороги, що веде із с. Нерубайське в с. Усатове. Могили ланцюжком розмістилися вздовж височини, яка розділяє ці два населені пункти і тягнеться з південного заходу на північний схід у напрямі до Хаджібеївського лиману. Могильник нараховує 7 могил, від 0,5 до 2,5 м заввишки, з діаметрами від 15 до 50 м. Могили розташовані на ораному полі і розорюються.

Для розкопу було обрано найменшу могилу в 0,5 м заввишки, при діаметрі 15 м, з досить розпливчастим профілем, край якого непомітно переходив в зоране поле. В північній частині, на її поверхні, і трохи далі на полі, були складені дві купи каміння, які, без сумніву, походять з могильного насипу. В північно-східній частині могили на поверхні насипу проступали поодинокі камені кам'яної кладки (рис. 1).

Під шаром ораної землі (0,2—0,3 м) виявлена кам'яна кладка з черепашника (Одеський вапняк). Більш-менш суцільне покриття могили кладкою виявилось в її центральній частині на площі радіусом приблизно в 3,5 м. Лише в південно-східному секторі насипу каміння кладки простягались значно далі в бік периферії. Периферія кам'яної кладки була з більших розмірами кам'яних плит (90 × 50 см, 80 × 40 см), які викладено плазом в один ярус, причому в найбільш збережених її частинах, плити були ніби припасовані одна до одної. Внутрішня частина кам'яної кладки була з каменів менших розмірів (45 × 30 см, 30 × 30 см і менші), які були накидані місцями в два, а то й три яруси. В самому центрі могили каміння не було. Ближче до центра і в південно-східній частині кладки рівень її утворював западини, саме там, де потім були виявлені ями поховання. Поблизу западини, в південно-східному секторі кургана, на поверхні одного фігурного каменя природної форми, що стояв вертикально, були вирізані загадкові знаки, які являли собою комбінацію хрестів, кута та прямих ліній.

Кам'яну кладку підстиляли масивні викиди глини з глибоких ґрунтових ям, товща яких місцями досягала 30 см.

В насипу могили були знайдені численні фрагменти стінок, денечь та вінців амфор, невеликі, невиразні фрагменти ліпної кераміки, дві

Вертикальний розріз по лінії А-Б

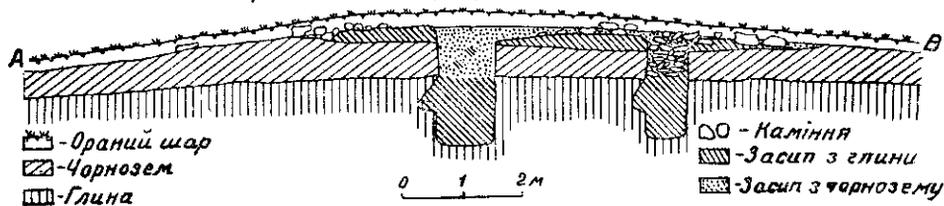

Рис. 1. План та вертикальний розріз могили № 1.

половинки круглих намистин з непрозорого кольорового скла, фрагменти кремінних пластин та відщепів, уламки кісток тварин та птахів.

Могила мала два поховання: центральне — № 1 та периферійне — № 2.

Поховання № 1 (центральне, рис. 2). В центрі могили, саме там, де не було кам'яної закладки, знаходилась яма поховання № 1. Яма орієнтована з південного заходу на північний схід; в плані трапецієвидної форми з заокругленими кутами (глибина 1,6 м, довжина 2,5 м, ширина одного боку 0,9 м, другого 0,75 м). В подовжній північно-західній стінці, вище дна ями на 0,6 м, було вироблено підбій.

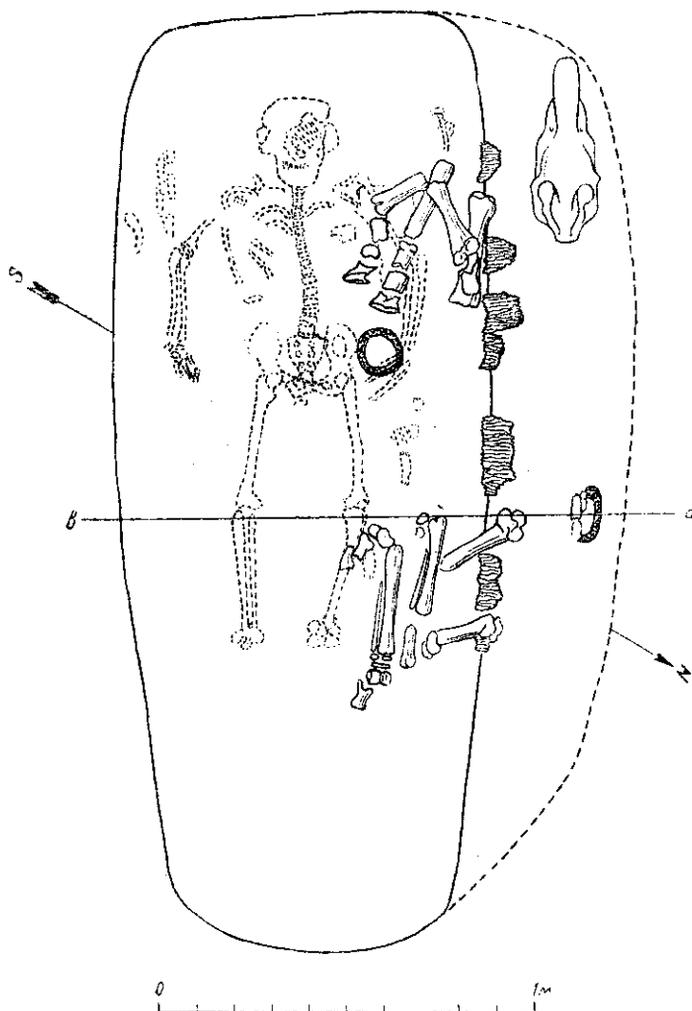

Рис. 2. Поховання № 1. Чоловіче поховання в ямі (показане пунктиром) та поховання коня в підбої.
a—b — лінія вертикального розрізу могили.

На протилежній стінці ями, на рівні підбою — невеликий виступ. Могильна яма та підбій викопані нешироким інструментом типу мотиги, сліди якого добре збереглися на глиняних стінках ями. Дно ями та підбою були вимазані тонким шаром яснозеленої глини.

На дні ями, викладеної корою берези, лежав чоловічий кістяк у випростаному стані, орієнтований головою на південний захід. Руки, трохи зігнуті в ліктях, лежали вздовж тіла, ноги — криві, як у верхівця. Кістяк належав людині, невеликій на зріст, з широкою нижньою щелепою і черепом виразно монголоїдного типу.

При похованні знайдено: невеличке кільце з бронзового дроту — на правому плечі (табл. I, 2); пряслице округлої форми, виготовлене із стінки амфори — нижче ліктя лівої руки (табл. I, 9); залізний ніж (табл. I, 11) та короткий залізний стрижень з дерев'яною ручкою — в лівій руці; 6 хребців тварини (вівці?) та кусок якогось залізного виробу — коло ступні лівої ноги; кругле дзеркало (діаметр 6,5 см) з низькопробного срібла, орнаментоване з тильної сторони чотирма групами паралельних рельєфних дужок, звернених кінцями до зовнішнього краю дзеркала, в центрі — з вушком для підвішування — під лівою половиною тазу (табл. I, 6).

Крім того, у засипу ями, вище підбою, знайдено бронзове кільце, подібне до попереднього (табл. I, 1) і залізну підковоподібну пряжку (табл. I, 8).

Поховання в ямі було перекрите дерев'яними плахами, рештки від яких збереглися на краю дна підбою та на виступі протилежної стінки. В підбої і на плахах знайдено частини коня: голову, передні та задні кінцівки з хвостом. Частини коня розміщено в відповідному анатомічному співвідношенні між собою, які нібито репрезентували собою цілого коня. Паралельно голові кістяка, у підбої, головою на південний захід, виявлено голову коня. На дерев'яних плахах, ближче до голови, було покладено, зігнутими в колінах, передні кінцівки коня, а на відповідному віддаленні від них — задні кінцівки та хвіст. Після того як плахи зогнили, кінцівки коня провалились всередину ями, в засипу якої місцями простежувались рештки дерев'яних плах. При кінському похованні знайдено: фрагменти залізних вудил в зубах коня, два залізнi стремена, одне в підбої, друге в засипу ями між кінцівками коня. Стремена — поганої збереженості, в фрагментах, обидва округлої форми з широким вигнутим підніжжям, подібні до опублікованих у Ханенка¹.

Поховання № 2 (рис. 3). Могильна яма знаходилась у південно-східному секторі могили, паралельно до центральної ями на відстані 2,5 м від неї. Яма орієнтована на південний захід — північний схід. Своєю конструкцією вона була подібна до центральної, хоч, правда, трохи менших розмірів (глибина 1,5 м, довжина 2,1 м, ширина одного боку 0,85 м, другого — 0,5 м). Зверху, на глибину 0,6 м, яма була закладена камінням. Яма та підбій вироблені таким самим інструментом, як і центральна яма. В ямі поховано чоловіка в випростаному стані, головою на південний захід. При похованні знайдено: круглу скляну намистину — коло ключиці лівого плеча (табл. I, 3) (таку саму намистину знайдено і на дні ями поховання — табл. I, 4), кусок кременя та залізне кресало — коло пояса; 3 залізнi наконечники стріл, плоских, з широкими вістрями, з заокругленими краями чи краями, що утворюють тупий кут, — з правого боку кістяка, коло руки та ноги (табл. I, 7);

¹ „Древности Приднепровья“, вып. IV, табл. VI, № 129.

залізний стрижень у 16 см завдовжки, округлий в перекрої, з невеликим кулястим стовщенням на одному кінці — коло ступні лівої ноги.

Поховання так само було перекрите дерев'яними плахами. В підбою та на плахах знов-таки було знайдено частини коня. Голову коня виявлено в підбої. Кінцівки коня захоронено з деякою відміною від першого поховання. Так, одна з передніх кінцівок, дуже зігнута і без копита, похована в підбої. Другу кінцівку поховано так само, як і в центральному похованні. Задні кінцівки коня на цей раз покладено

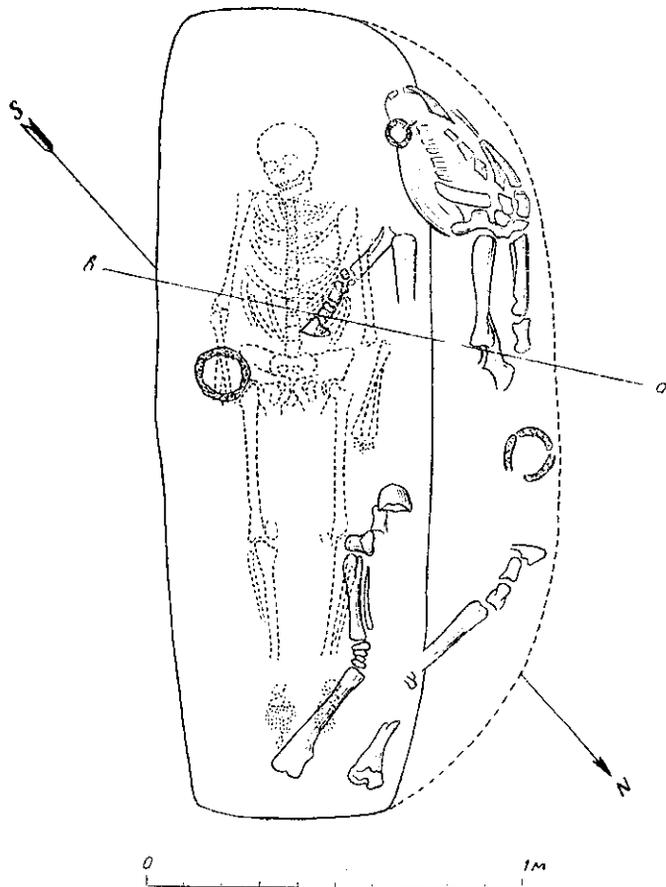
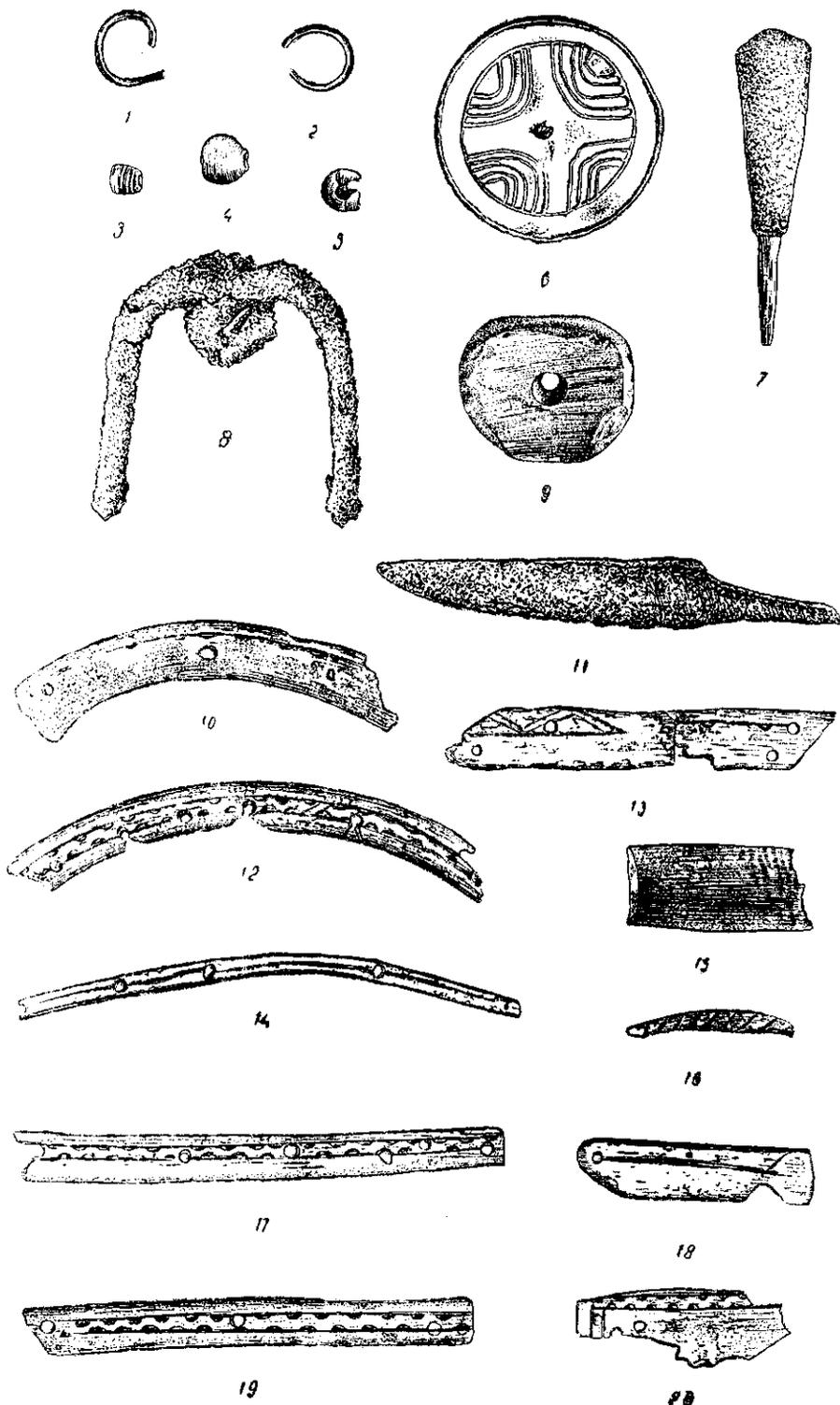

Рис. 3. Поховання № 2. Чоловіче поховання в ямі (показане пунктиром) та поховання коня в підбої. *a-b* — лінія вертикального розрізу могили.

у випростаному стані, причому копитами — в бік голови коня. При похованні коня знайдено: частину залізних вудил з кільцем — в зубах коня; два залізних стремена, подібні до попередніх, одне — в підбої, друге — в засипу ями, між передніми та задніми кінцівками коня, куди вони провалилися після того, як плахи зогнили; вздовж краю підбою, головним чином, в центральній його частині, знайдено значну кількість

Знахідки могили № 1. З насипу могили — 5; з поховання № 1 — 1, 2, 6, 8, 9, 11;
з поховання № 2 — 3, 4, 7, 10, 12—20.

різноманітних за формою, величиною та орнаментациєю кістяних пластинок (табл. 1, 10, 12—20). В окремих випадках на орнаментованих пластинах збереглася інкрустація червоною фарбою. Разом з ними знайдено кістяні шпильки — „цвяшки“, якими ці пластини прикріплювалися до дерева або до шкіри. Тут же знайдено дерев'яну луку, яка була оздоблена орнаментованими кістяними пластинами. Все це, разом з кістяними пластинами, невеличким шматком шкіри, залізним кільцем, фрагментами фігурного заліза та слідами дерева — залишки від сідла. Саме тут, між передніми та задніми кінцівками коня та між стременими, найбільш відповідне йому місце.

В цілому наші розвідкові розкопки в Нерубайському могильнику дали цікаві матеріали щодо конструкції могил, обряду поховання кочівників з конем і набору зброї, знарядь, кінської зброї та прикрас воїна-верхівця.

Найближчі аналогії до Нерубайської могили дають матеріали з розкопів численних могил кочівників, досліджуваних Л. Стемпковським в районі Тирасполя в 1896—1900 рр. Там знайдено майже ідентичне дзеркало (Тернівка, могила № 247)¹, аналогічні кістяні орнаментовані пластини (Паркани, могила № 180)². Ці могильні групи датуються джучидськими монетами XIII—XIV ст. ст. Нерубайську могилу слід віднести також до того часу.

Ю. ЗАХАРУК

Раскопки около с. Нерубайское под Одессой

Резюме

К югу от села Нерубайское находится могильник, состоящий из семи курганов. В 1946 г. раскопан один курган, в котором находились два погребения: центральное и периферийное. Весь курган имел под слоем распахиваемой земли сплошную кладку из одесского известняка; погребения помещались ниже. В обоих погребениях обнаружены мужские костяки в вытянутом положении, представляющие собою ярко выраженный монголоидный тип. Могильные ямы имели подбой и на их уровне были перекрыты настилом из деревянных плах, на котором лежали части скелета коня. Судя по вещевому материалу и конструкции могилы, она принадлежит кочевникам XIII—XIV ст. ст.

---

¹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Северного Причерноморья, стр. 34—36, табл. XX, рис. 44. Рукопись зберігається у автора. Користуюсь з нагоди, щоб висловити свою подяку авторові за цінні вказівки та за користування його матеріалом.

² Там же, стр. 45—47, табл. XXI, рис. 24, 25.

залишилися незайнятими. Місцеві жителі кажуть, що під час оранки поля, на якому розташований могильник, серед могил знаходили деякі без насипів. Насипи розораних могил, вирізняючись на фоні темного чорнозему ясними плямами, мають округлу форму і підносяться над поверхнею ґрунту лише на 20—40 см. З-під насипів окремими плитами виділяються кам'яні кладки.

Центральна могила (№ 1) своїми розмірами переважає всі інші. Висота її приблизно 2 м, діаметр 32 м. Видно, що вона обпливла. На вершині її встановлено триангуляційну вишку, оточену чотирикутним окопом часів Великої Вітчизняної війни.

На поверхні могили № 9, розташованої за 140 м на південний захід від могили № 1, було виявлено уламки плити з вапняку-черепашнику. Плита має прямокутну форму з трьома уступами по краях. У кількох місцях на ній є сліди від плуга. Довжина плити 140 см, ширина 76 см, висота близько 20 см. Зображень на ній встановити не вдалось.

Для розкопок вибрали могилу № 2. Вона цілком деформована розорюванням; форма округла, трохи витягнута з півночі на південь. Довжина 13 м, ширина 11,5 м, висота близько 40 см. На поверхні могили в безладді лежали плити з вапняку, які при розорюванні витягав плуг з кромлеху під ґрунтом (рис. 2).

Могилу розкопували двома розкопами. Перший, завдовжки 10 м і завширшки 2 м, був закладений з півночі на південь. У північній частині його, на глибині близько 20 см від поверхні ґрунту, було виявлено частину кромлеху. В південній частині, на глибині 30 см, було виявлено скупчення плит вапняку, що обсунулися (менших розмірів, ніж плити кромлеху), витягнуте з північного сходу на південний захід, причому північно-східна частина скупчення залягала на глибині 80 см, а південно-західна — на глибині 30 см. Це скупчення розташоване по осі могильної ями, що була під ним. Другий розкоп був закладений перпендикулярно до першого з заходу на схід. У західних і східних частинах розкопу були виявлені частини кромлеху.

Після цього були розчищені інші частини могили (рис. 3).

Могила по основі оточена каменями, що являють собою замкнене кільце, щільно складене з плит місцевого понтійського вапняку. Внутрішній діаметр кільця 5,1 м; ширина кільця кромлеху від 1,5 до 3,5 м. Є всі підстави припустити, що кам'яна викладка перекривала всю могилу, але при розорюванні була знесена плугами.

Між кам'яними плитами в південно-західному секторі, в насипу могили, який підстелює кромлех, на глибині 24 см, було знайдено частину досить масивних вінців керамічної посудини (товщина стінки посудини 0,7 см, вінців 1,2 см) з тонкотертої глини коричневого кольору, середньої якості випалу. По краю вінців іде вдавлена смужка „перекрученого мотузочка“, завтовшки 2—3 мм.

Насип могили складається з двох шарів: шару чорнозему, завтовшки близько 30 см, і шару, що складається з суміші чорнозему і лесоподібного суглинку. Материк складається із цементованого лесоподібного суглинку з неорганічними домішками.

У центрі могили, під купою плит, що обсунулися, на глибині 105 см від поверхні ґрунту, було виявлено могильну яму прямокутної форми.

Над кістяком, у материк у глибині 115—150 см (від рівня ґрунту) залягала решта кісток скелета: коло північної стінки ями в центрі була права ліктьова і ліва променева кістки; коло південної стінки лежали тазові кістки; під ними, на глибині 135 см була права ключиця; в північно-західній частині ями виявлено ліву лопатку і ліву плечову кістку. В південно-західній частині ями, на глибині 140 см знайдено праву лопатку; на цій самій глибині в південно-східній частині ями виявлено

Рис. 3. Могила № 2. Загальний вигляд після розчистки. Вигляд з півночі.

передплеснові і плеснові кістки правої ноги. Коло північної стінки ями, в центрі, на глибині 145 см лежала перевернута щелепа з двома шийними хребцями. Далі, в південно-західній ділянці ями, на глибині 150 см виявлено гомілкову кістку вівці і купку черепашок лісових слимаків роду *Helix*, що й становить весь похоронний інвентар.

Череп не виявлено. Похований — середнього віку. Кістки погано збереглися.

Отже, залягання кісток скелета в різних горизонтах, відсутність ряду кісток скелета і черепа, майже цілковита відсутність похоронного інвентаря свідчить, що могила була розграбована ще за давніх часів, мабуть розкопом зверху, хоч зовнішніх ознак пограбовання не було відзначено.

На підставі розкопів тільки однієї могили, до того ж пограбованої за давніх часів, важко прийти до будь-яких певних висновків. Структура могили і розташування інших могил дають підставу думати, що вони належать до кочівницьких часів. Однак, наявність при похованні черепашок слимаків *Helix* нібито є давнішою ознакою. Про це свідчить і знахідка (правда, єдина) під кам'яною викладкою коло основи могили, а саме — черепок пізньоусатівського типу.

К. БЕРНЯКОВИЧ

**Раскопки могильника близ с. Ильинка, Одесской области,
в 1946 г.**

Резюме

Могильник у с. Ильинка находится на плато над Куяльницким лиманом и состоит из 9 курганов. Средний из них выделяется своими размерами. Раскопан один из маленьких курганов (№ 2), почти совершенно распаханый. Раскопкой обнаружен кромлех из известковых плит и скопление камней, расположенное по оси центральной ямы. Последняя обнаружилась на глубине 105 см и имела прямоугольную форму. Костяк оказался нарушенным, а инвентарь отсутствовал — повидимому, погребение было разграблено. В насыпи найден черепок позднеусатовского типа. Материал слишком мал для каких-либо заключений.

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Є. МАХНО
(Київ)

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ „ПОЛІВ ПОХОВАНЬ“ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРАВОБЕРЕЖЖІ

(Розкопки 1945—1946 рр.)

Літературні відомості про так звану культуру „полів поховань“, зокрема для Наддніпрянської України, обмежуються невеликими публікаціями про розкопки могильників. Поданий звіт має на меті підсумувати наслідки розкопок, проведених Інститутом археології АН УРСР на поселеннях.

Роботи провадилися в північно-західній частині Правобережжя (в басейні рр. Роставиці і Тетерева та коло самого Дніпра). Протягом 1945—1946 рр. проведено розкопки на трьох поселеннях: в Київській області, в с. Жуківцях, Обухівського р-ну (1946 р.), і в Житомирській області, в с. Ягнятині, Ружинського р-ну (1946 р.), та в с. Пражеві, Житомирського району (1945 р.).

На двох поселеннях: в с. Ягнятині та в с. Плоске, Ружинського району, проведено поглиблену розвідку.

Із 238 пунктів культури „полів поховань“, відзначених на території України (без західних областей), поселення констатовано лише в 35 пунктах. Розкопки, головним чином рекогносцировочного характеру, проведено лише на дев'ятох поселеннях¹. Результати розкопок опубліковані лише в одному випадку².

Отже, кажучи загалом, більш-менш чіткого уявлення про характер житла, планування поселень, навіть їх топографію, до цього часу в наших даних про культуру „полів поховань“ не було.

Досліди 1945 і 1946 рр. саме й ставили своїм завданням якоюсь мірою відповісти на ці питання.

¹ До розкопів Інституту археології на поселеннях культури „полів поховань“ в цілявоєнні роки розкопки провадилися в таких пунктах: 1) Лепесівка, 1909 р. — Я. Яроцький, 2) Дідівщина, 1929 р. — В. Є. Козловська, 3) Отбїдо-Василівка, 1925 р. — А. В. Добровольський, 4) Маслове, 1930 р. — М. Л. Макаревич, 5) Пересічне, 1931—1933 рр. — І. Н. Луцкевич, 6) Жуківці, 1940 р. — М. Л. Макаревич, 7) Микільське, 1940—1941 рр. — І. М. Фещенко. 8) За В. В. Хвойною — Вітечево та Стрітівка.

² Див. Я. Яроцький, Некоторые памятники древности близ Лепесовки, Кременецкого р-на, і доповнення А. Спіціна, ИАК, вып. 29, 1909, стр. 56—64. До речі, ні автор розкопок, ні Спіцін не розуміли, що йдеться про поселення, а не про могильник.

Поселення коло с. Жуківців ¹

Поселення коло с. Жуківців в урочищі Осова, приблизно в 2—3 км на південний схід від села, тягнеться по південно-східному схилу неглибокої балки на надзаплавинній терасі невеликого, тепер майже висохлого струмочка, що впадає в Дніпро. На поверхні цього поселення (загальна площа із скупченням дрібних грудочок печини та фрагментів посуду, характерного для культури „полів поховань“, що виступають уздовж схилу двома-трьома смугами.

Попередньою шурфовкою встановлено, що найбільша насиченість верхніх напластунів культурними рештками припадає на глибину до 0,5 м (причому кількість знахідок збільшується до глибини 0,35 м, а нижче — вони зменшуються). Черноземля з глибини 0,2—0,3 м починає ледве помітно переходити в підзол брунатного кольору і лише на глибині 1,7 м з'являється лес.

Загальна площа, розкрита нашими розкопками, дорівнює 484 м².

Розкоп I, площею 360 м², було закладено, приблизно, в середній частині поселення, де на розораній поверхні виявлено найбільшу кількість великих фрагментів печини. В ньому було виявлено 13 різного розміру ям і рештки 14 житлових споруд (з яких досліджено 11), що належать житлам наземного типу культури „полів поховань“ та напівземлянкам часів Київської Русі (рис. 2).

На віддалі 100 м на північний схід від розкопу I розкрито площу в 48 м², на якій виявлено дві наземні споруди (розкоп III).

Рештки наземних жителів виявляються зразу ж під орним шаром на глибині від 0,15 до 0,5 м від сучасного горизонту. В розкопі I під двома розвалами печини виявлено рештки восьми наземних жителів, в розкопі III під одним розвалом — рештки двох жителів.

Розкоп I. Розвал I — виявлено зразу ж під орним шаром (частково навіть в орному шарі), товщиною в 0,1—0,5 м, — складався з жовтосірої глини, перемішаної з печиною рожевого, жовтого та чорного кольорів і попелу. Він покривав собою рештки чотирьох споруд, зведених одна над одною (починаючи з верхньої — № 3, 2, 2а і 1). Крапці, відносно, збереженості було житло № 3 (верхнє) та № 1 (спіднє). Рештки житла № 3 лежать в гумусовому шарі на глибині 0,05—0,2 м. Під розвалом печини з відбитками дерев'яних конструкцій та зуглених деревин виявлено ямки від стовпиків, що обкреслювали собою чотири-

¹ Склад експедиції: наукові співробітники Інституту археології АН УРСР — Є. В. Махно (начальник), Д. Т. Березовець, Т. Г. Оболенева, О. О. Попко, І. М. Самойловський, студенти КДУ І. П. Костюченко, Є. І. Силенок, студент Всесоюзної академії художеств Б. Б. Лобановський, співробітник Республіканського музею в м. Києві Є. І. Тимофєєва. Консультував і тричі відвідував експедицію дійсний член АН УРСР Єфименко П. П.

В зв'язку з інтересом, викликаним актуальністю робіт, поселення відвідали наукові співробітники ІМК СРСР: Бібіков С. М., Борисковський П. Й., Каргер М. К., Тиханова М. А., Третьяков П. М. і аспірант Симонович Є. А.; наукові співробітники Інституту археології: член-кореспондент АН УРСР Славін Л. М., Бліфельд Д. І., Добровольський А. В., Лагодівська О. Ф. та наукові співробітники Республіканського музею в Києві: Лінка Н. В., Василенко А. М.

Користуюсь нагодою висловити щиру подяку всім товаришам, що допомагали цінними для мене порадами та участю в роботі експедиції.

кутник, орієнтований довгими сторонами по лінії північ—південь. Південна сторона мала 3,25 м, північна — 3,35 м, західна і східна — 5,25 м. Таким чином, площа цього житла дорівнює 27 м². В середині

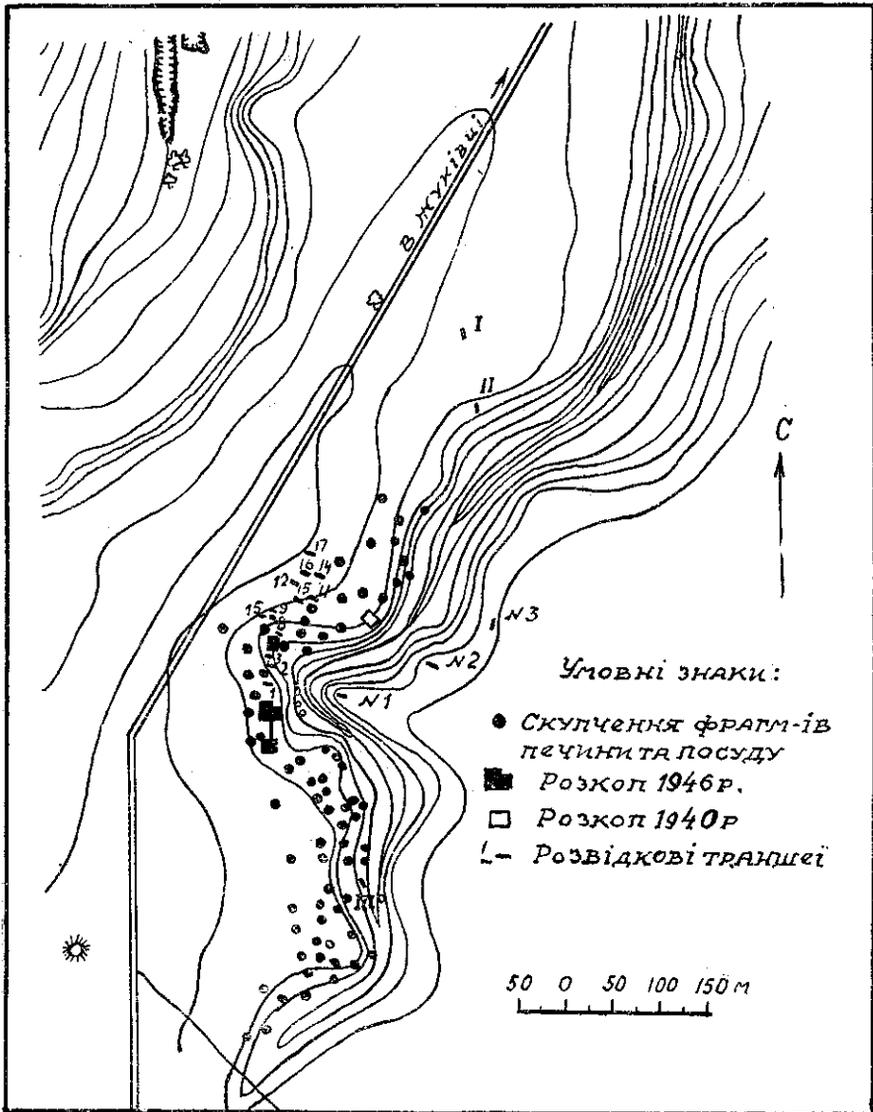

Рис. 1. Окомірний план поселення біля с. Жуківці.

чотирикутника, приблизно в центральній його частині, виявлено ще дві ямки по лінії північ—південь, що відстоять одна від одної на 1,25 м. Ямки здебільшого круглі (діаметром в 0,05—0,06 м), але трапляються також сегментоподібні, трикутні і чотирикутні. Глибина ямок 0,1—0,2 м,

відстань між ними 0,45—0,8 м. Валькована долівка житла збереглася погано, піч зруйнована (здається, пізнішими ямами, яких на площі житла виявлено три).

Верхнє житло мало стіни на дерев'яному каркасі із тоненьких стовпців, правдоподібно переплетених лозою й обмазаних глиною, і двосхиле перекриття. Можливо, що деякі уламки печини з відбитками дерев'яного каркасу належать до склепіння печі.

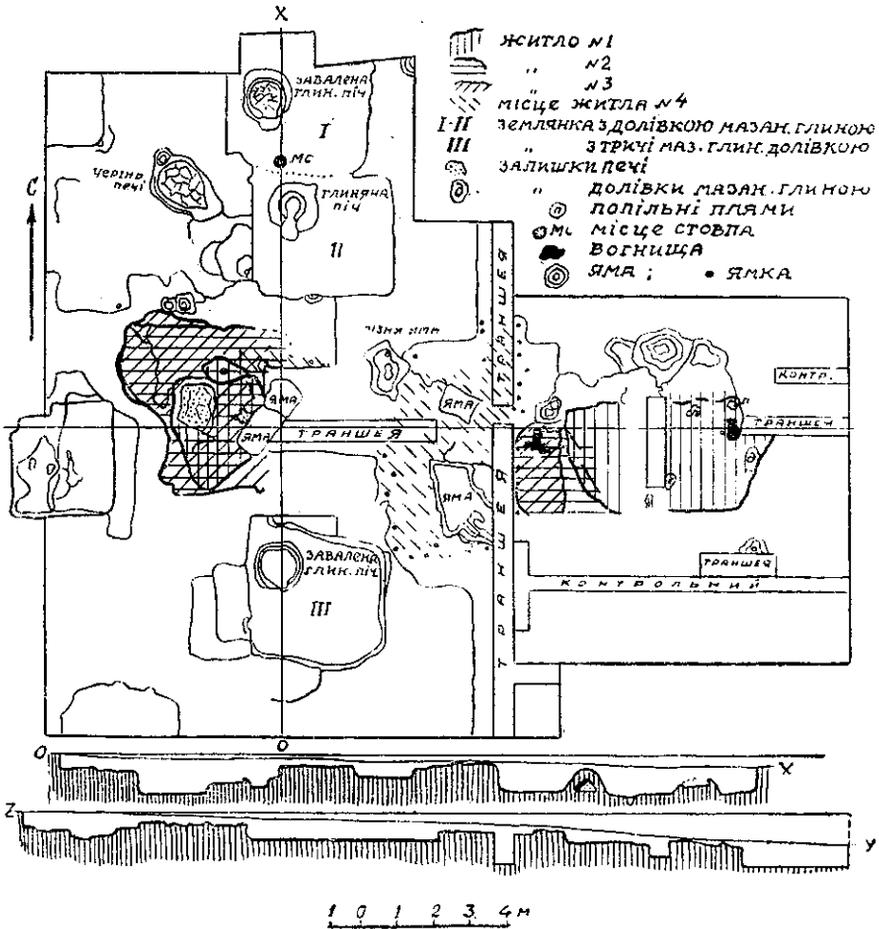

Рис. 2. Село Жуківці. Зведений план розкопу I.

Від житла № 2 збереглася лише частина глиняної долівки та вогнище на глиняній площадці, розмірами 0,6 × 0,7 м, що трохи підносилося над рівнем долівки. Черенець вогнища лежав на площадці з дрібно битої печини, натиканої в мокру глину. Західна частина житла № 2 була зруйнована при побудові житла № 3, що перекривало його і залягало вище на 0,1 м.

Рештки житла № 2,а залягали на 0,1—0,15 м нижче від житла № 2. Від печі уціліла лише до жовтого випалена пляма. Житло № 2,а перекривало собою житло № 1, яке знаходилося нижче його на 0,1—0,2 м. Удалося прослідкувати західні межі долівки житла, злегка (на 0,15—0,2 м) заглибленої в землю, які дають підставу гадати, що воно могло бути овальним в плані. Долівкою була добре утрамбована земля площею в 30 м². В східній частині житла містилося вогнище (збереглося частково), збудоване таким способом: поверх шару попелу (3—4 см) накладали товстий шар глини (0,07—0,08). Загальна товщина випаленого шару 0,18—0,2 м.

Таким чином, усі ці чотири житла — будови наземного типу, що замінювали одне одного в процесі природного розвитку поселення і в цілому відбивають досить значний проміжок часу, мабуть, не менше трьох-чотирьох століть.

Розвал II, що займав площу понад 30 м², виявився на захід від розвалу I зразу ж під орним шаром (глибина 0,1 м). Він складався з жовтосірої глини із вкрапленнями рожевої печини. Рештки жител, похованих під ним, були так перемішані, що встановити послідовність залягань їх не вдалося.

Розчистка дала можливість більш-менш чітко встановити наявність трьох шарів глиняних долівок та рештки трьох пічок, із яких дві лежали одна на одній. Від верхньої печі збереглися черенець, верхня підмазка черінця, набивка черінця та підстилка під набивкою і рештки нижньої частини склепіння (від 0,03 до 0,12 м заввишки). Ширина пічки 0,75 м, довжина збережених решток 0,8 м. Пічка, очевидно, була овальна в плані з висотою склепіння не більше 0,5 м (рис. 3).

Будувалася пічка таким чином: спочатку намазували глиняну площадку, яку викладали фрагментами печини та череп'ям посуду, а поверх них намащували чери́нь і після того виводили склепіння. Само собою, чери́нь вирівнювали й вимашували глиною не один раз. Верхня підмазка і являє собою сліди такого повторного вимашування.

Від спідньої пічки збереглися: частина черінця, набивка під черінцем і підстилка під набивкою. Спосіб побудови обох пічок цілком однаковий, — з тією хіба різницею, що в другій пічці підстилку під черінцем, замість черепків і печини, викладено було з вапнякових конкрецій.

Трохи вбік від решток цих печей, на цьому ж рівні, виявлено ще одну пічку із склепінням, аналогічну до описаних; лише черенець у ній підстилали шматки шлакоподібної маси—суміші вапняку, попелу та якихось рослин (в середньому розміри шматків — $3 \times 2 \times 15$ см).

Наявність трьох печей, збудованих не в один час, що могли відповідати трьом, злегка заглибленим в землю, долівкам, дає підставу вважати, що в них маємо залишки трьох житлових споруд. Під ними виявлено ще одну долівку з випаленою площадкою від зруйнованої за давніх часів печі чи вогнища — рештки четвертого житла.

Отож розвал II укривав собою рештки чотирьох жител наземного типу, що, подібно до жител розвалу I, змінювали одне одного в процесі природного розвитку поселення. В розкопі III, на глибині 0,2—0,4 м, під розвалом печини виявлено рештки двох печей, збудованих одна над другою. Від верхньої пічки, що капітально ремонтувалася, зберег-

лося два глиняні черінці рожевого кольору та рештки нижньої частини склепіння.

Спідня пічка, яка знаходилася частково під розвалом верхньої печі, а частково виходила за її межі, за характером побудови має повну аналогію в пічці житла № 1, виявленого в розкопі I під першим розвалом. Спосіб побудови печей та глибина їх залягання дають право говорити, що в даному разі справа йде про дуже скромні рештки двох жител наземного типу, причому верхнє було збудоване на руїнах спіднього, правдоподібно через значний проміжок часу.

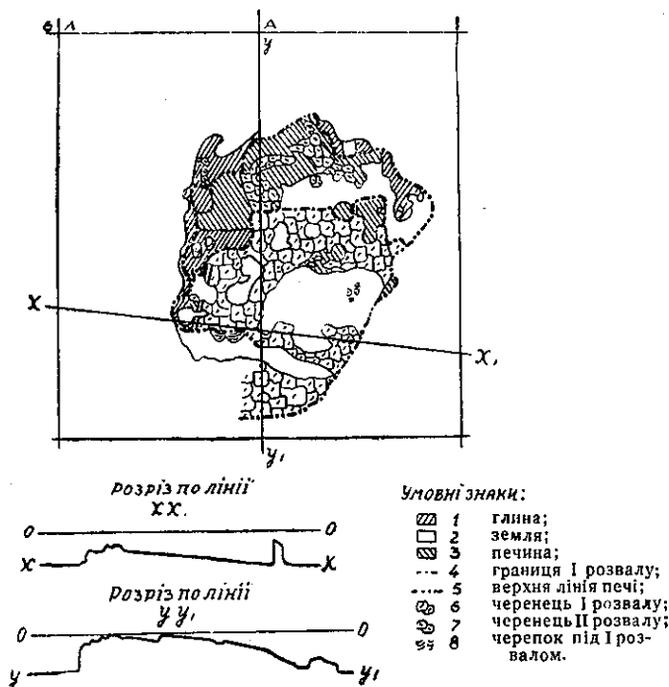

Рис. 3. Село Жуківці. План печі (розкоп I, розвал II).

Таким чином, в усіх десяти випадках маємо, кінець кінцем, дуже незначні і фрагментарні рештки окремих частин житлових споруд, що, на жаль, не дають виразної картини повного комплексу. У восьми випадках можна говорити про характер долівки, в семи — про характер побудови пічок, і лише в п'ятьох випадках ці дані поєднуються.

План житла встановлено лише в одному випадку, але, на жаль, без даних про форму і спосіб будування печі.

Підводячи підсумки, все ж можна констатувати, що на Жуковецькому поселенні:

1. Житла наземного типу будувались, очевидно, на дерев'яному каркасі, що складався із нетовстих стовпців, обплетених лозою і обмазаних з обох боків глиною (житло № 3, розвал I, розкоп I).

2. Долівка жител, здебільшого, була викладена вальковою глиною (житла № 2 та 3, розвал I та II в I розкопі), а часом долівкою була просто добре втрамбована земля (житло № 1 та № 2а, розкоп I). Здається, вона була на рівні давнього горизонту (житло № 3, розвал I, розкоп I), або ж злегка заглиблена в землю (житло № 1, розвал I, розкоп I).

3. Печами були прості вогнища на глиняних площадках, не перекриті склепінням (житло № 1 та № 2, розвал I, розкоп I та спідне житло III розкопу), або невеличкі печі із склепінням (розвал II, піч верхня й спідня; верхня піч III розкопу), що знаходились, мабуть, в одному з кутів житла (житло № 1, розвал I, розкоп I).

Черінці печей звичайно (крім одного випадку) складаються з трьох шарів: випаленого сиюватосірого кольору черінця, підбивки черінця і підмазки під набивкою.

Відрізняються черінці один від одного в основному характером підбивки: першу групу складають черінці із сипкою попелястою підбивкою, над якою лежить товстий шар пухкої рожевої глини, добре випаленої лише в своїй верхній частині (пічка в житлі № 1, розвал I, розкоп I та спідне житло в розкопі III); другу групу складають тоненькі черінці із твердою підбивкою у вигляді: битої печини, битого посуду, конкрецій, шлакоподібної маси. Перша група черінців належить, очевидно, відкритим печам-вогнищам. Друга — спостерігається і у відкритих печах-вогнищах (пічка в житлі № 2, розвал I, розкоп I) і в печах із склепінням (печі розвалу II в розкопі I).

Спосіб будови печей та стратиграфічні дані дають підстави для хронологічного розчленування їх за типами.

1. Найбільш ранніми мусили бути вогнища на глиняній площадці із товстим черінцем на силкій попелястій підбивці (піч у спідньому житлі № 1, розвал I, розкоп I, спідня піч в розкопі III).

2. За ними йдуть вогнища на глиняній площадці з тоненьким черінцем на підбивці із дрібною печини (піч в житлі № 2, розвал I, розкоп I).

3. Далі йдуть печі із склепінням, з тоненьким черінцем та підбивкою з печини та черепків, конкрецій, шлакоподібної маси.

4. Печі із склепінням на дерев'яному каркасі, якщо до решток печі віднести і частину печини з відбитками дерев'яних конструкцій, виявлену в житлі № 3 (розвал I, розкоп I)¹.

Верхня піч III розкопу не вкладається в рамки цієї схеми, але стратиграфічні дані (лежить вище печі першого типу) і характер інвентаря, виявленого коло неї (про що далі), дають підставу поставити її, якщо не поруч з другим, то десь між другим і третім типом пічок. Еволюція типів пічок дає підставу гадати про хронологічний діапазон, для якого межі IV—V ст. ст. навряд чи будуть заширокі.

Таким чином, якщо спідні житла з пічками першого типу можна було б датувати I—II ст. ст. н. е., то верхні житла (зокрема житло № 3 I розвалу) без особливих вагань можна віднести, принаймні, до VI—VII ст. ст.

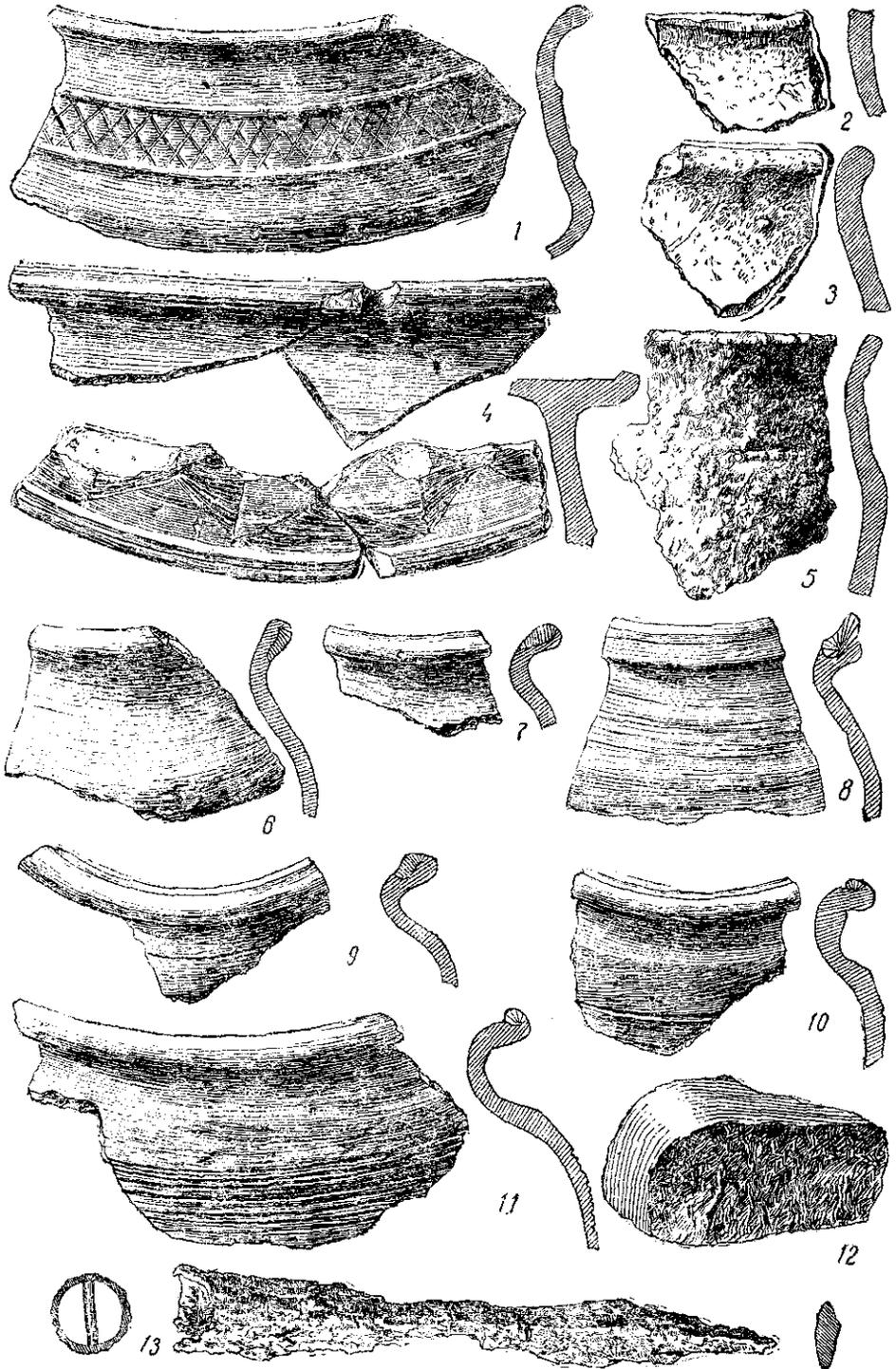
Виявлені на поселенні житла напівземляночного типу це — будови чотирикутні в плані, з прямими або майже прямими кутами і долівкою,

¹ Розкопки в с. Ягнятин 1947 р. дали такі печі на дерев'яному каркасі.

ТАБЛИЦЯ I

Село Жуківці

1. Зразок гончарного посуду з глясованими поверхнями.
2. Зразок ліпленого посуду.
3. " " "
4. Зразок гончарного посуду з глясованими поверхнями.
5. Зразок ліпленого посуду.
6. Гончарний посуд з шершавою поверхнею.
7. " " " "
8. " " " "
9. " " " "
10. " " " "
11. Фрагмент горщика з землянки періоду Київської Русі
12. Фрагмент жорна з землянки періоду Київської Русі.
13. Наконечник списа.

обмазаною глиною, заглиблені в землю на 0,5—0,7 м. Обмазка долівки обривається на відстані 0,18—0,2 м від стін, і це дає підстави вважати, що стіни жител були обкладені деревом.

Вхід в житла знаходиться в південно-західному куті. Печі майже круглі в плані (діаметр 0,9—1,1 м) із сферичним склепінням висотою до 1 м. В двох випадках вони мали припічок (язикоподібної та сегментовидної форми). Розміри землянок: № 1 — 13,2 м², № 2 — 9,9 м² і № 3 — 13,8 м².

Крім описаних споруд, на розкопі виявлено рештки ще одного житла наземного типу, однієї напівземлянки і рештки якоїсь, що її важко визначити, споруди. Щодо ям, виявлених на поселенні (загальним числом 13), то в нас немає підстав вважати їх за ями спеціального призначення, — вони не мають чітких форм і заповнені в більшості покладками та печиною.

Головну масу зареєстрованих на поселенні знахідок складають рештки керамічного посуду, що в основному належать посудові, виготовленому на гончарському крузі. Ліплений від руки посуд становить невелику кількість.

З житлами наземного типу пов'язаний посуд, характерний для культури „полів поховань“, що без точнішого датування звичайно відносять до перших століть н. е.

З трьома землянками пов'язаний посуд, що має безпосередні аналогії в матеріалах городищ з середнього Придніпров'я, датованих XI—XIII ст. ст.

Крім того, серед керамічних решток з Жуковецького поселення виявлено посуд, який не можна пов'язати з описаними комплексами і який за типологічними ознаками не може бути з певністю віднесений ні до першої, ні до другої групи.

Посуд з наземних жител розбивається на дві основні групи: виготовлений на гончарському крузі та зроблений від руки. Гончарський посуд, в свою чергу, розбивається теж на дві групи: посуд з шершавою поверхнею — головним чином опуклобок і горщики, зрідка миски та глеки, та з виглянсованою поверхнею — миски та глеки.

Співвідношення всіх цих груп посуду змінюється в залежності від стратиграфії комплексу. Більший процент виглянсованого гончарного посуду та посуду, зробленого від руки, припадає на житло, що стратиграфічно, отже й хронологічно, належить до ранніх комплексів. Наприклад, житло № 1 в розвалі I, розкопу I, має більше 10% посуду, зробленого від руки. Гончарний посуд з шершавою поверхнею складає 70%. В той час, коли верхнім житлом відповідає процент ліпленого посуду менш 10%, а посуд з шершавою поверхнею складає тут понад 80%. Так само спідне житло в розкопі III має більше 20% ліпленого посуду, а гончарний посуд з шершавою поверхнею складає трохи більше 50%. Верхньому житлу відповідає менше 10% ліпленого посуду і більше 70% гончарного посуду з шершавою поверхнею.

Таким чином, розвиток іде в напрямку витиснення посуду, зробленого від руки, та гончарного посуду з виглянсованою поверхнею — гончарським посудом з поверхнею шершавою.

Мабуть, не випадково в підбивці черінця верхньої пічки з розкопу I, розвалу II, що належить до третього типу печей і може дату-

ватися V—VI ст. ст., не виявлено жодного фрагмента ліпленого посуду, а гончарний посуд з вилощеною поверхнею представлений лише одним фрагментом.

Звертає на себе увагу також той факт, що навіть в ранніх комплексах основним типом посуду є посуд з шершавою поверхнею, представлений, головним чином, горщиками.

Посуд з трьох землянок складається з гончарного посуду з шершавою поверхнею, що представлений в основному опуклобокими горщиками та кількома фрагментами амфорок.

Посуд, який важко було пов'язати з певними комплексами, належить також до посуду з шершавою поверхнею, власне опуклобоким горщикам.

Розглядаючи детальніше основну форму цього посуду, себто горщики, репрезентовані матеріалами з Жуковецького поселення 1946 р., треба констатувати, що першу групу складають горщики, пов'язані в основному з наземними житлами. Вони зроблені з глини, що має домішку крупних зерен кварцу, з шершавою поверхнею сірого кольору, із стінками в 0,5—1 см завтовшки і з вінцями, формованими простим або ускладненим способом¹, з денцями на перстеньку або на підставовій плитці.

До другої групи належать горщики, пов'язані з землянками. Це також опуклобокі горщики, зроблені з глини, що має домішку піску, з шершавою поверхнею жовтокоричневого та коричневосірого кольору, з товщиною стінок 0,25—0,35 см, з вінцями, формованими ускладненим способом, край яких загнутий до середини і частково приклеєний до стінки; плоскі денця, часом з клеймами, мають відбитки просяної полови.

Горщики, не пов'язані з житловими комплексами, розподіляються, в свою чергу, на дві групи: третю і четверту.

Третя група горщиків щодо кольору поверхні аналогічна до другої групи, щодо товщини стінок — до першої. Вінці мають загнутий до середини і прикріплені до посудини край. Місце приклеювання трохи згладжене.

Очевидно, до цієї групи належать і фрагменти плоских, не відзначених зовні, денць, що не мають відбитків проса.

Четверта група має темносірий колір поверхні і цим нагадує першу групу; товщиною стінок і формою вінців аналогічна другій групі.

Отже, третя та четверта групи гармонійно поєднують типологічні ознаки першої і другої групи і, стаючи з'єднуючою ланкою поміж ними, утворюють безперервний типологічний ряд, в якому на першому місці стоять перша, на другому — третя та четверта і на третьому — друга група.

Визначаючи хронологічні рамки для горщиків першої групи (перші століття н. е.) і для другої (епоха Київської Русі), проміжні групи — третю та четверту — мусимо поставити поміж ними.

---

¹ Простий спосіб: спосіб, за яким вінцям надавалось зразу ж потрібної форми. Ускладнений спосіб: потоншений край вінців спочатку зачінявся на зовнішню або на внутрішню сторону і, після того, вінця формувалися остаточно. Детальніше про це див. рукопис Є. Махно, Звіт за розкопки 1946 р. в с. Жуківцях.

Безперервному типологічному ряду мусить відповідати і безперервний хронологічний ряд. Грубо окреслюючи, можна було б визначити так:

1-а група горщиків	I—V—VII ст. ст.
3-я та 4-а група горщиків	VI—X „ „
2-а група горщиків	X—XI—XII „ „

Крім глиняного посуду, на поселенні виявлені глиняні біконічні прясла, глиняні грузила — плескуваті, округлої форми та пірамідальні з квадратом в основі, фрагмент двостороннього гребінця, кістяні спиці, лошило з ребра бика, залізні ножики, гвіздки, серп, бронзовий витий браслет та перстень, точильця сланцеві, фрагменти жорен з розтирачами та жорен удосконаленого типу на корбі, керамічний шлак, перепалене та трухле дерево, причому окремо треба відзначити знахідку наконечника від списа, виявленого в долівці житла № 3, яке, за стратиграфічними даними, є підстави віднести до VI—VII ст. ст. Список не має аналогій серед нечисленних списів, виявлених в культурі „долів поховань“ і, навпаки, має аналогію у виявленому проф. Артамоновим М. І. на одному з городищ VI—VII ст. ст.¹

За визначенням І. Г. Підоплічки на поселенні виявлено 36 особин продуктивної худоби (з них: биків 3, коней 5, овець або кіз 7, свиней 11, собак 3). Крім того: курей 3, гусей (?) 2, інших птахів 6.

І. Г. Підоплічко відзначає, що худоба була низькорослої породи.

На поселенні також виявлено кілька фрагментів посуду, що належать до епохи бронзи. Можливо, сюди належить і ікло кабана із просвердленою діркою.

Поселення I в с. Ягнятин²

Ягнятинське поселення I загальною площею 600 × 100 м лежить на південно-східному схилу надзапlavної тераси безіменного струмка — лівої притоки Роставиці, в північно-західній частині с. Ягнятин на городах селян.

На поверхні цього поселення можна також спостерігати плями із скупченням великих фрагментів печини (часто з відбитками дерев'яних конструкцій) і фрагментів посуду — рештки зруйнованих споруд, розташованих рядами вздовж схилу.

Експедицією 1946 р. в трьох розкопах було розкрито загальну площу в 327 м². Повністю досліджено було лише I розкоп (близько 112 м²). Два інші розкопи (II і III площею 215 м²) через дуже несприятливу погоду були законсервовані до наступного року.

Ґрунт — чорноземля, що на глибині 0,4 м починає помітно світлішати, переходячи в лесовидний підзол. Найбільша насиченість знахід-

¹ Дозволю собі скласти подяку М. І. Артамонову за усне повідомлення цього факту.

² Склад експедиції: наукові співробітники Інституту археології АН УРСР Гончаров В. К., Махно Є. В. (начальник), науковий співробітник Бердичівського музею Тимошук Б. О., студентка КДУ — Силенок Є. І. і топограф-кресляр Романченко О. М.

Експедиція організована за вказівкою дійсного члена АН УРСР П. П. Єфименка (зараз же після обстеження цього пункту розвідковою експедицією Інституту археології АН УРСР за керівництвом В. К. Гончарова), в зв'язку з особливим характером цього пам'ятника (поселення загинуло від пожежі і це давало можливість краще розібратися в конструкції жител і об'єкту інтересні знахідки).

ками припадає на глибину до 0,4 м; нижче вони кількісно меншають, а на глибині 0,8—1 м зникають зовсім.

В розкопі I (приблизно в центральній частині поселення) на глибині 0,35—0,4 м виявлено шар каміння із слідами діяння вогню, що лежали на добре вимашеній глиною долівці площею в 15 м². Навколо шару каміння долівка (довжина 1,9, ширина 1,1 м) була випалена до рожевого кольору. В попелі коло каміння виявлено роздріблені, обпалені кістки тварин і фрагменти посуду. Ці рештки дають право говорити про наявність житла, очевидно, наземного типу, з вогнищем, викладеним з каміння і з долівкою, добре вистеленою глиною.

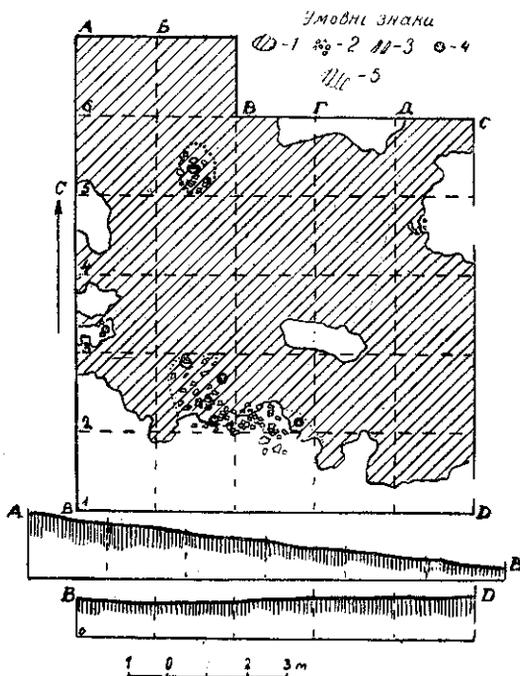

Рис. 4. Село Ягнятин. План розкопу III.

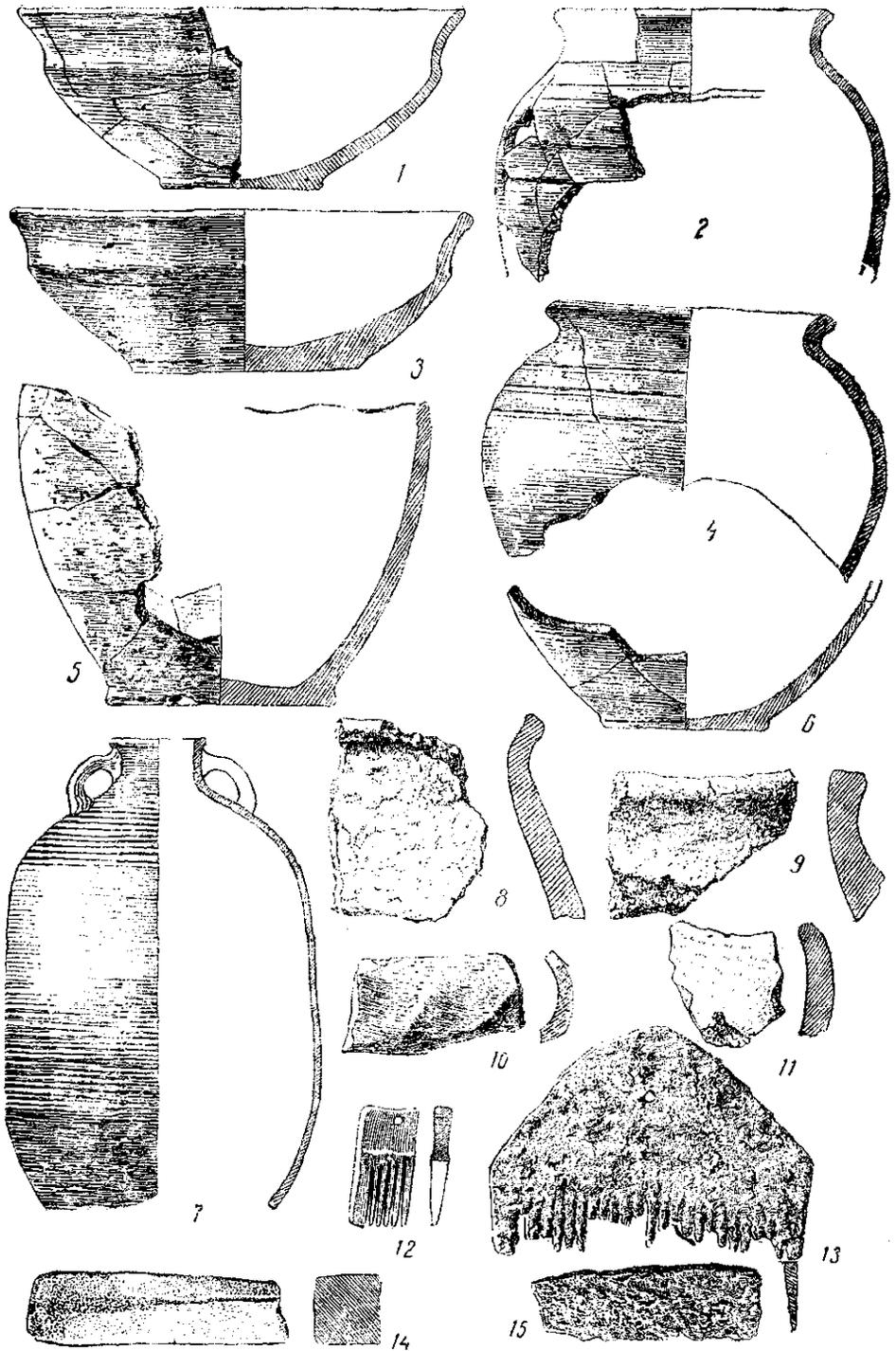
На відстані 30 м на захід від цього житла (в розкопі II), під деревним шаром на глибині 0,18—0,2 м від поверхні виявлено суцільний розвал печини площею 50 м² (довжина 12 м, ширина 4—6 м, східна частина розвалу зрізана ровом). Приблизно в середній частині цього розвалу, під верхнім шаром печини виявлено численні фрагменти посуду (більшість якого пощастило реставрувати якщо не повністю, то частково).

Посуд цей концентрувався навколо шару каміння з слідами діяння вогню — очевидними рештками вогнища. На жаль, не було змоги зробити розборку цього завалу, але і в такому стані виявлені рештки дають право говорити про наявність решток від житла наземного типу з вогнищем із каменю.

ТАБЛИЦЯ II

Село Ягнятин

1. Гончарний посуд з шершавою поверхнею з житла II.
2. " " " " " "
3. Гончарний посуд з виглянсованою поверхнею.
4. Гончарний посуд з шершавою поверхнею.
5. Гончарний посуд з шершавою поверхнею з житла II.
6. " " " " " "
7. Амфора.
8. Зразки ліпленого посуду.
9. " " " " " "
10. Орнаментований посуд з виглянсованою поверхнею.
11. Зразок ліпленого посуду.
12. Фрагмент кістяного гребінця.
13. Залізний гребінець.
14. Сланцевий брусок.
15. Фрагмент залізного ножа.

Аналогічну картину дали роботи на III розкопі (на відстані 45 м на південний схід від розкопу I), причому тут суцільний розвал печини, виявлений на глибині 0,18 м, займав усю площу розкопу в 108 м².

Під розвалом печини виявлено дві цілі посудини і велику кількість фрагментів посуду, значну частину якого вдалося реставрувати.

Попередні підсумки ще не закінчених робіт дають підставу твердити, що у всіх трьох випадках йдеться про рештки наземного типу жител, які будувалися на дерев'яному каркасі з товстих стовпців та деревин; стіни їх мусили бути з обох боків обмазані глиною. Печами, очевидно, були вогнища, зроблені з місцевої породи каменю.

Інвентар, здобутий при розкопках, складається з фрагментів глиняного посуду, роздріблених кісток тварин, каміння; в невеликій кількості трапилися залізні вироби і, зокрема, фрагмент наконечника від наральника, цілком подібного до виявленого в с. Пражів.

Аналіз керамічних решток, здобутих на поселенні, приводить до таких висновків:

Основним видом керамічного посуду є посуд, зроблений на гончарському крузі, що складає 97,5% загального числа фрагментів.

Ліплений посуд, виявлений в дрібних фрагментах, поділяється на такі групи: 1) посуд з комбінованою обробкою поверхні, що має цілковиті аналогії в посуді пражівського поселення (дивись нижче Пражів); 2) посуд з лискованою чорною поверхнею, що нагадує посуд з Корчоватського та Зарубинецького могильників; 3) посуд з шершавою поверхнею з домішкою шамоту, що нагадує ліплений посуд із Жуковецького поселення.

Посуд, зроблений на гончарському крузі, поділяється на дві основні групи.

1. Посуд з шершавою поверхнею (69% всього посуду). Провідною формою є опуклобок горщики з розхиленими вінцями, що з внутрішнього боку часто мають легеньку закраїнку, та горщики з сильно відігнутими назовні вінцями, формованими ускладненим способом, і з денцями на кільцевій ніжці або підставочній плитці, майже завжди дуже неохайно виконаній. Частина горщиків має плоске дно без будь-яких позначень на зовнішній стороні посудини. На нижній частині цієї групи посуду часто спостерігаються сліди від випадання крупних зерен кварцу при повторній обробці поверхні правилом. Крім горщиків, в цій групі посуду трапляються також миски і глеки. Орнамент (взагалі рідкий) складається, головним чином, з горизонтальних ритих смуг, що характером виконання і розгашування їх тотожний лінійному орнаменту епохи Київської Русі.

2. Посуд з глянсованою поверхнею, що представлений в основному мисками, причому глянс на них поганої якості і спостерігається, як правило, лише в верхній частині посудини; нижня частина лишається шершавою і часто має сліди від випадання зерен кварцу при повторній обробці поверхні посудини. Зразки цього посуду з хорошим глянсом виявлені в дуже дрібних фрагментах на I та III розкопах. В цілому весь гончарний посуд має яскраво виявлену тенденцію до збільшення посуду з шершавою поверхнею, що на поселенні становить 76,6%, а в розкопі II — 80,2%.

Панівною групою посуду є опуклобок горщики з розхиленими він-

цями; їх форми й орнаментация дуже близькі до горщиків епохи Київської Русі. Найявний також і великий посуд з товстими стінами, баночної, правдоподібно, форми, мабуть, для збереження збіжжя.

Поза описаними групами, стоять рештки виявленої на I розкопці корчагоподібної амфори, що має яйцевидну форму, розширену до низу, коротке горло і маленькі круглі вушка (0,07 м завдовжки), що йдуть з-під вінців до плечиків. Поверхня амфори червоножовтого кольору, має два рифовані паси у верхній і в нижній частині (9—10 та 10—11 см завширшки); решта поверхні гладенька.

I формою і способом обробки поверхні ця амфора виходить за рамки античних амфор і, навіяки, дуже близько стоїть до амфор візантійських, що відомі у часи Київської Русі і, можливо, є прообразом пізніших корчаг київського типу. Здається, її можна датувати VI—VII ст. ст.¹

Крім того, на поселенні виявлено такі речі: ушкоджений залізний гребінець із дугастою спинкою, що має дірочку для цвяшка, який скріплював кістяну чи рогову оправу його спинки; залізну накладку наконечника від залізного наральника; два фрагменти залізних ножиків.

Недалеко від III розкопу на поверхні поля місцевим селянином була знайдена монета одного з Антонінів.

Розміри поселення і насиченість культурного шару дають підставу вважати, що поселення існувало досить довго. Найявність монети Антоніна дає нижню його дату (II ст. н. е.), а знахідка амфори і порівнюючи пізні форми посуду визначають верхню дату поселення (VI—VII ст. ст. н. е.) — час, коли поселення, можливо, припинило своє існування в результаті якоїсь катастрофи.

Поселення коло с. Пражів в урочищі Попове поле²

Пражівське поселення за 3,5 км на південний захід від села, розташоване по південно-східному схилу надзаплавної тераси р. Коденки (ліва притока р. Гуйви), тягнеться на протязі коло 1 км, шириною понад 100 м. На території поселення на зораному полі можна було спостерігати плями ясножовтого кольору із скупченнями кусків печини та інших решток зруйнованих споруд, розміщених в один ряд понад схилом тераси.

Розвідкові траншеї, проведені в 1945 р. в центральній і південній частинах поселення, дали можливість установити, що найбільша насиченість культурними рештками спостерігається на глибині 0,2—0,65 м. Знахідки, виявлені на поверхні і в розкопаних траншеях, не відрізняються між собою. Грунт — масний, чорноземний, на глибині 1 м починає світлішати. Знахідки зникають на глибині 1,2 м.

В траншеї, закладеній у центральній частині поселення, на глибині 0,2—0,3 м, виявлено судільний розвал печини на площі 16 м², товщиною 0,1—0,15 м, коло якої знайдено фрагменти сірої глясованої миски, що її вдалося реставрувати, втулку від залізного наральника, за фор-

¹ З таким датуванням погоджуються М. І. Артамонов, М. Ю. Смішко і М. О. Тиханова.

² Склад експедиції: Є. В. Махно (начальник), науковий співробітник Бердичівського музею Б. В. Куткін, співробітник Житомирського музею Р. Г. Плон, консультант експедиції М. Ю. Смішко.

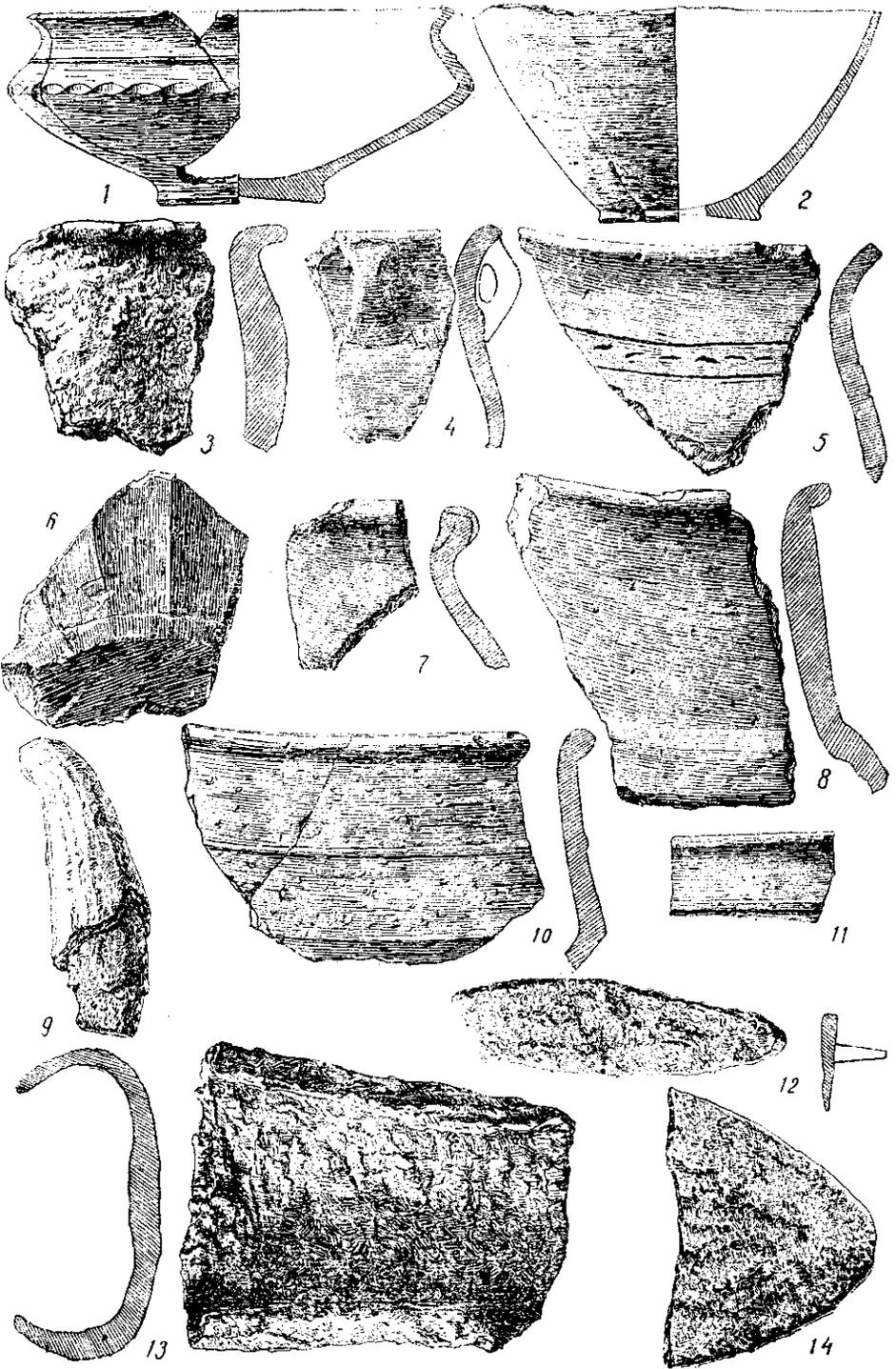
ТАБЛИЦЯ III

Село Пращів

1. Гончарний посуд з глясованою поверхнею.
2. " " " " "
3. Зразок ліпленого посуду. " "
4. " " " "
5. " " " "
6. Гончарний посуд з глясованою поверхнею.
7. Зразок гончарного посуду з шершавою поверхнею.
8. Зразок ліпленого посуду.
9. Ручка від великої ліпленої посудини.
10. Зразок гончарного посуду з шершавою поверхнею.
11. Гончарний посуд з глясованою поверхнею.
12. Фрагмент залізного струга.
12. Фрагмент залізного струга.
13. Втулка від залізного наральника.

Село Ягнятин.

14. Наконечник від залізного наральника.

мою та розмірами аналогічного до виявлених на городищах епохи Київської Русі, фрагмент залізного струга. Очевидно, траншея заходила за один край скупчення решток зруйнованого житла, яке дослідити з причин чисто технічних тоді не було можливості. Розкоп був законсервований. Наявність суцільного розвалу печини на невеликій глибині (0,2—0,25 м), по аналогії із розкопками в с. Ягнятин, дає підставу вважати, що і в даному випадку йдеться про споруду наземного типу.

Здобутий при розкопках інвентар (857 екз.) складається із фрагментів глиняного посуду та інших керамічних виробів, кісток тварин, кусків перепаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій, виробів з каменю, заліза, кістки і т. д.

Основним видом знахідок є фрагменти глиняного посуду, який, за технікою виготовлення, поділяється також на дві нерівні групи: посуд, виготовлений на гончарському крузі (37,5% всього посуду), і посуд, ліплений від руки (62,5%).

Посуд, зроблений на гончарському крузі, в свою чергу, можна поділити на дві групи: 1) посуд з відмуленої глини (складає 52%), що має виглянсовану поверхню ясносірого, сірого і жовтуватосірого кольору (головним чином миски та глеки); 2) посуд з великою домішкою крупнозернистого піску і кварцу (складає 48%), що має шершаву, часом нерівну поверхню сірого і темносірого кольору. На фрагментах від нижньої частини посуду, як і на посуді цього типу з поселення в с. Ягнятині, можна спостерегти сліди від випадання зерен кварцу при підчищенні поверхні. Щодо форми, то це переважно горщики; іноді трапляються і фрагменти мисок (зокрема фрагмент тривухої миски).

Своїми формами, технікою і орнаментациєю гончарний посуд має повні аналогії в матеріалі з розкопів на вищеописаних поселеннях.

Посуд, ліплений від руки, виготовлений з глини, що має велику домішку кварцу та піску, добре вигладжений, сказати, глясований всередині.

За способом обробки зовнішньої поверхні посуд цей ділиться на три групи: 1) посуд з добре виглянсованою поверхнею чорного кольору (горшкоподібних та глекоподібних форм середнього розміру), що знаходить аналогії в кераміці Корчоватського могильника; 2) посуд з глясованою поверхнею сірожовтуватого кольору (горшкоподібних та корчагоподібних форм), що має аналогії серед кружального посуду пізньослов'янської та великокнязівської епох; 3) посуд, що має „комбіновану“ обробку поверхні, сірого, жовтуватосірого і жовтуватого кольорів (за формою банкоподібні горщики та миски з відігнутими вінцями і рівним краєм).

Поверхня посуду третьої групи оброблялася двома способами: верхню, а часом верхню і нижню частини посудини виглянсовували, а на вологу поверхню середньої або нижньої частини посудини намазували глину, перемішану з піском. Отож, посуд з „комбінованою“ обробкою поверхні виглядає так: 1) верхня частина, власне смуга попід вінцями, була виглянсована, а решта поверхні ставала шершавою від наліпленого піску; 2) верхня і нижня частини посудини, або смуги попід вінцями і навколо денця, виглянсовані, а смуга між ними посередині нерівна; шершава.

Кількісно ліплений посуд з комбінованою обробкою поверхні складає основну групу посуду, виявлену на Пражівському поселенні.

Аналогічний посуд — в дрібних, правда, фрагментах і одиничних випадках — виявлений на Ягнятинському поселенні, на поселенні коло с. Жуківців, в с. Козацькому, Златопільського району, Кіровоградської області (розвідка 1940 р. І. В. Фабріціус), в Корчоватому (розкопки 1940 р. І. М. Самойловського) і на Пиlipенковій горі коло Канева (розвідка 1945 р. Т. С. Пассек).

Серед інших знахідок на поселенні треба назвати: глиняні грузила конічної форми і в формі зрізаної чотиригранної піраміди із заокругленими кутами та круглою дірочкою у верхній частині (над діркою, з двох боків грузила є протерті борозенки — сліди ниток, на яких воно підвішувалось), два біконічні прясличка із заглибинами коло дірочок, точилка з жолобками по обох боках — слідами гостріння якихось невеликих речей (можливо, голок).

З-поміж виробів з кості — кістка коня, що має з одного боку зрізану гострим знаряддям поверхню, і нижня частина рогу благородного оленя з обрізаними кінцями.

Із залізних виробів знайдено: фрагмент сокири, уламок залізного струга для обробки дерева, що має загнутий, перпендикулярний до леза черенок для прикріплення ручок (довжина 9 см, ширина 2,5 см, товщина 0,4 см, висота ручки 1,7 см) та втулку від наральника (довжина втулки 11 см, ширина 7,5—9 см, товщина 1 см, висота втулки 3,5—4 см).

На поселенні виявлено також рештки залізного та керамічного шлаків.

С. С. Гамченко згадує про знахідку срібної монети Марка Аврелія на цьому поселенні¹.

Кістки тварин, за визначенням І. Г. Підоплічка, належать 20 особинам, з них: свійських тварин — 19 (биків — 5, коней — 3, овець — 5, собак — 1), диких — 1 (звичайний олень).

Роботи 1945 р. на Пражівському поселенні, що мали рекогносцировочний характер, не дають ще достатніх підстав для точного датування поселення.

За аналогіями керамічний матеріал дозволяє погодитися з датаванням М. Ю. Смішка, який орієнтовно визначає хронологічні рамки для Пражівського поселення III—V ст. ст.²

Наявність великої кількості ліпленого від руки посуду можна вважати за локальну особливість, а не за ознаку раннього існування поселення.

Роботи розвідкового характеру провадились на двох поселеннях: в с. Ягнятин (на поселенні № 2) і в с. Плоскому.

На Ягнятинському поселенні № 2, що знаходиться на схід від описаного вище поселення і розташоване на надзаплавній терасі лівого берега р. Роставиці, було закладено шурф розмірами 2—3 м. В ньому

¹ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1923), Архів Інституту археології АН УРСР.

² Вважаю за прийнятний для себе обов'язок скласти глибоку подяку М. Ю. Смішкови за допомогу в роботі і цінні для мене поради.

виявлено рештки печі, аналогічної до печей, досліджених цього року на Жуковецькому поселенні в землянках XI—XIII ст. ст.

Інвентар, здобутий при розкопках, складається із фрагментів посуду культури „полів поховань“ і посуду часів Київської Русі. Фрагменти посуду обох типів трапляються і на поверхні поля в околиці закладеного шурфу.

Здобуті матеріали, звісна річ, не дають ще права на якісь певніші висновки щодо часу існування поселення. Можливо, що тут маємо справу з пам'яткою двошаровою, але не виключена можливість, що на цьому поселенні, як і на поселенні коло с. Жуківців, життя не припинялося від перших століть і до XI—XIII ст. ст. н. е.

На поселенні в с. Плоскому, яке розташоване на південно-східному схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Роставиці і тягнеться на протязі близько 1 км шириною понад 100 м закладено граншею, розмірами 1 × 10 м. Здобутий матеріал складається із фрагментів печини, посуду, зробленого на гончарському крузі з шершавою поверхнею та фрагмента тричастинного кістяного гребінця.

Найбільша кількість знахідок припадає на глибину 0,2—0,4 м. На поверхні вздовж схилу тераси можна було простежити ряд плям світлішого забарвлення із скупченнями культурних решток, що тягнуться на всьому протязі і відповідають, очевидно, місцям стародавніх жител. За аналогією з Ягнятином, Пражевом та Жуківцями і в с. Плоскому можна сподіватися на житла наземного типу. Наявність залізного шлаку та залізної криці, піднятої з поверхні, свідчить про реальні підстави виявити тут рештки залізообробного виробництва.

Таким чином, роботами Інституту археології протягом 1945 і 1946 рр. можна вважати за установлене, що:

1. Поселення культури „полів поховань“ в південно-західній частині Подніпров'я розташовуються по південно-східному схилу надзаплавних терас невеличких і середнього розміру річок.

2. Житла розташовуються рядами вздовж схилу і звичайно бувають наземного типу із стінами на дерев'яному каркасі, обмазаними глиною. Вони овальні або чотирикутні в плані, із двоххилим перекриттям, з долівкою на рівні горизонту або ж трохи (на 0,1—0,15 м) заглибленою в землю; вивалькованою з глини або ж просто утрамбованою.

В житлах відзначено такі типи вогнищ і печей: а) вогнища на глиняній площадці (Жуківці) або ж викладені із каменю (Ягнятин); б) невеличкі печі з невисоким склепінням; в) можливо, і печі на дерев'яному каркасі.

Основним видом інвентаря є керамічний посуд. Він поділяється на зроблений від руки і виготовлений на гончарському крузі, причому співвідношення обох груп посуду змінюється в залежності від віку конкретного комплексу. Звичайно більший процент ліпленого посуду спостерігається в більш ранніх комплексах.

Кружальний посуд, в свою чергу, поділяється на дві групи: з поверхнею краще чи гірше глясованою (миски та глеки); з поверхнею шершавою (горщики, а часом і миски та глеки), причому співвідношення обох видів посуду змінюється в залежності від віку комплексу. Ранні комплекси дають більший процент глясованого посуду. Глянс доброї якості, і посуд вироблено з відмуленої глини. В пізніших ком-

плексах процент глянсованого посуду зменшується, глянс стає гіршим і часто спостерігається лише у верхній частині посудин. Зменшується і зникає посуд з відмуденої глини без штучних домішок.

Основним видом посуду і для ранніх, а особливо для пізніх комплексів, є опуклобок і горщики з шершавою поверхнею.

Аналіз форм горщиків культури „полів поховань“ та часів Київської Русі дав можливість установити безперервний ланцюг розвитку від II до XI—XIII ст. ст. н. е.

Встановлення безперервного ланцюга в розвитку провідної форми посуду на протязі понад тисячоліття дає право заперечувати думку про зникнення гончарського круга на території Придніпров'я і ставити знак запитання над твердженням про виключно ліплені керамічні комплекси антського часу.

Лакуна поміж пам'ятниками так званої культури „полів поховань“ та пам'ятниками Київської Русі починає заповнюватись конкретними монументальними пам'ятниками, датованими VI—VII ст. ст., для яких гончарний посуд є основним і визначальним.

Це дає підставу для такого загального висновку: носії культури „полів поховань“ були, очевидно, носіями високої антської культури генетично пов'язаної з культурою Київської Русі.

Е. МАХНО

Поселения культуры „полей погребений“ на северо-западном Правобережье

Резюме

1. Поселение около с. Жуковцы

Раскопками 1946 г. раскрыты остатки десяти жилищ наземного типа культуры „полей погребений“ и трех землянок времени Киевской Руси. Жилища строились на деревянном каркасе из нетолстых столбиков, обплетенных лозой и обмазанных глиной; пол их обычно выкладывался валькованной глиной или просто утрамбовывался. Печами служили простые очаги на глиняных площадках или небольшие печи со сводом. Автор различает 4 типа печей, которые укладывает в определенные хронологические рамки от I—II до VI—VII ст. ст. н. э.

Находки состоят из керамики, типичной для культуры „полей погребений“ или для культуры Киевской Руси, а также принадлежащей переходным типам, на основании чего автор считает возможным хронологически и генетически связывать обе группы. Кроме того, найдены: глиняные прясла, грузила, фрагмент двустороннего гребня, костяные спицы, ложило из ребра быка, железные ножики, гвозди, серп, бронзовый витой браслет, перстень, точильные камни, фрагменты жерновов, керамический шлак, пережженное и трухлое дерево, наконечник копья и большое количество костей животных.

2. Поселение у с. Ягнятин

В 1946 г. здесь заложены три раскопа, из которых доведен до конца только один, где раскрыты остатки наземного жилища, состоявшие из слоя обожженных камней, лежавших на хорошо вымощенном глиной полу. Нечто аналогичное обнаружено и на раскопе II и III, законсервированном для дальнейших работ. Находки состоят из керамики, костей животных и незначительных железных предметов. Остатки амфоры, найденные на участке III, дают основания автору датировать жилище VI—VII ст. ст. н. э.

3. Поселение у с. Пражев (урочище Поповое поле)

В 1945 г. здесь проведены разведочные траншеи, давшие вещевой материал культуры „полей погребений“ III—V ст. ст. н. э., состоявшей из керамики, в том числе лепной, характерной своей обработкой поверхности железного наральника, глиняных грузил и прясел, железного и керамического шлака, костей животных. В одной из траншей обнаружен развал печины — остатки наземного жилища.

4. Разведка была произведена на поселениях Ягнятин II и в с. Плоском.

М. ТИХАНОВА
(Ленінград)

РОЗКОПКИ ВЕРХНІХ ГОРИЗОНТІВ ПОСЕЛЕННЯ В с. ЛУКА-ВРУБЛЕВЕЦЬКА

(Культура так званих „полів поховань“ і середньовічна слов'янська культура)

Одним із завдань Середньодністровської експедиції 1946 р. було виявлення та археологічне вивчення пам'яток так званої культури „полів поховань“, тобто культури перших віків н. е., і культури власне слов'янської. Це завдання в плані вивчення питання етногенезу східного слов'янства, спеціально його південно-західної галузі, і культури докиївської Русі має надзвичайно великий і актуальний інтерес.

Вивчення шару із залишками „полів поховань“ і середньовічної слов'янської культури в с. Лука-Врублевецька було розпочато роботами П. П. Єфименка та С. М. Бібікова в 1945 р.

Роботи по вивченню передтрипільських шарів в с. Луці-Врублевецькій, що розгорнулися в 1946 р., природно включали вивчення вище-лежачих напластувань із залишками культури „полів поховань“ і слов'янської культури.

Розвідкові маршрути, проведені спеціальною групою експедиції, мали за мету розшуки пам'яток різних епох і серед них — часу культури „полів поховань“. Внаслідок розвідкових розшуків кількість пам'яток часу „полів поховань“ в районі Кам'янця-Подільського значно зросла і матеріал, зібраний на них, збільшує наші відомості про характер поселень II—IV ст. н. е. на Середньому Дністрі¹.

Як показали розкопи I, II, III і шурфи II, IV і VII, ми маємо таку картину розміщення культурних залишків у верхніх горизонтах. На сучасній поверхні у великій кількості трапляються черепки сірої лощеної і нелощеної кераміки, зробленої на гончарському крузі. Поряд із сіроглиняною керамікою була знайдена в більш дрібних фрагментах пізньослов'янська кераміка, також зроблена на гончарському крузі. Ліпної кераміки серед підйомного матеріалу не виявлено майже зовсім. На

¹ Загальне керування експедицією і стаціонарними розкопками в Луці-Врублевецькій провадив С. М. Бібіков, розвідкова група працювала під керівництвом П. Й. Борисковського.

поверхні, особливо в західній частині поселення, трапляються зрідка й уламки скляних звиваних браслетів, круглих і чотиригранних в перекрою.

Під час розкопок верхнього шару в гумусі і безпосередньо під ним, вже на глибині 25—40 см (в розкопах I, II і III), земля була насичена великою кількістю кераміки, в якій кількісно переважали уламки червоноглиняних посудин-горщиків, дуже тонкостінних, сильно випалених, зроблених на гончарському крузі; багато фрагментів з типовим орнаментом. Впадають в очі малі розміри уламків. Поряд з цією пізньослов'янською керамікою трапляються фрагменти сіроглиняної кераміки, зробленої на гончарському крузі, лощеної та нелощеної. Значна кількість уламків великих сіроглиняних посудин із глини з домішкою великозернистого піску. Переважні форми — миски і великі посудини для зберігання запасів, можливо, зерна.

Поряд з керамікою, виготовленою на крузі, трапляються, хоча і в невеликій кількості, ліпна кераміка із грубого тіста з домішкою великозернистого піску і мало випалена — уламки великих прямоствінних посудин з мало відігнутими вінцями. Починаючи з глибини 0,4 м до 0,7 м, поряд з кількісно переважаючою керамікою перших століть н. е. — сіроглиняною, трапляється кераміка чорноглиняна, з покриттям типу terra nigra. В великій кількості були знайдені кістки тварин, куски печини, перепаленої землі, вугілля, попіл.

На цьому ж рівні залягають характерні скупчення каменів (див. нижче) і господарські споруди-вогнища й печі. Вироби з металу були в дуже невеликій кількості: декілька бронзових і залізних фібул, ножі.

Товщина культурного шару відносно невелика — максимум 0,5—0,8 м; його можна простежити до глибини близько 1,1 м від сучасної поверхні. Нижче культурні залишки цього шару відсутні зовсім або, як правило, випадкові.

Однак, в деяких пунктах території поселення стратиграфія культурного шару інша. Так, наприклад, на горбі, на захід від с. Лука-Врублевецька (шурф VII) жодних слідів слов'янської кераміки не виявлено; культурні ж залишки (кераміка і господарські споруди) залягають безпосередньо під гумусом вже на глибині 0,25 м. В той же час контрольні шурфи III і V дали майже виключно слов'янську кераміку, на глибині 0,25—0,5 м, нижче залягання якої йде стерильний шар суглинку. Таким чином, є можливість наздогад намітити межі і поселення перших століть н. е. і середньовічного слов'янського, яке частково зруйнувало перше своїми спорудами.

В заповненнях першого культурного шару звертають на себе увагу скупчення каменів, що трапляються в кількох місцях. Вони складаються з невеликих валунів або плоских розколотих каменів неправильної форми і мають більш-менш правильну, переважно овальну форму. В деяких з них були знайдені вуглики, уламки кісток, фрагменти кераміки — все це в малій кількості. Такі скупчення каменів в розкопі I виявлено в трьох пунктах (квадрат 1в, 2в, на глибині 0,45 м; квадрат 7д, 7п, на глибині 0,38 м; квадрат 2д, 3д, на глибині 0,35 м). Перше з них (овал, орієнтований з півночі на захід) має розміри 1,45 × 0,7 × 0,1 м, третє, що наближається формою до круга, — близько 1 м в діаметрі. Подібні скупчення спостережено і на III розкопі. Цілком

імовірно, що ці скупчення каменів овальної і круглої форми є залишками зруйнованих вогнищ¹.

Проте, об'єктивних даних, що цілком обгрунтовано стверджують це припущення, ще замало.

Через умови роботи в 1946 р. не вдалося розкрити жодного цілого житла перших століть н. е., але вже можна говорити назагодя про його характер і деякі його елементи. Можна вважати встановленим, що це житло було наземним, типу сучасної мазанки, про що свідчать знайдені у великій кількості куски обмазки з відбитками жердин, а також співвідношення між рівнем залягання відкритих вогнищ і складених із каменів склепистих печей і вкрапленням печини та інших культурних залишків; нижче залягання їх культурний шар був вже невизначний. Частина печей і вогнищ, можливо, знаходилася поза житлом².

Так у розкопі I (квадрат 4—5 ЗІК) на глибині 0,4 м було відкрито вогнище неправильно овальної форми, орієнтоване з півночі на південь, розміром 1,75 × 1,25 м. Воно було складено з дрібних валунів і битих каменів неправильної форми на глиняній обмазці. Нижче його рівня знахідок було значно менше, культурний шар вже був останній. Навкруги вогнища — дуже перепалена земля, багато кісток великої і дрібної рогатої худоби, багато кераміки, зробленої переважно на гончарському крузі — сіроглиняної, але є й ліпна.

Печі були виявлені в розкопі III, в шурфах II і VII (на горбі) і в зруйнованій землянці в зрізі берега на південний схід від розкопу I.

В розкопі III (квадрат 46б і 46в) на глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні було відкрито прямокутної форми тимчасову піч, складену з великих каменів неправильної форми. Розміри печі 1,35 × 1,25 м, товщина задньої стінки 0,6 м, бічних стінок 0,35—0,4 м, орієнтована на захід—схід. Піч погано збереглася: стінки обвалилися, черинь зруйнована. Челюсті печі заповнено попелом, в якому трапляється багато дрібних вуглинок. У самій печі не було ніяких знахідок. Перед піччю, на рівні залягання череня, лежало 5 великих, зроблених від руки розчавлених посудин. Посудини були зроблені недбало, з погано вимішаної глини з домішкою великозернистого піску, погано випалені, плоскодонні, з мало відігнутими вінцями.

Велику склеписту піч було відкрито на горбі на захід від села (шурф VII). Вершина цього горба є досить рівне плато, на якому розташовано колгоспне поле. Вся поверхня горба була вкрита численними уламками сіроглиняної кераміки перших століть н. е. Тут, вже на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, було виявлено кам'яну кладку з великих плоских каменів, чотирикутну в плані. Під час дальшої розчистки з'ясувалося, що ця кладка являє собою склеписту піч, орієнтовану з північного заходу на південний схід. Піч складена з плоского плитняку, у верхній частині дуже зруйнована, склепіння її обвалилось і заповнило собою всю середину печі і черинь доброї збереженості. Із східного боку камені основи утворюють начебто уступ-лежанку. Вхід

¹ Пор. подібні рівнем залягання, формою й характером скупчення каменів в поселенні III—IV ст. ст. в Клістові в Сілезії.

² Пор. склеписту піч в поселенні ліпської культури в Незвиську, р. Городенки. Див. М. Śmieszko, *Osady kultury Lipickiej, „Przyczynki do poznania epoki cesarstwa Rzymskiego“*, Lwów, 1934, стор. 3, рис. 3.

в піч обрамовують два трохи похило поставлені великі камені¹. Піч стояла, мабуть, в північно-західному кутку житла, яке простягалося в східному напрямку і поки що не розкрито розкопами². Ніяких знахідок у печі не було. Коло печі і на її горизонті знайдені були поодинокі уламки сіроглиняної кераміки перших століть н. е.

Зруйновану піч на глибині 0,5 м було виявлено і в шурфі II (див. план). Збереглися лише овальної форми черень і основа печі, складена з плоского плитняку. Ця піч, як і тимчасова піч в розкопі III, орієнтована з заходу на схід. На черені і коло нього знайдено численні фрагменти сіроглиняної кераміки, серед них — розчавлена миска. На рівні основи печі трапляються численні великі вкраплення печини (залишки долівки?). На відстані 1,25 м на схід від печі було скупчення каменів круглої форми на глиняній обмазці, дуже випалених.

Особливе місце займає прилегла із сходу до розкопу I глинобитна склеписта піч в зруйнованій землянці, виявленій ще розвідками 1945 р. Обрис печі, а також трьох її черенів, добре простежувалися на зрізі берега. Піч була орієнтована з півночі на південь, перпендикулярно до берега Дністра. Куполоподібне склепіння печі майже цілком зруйновано. В частині склепіння, осілій на черень, добре було видно заглиблення від жердин, які утворювали ніби його каркас³. На черені печі (верхньому), на глибині 1,9—2 м від сучасної поверхні, лежали цілі обвуглені поліна, а також дуже випалені камені; під ними — суцільний попіл. Між полінами і каменями в попілі були знайдені дрібні уламки червоноглиняного тонкостінного горщика, зробленого на крузі з характерними дуже відігнутими вінцями (з „жолобком“). Серед каменів були виявлені: досить великого розміру уламок стінки горщика того ж типу, що й вищезгаданий, орнаментованого по плечиках неглибоко врізаними концентричними лініями; фрагмент стінки та уламок такого ж горщика, дуже закоптілого; роздушене днище посудини, одностійної з попередніми. Під час дальшої розчистки печі ніяких знахідок більш не виявлено. Щодо нижніх черенів (2-го і 3-го), то, виявилось, що вони є первісними черенями тієї ж печі; їх обмазка переходить безпосередньо на стінку печі зовсім так само, як і обмазка верхнього череня.

Таким чином, середній і верхній черені є наслідками послідовного, історично одночасного лагодження печі. Нижній (первісний) черень є з домішкою дрібних битих уламків.

Внаслідок розвідково-дослідницьких робіт, які провадилися під керівництвом П. Й. Борисковського, було виявлено цілий ряд поселень на лівому і правому берегах Дністра. Датуються вони в основному керамікою II—IV ст. ст. н. е.⁴. Так, вище за течією Дністра, в районі м. Хотина, на лівому березі річки, коло с. Брага, в зрізі тераси, яка

¹ Пор. піч в поселенні ліпівської культури в Новосілці-Костюковій, р. Залещиків. М. Smiszkо, зазн. твір.

² Пор. подібне розміщення печей в ряді поселень ліпівської культури. М. Smiszkо, зазн. твір.

³ Пор. подібної конструкції глинобитні склеписті печі в київських житлах VIII—IX ст. ст. Традиція такої конструкції, дуже стара, простежується в глибину до трипілья. Див. ВДИ, 1938, 4-5, стор. 238.

⁴ Опис поселень дано за спостереженнями П. Й. Борисковського.

уступом опускається до берега, на висоті приблизно 10 м видно культурний шар з трипільським матеріалом; на висоті ж близько 20 м — культурний шар перших століть н. е. Рясні культурні залишки трапляються на площі довжиною в 150 м вздовж берега і завширшки до 50 м вглиб. Зібраний підйомний матеріал являє собою типову сіроглиняну кераміку, лошену і нелошену, зроблену на крузі, між уламків якої звертають на себе увагу фрагменти з орнаментом із врізаних багаторядних хвилястих ліній, а також з орнаментом, зробленим зубчастим коліщатком.

Трохи нижче, за течією Дністра, на правому березі його, проти впадіння в Дністер р. Смотрича, в зрізі десятиметрової тераси зібрано нечисленні, правда, уламки сіроглиняної кераміки, нелощеної, але з добре промішаної глини, тонкостінної, яка змушує припустити й тут наявність поселення перших століть н. е. Ніякої іншої кераміки в цьому місці не було знайдено.

Виключний інтерес являють собою рештки великого поселення перших століть н. е. в урочищі Убичка (на захід від с. Вороновиці), на правому березі Дністра. Культурний шар залягає на розораному схилі берега заввишки в 20—30 м і тягнеться на протязі до 1 км вздовж берега і до 100 м вглиб. Керамічні залишки дуже рясні. Коло того ж с. Вороновиці, на його околиці, вище за течією Дністра, зібрано фрагменти кераміки перших століть н. е. і пізньослов'янської епохи; трапляються й дотрипільські черепки. Нарешті, на північний схід від поселення були знайдені в незначній кількості фрагменти трипільської і сіроглиняної кераміки. Таким чином, коло с. Вороновиці ми маємо, як видно, досить великий центр культури перших століть н. е. і сліди більш пізнього середньовічного слов'янського поселення.

Вище с. Луки-Врублевецької, в урочищі Біла Криничка, на північний захід від с. Станіславівки, по обидва боки річечки Біла Криничка були також виявлені культурні залишки перших століть н. е., з домішкою знахідок пізньослов'янської кераміки (кількість останніх незначна).

Нарешті, на південний схід від с. Баговиці також виявлено поселення, підйомний матеріал з якого дає чудові трипільські черепки, скіфський посуд і сіроглиняну кераміку перших століть н. е.

В поєднанні з даними розвідки 1945 р. (Панівці, Велика Мукша, Мар'янівка і ін.) дані обслідування 1946 р. свідчать про велику насиченість району пам'ятками перших століть н. е. і наполегливо вимагають дальшого систематичного обслідування його і проведення розкопок найбільш важливих об'єктів.

Значення проведених в 1945—1946 рр. на Середньому Дністрі робіт полягає, насамперед, в самому виявленні пам'яток першої половини I-го тисячоліття н. е. Встановлено не тільки наявність культури II—V ст. ст. н. е., але й густу залюдненість району цих часів, про що виразно свідчать залишки цілого ряду поселень по обох берегах Дністра, розташованих на незначній відстані одне від одного. Самий характер поселень — неукріплені селища, виявлені в них господарські споруди і інвентар, в першу чергу кераміка, свідчать про тісні зв'язки і близьку культурну спорідненість з сусідніми районами західноукраїнських областей (Східної Галичини і Волині), з одного боку, і з більш віддаленими районами Дніпровського Правобережжя — з другого.

Розкопки в Луці-Врублевецькій дозволяють говорити вже про досить тривале життя поселення, розвинене господарство і торговельні зв'язки населення. Показником цього є різноманітність господарських споруд, високо розвинене гончарне виробництво, різноманітні види свійських тварин у стаді, наявність імпортованих виробів (кераміка, метал).

Щодо етнічної приналежності населення то, не вважаючи за можливе остаточно вирішувати це питання тепер через недостатність ще даних, припускаємо, що найімовірніше вбачати в ньому місцеве осілохліборобське населення, в матеріальній культурі якого чітко простежуються старі місцеві корені: ранніх слов'ян-антів, які, за даними письмових джерел, заселяли в перші століття н. е. територію між Дністром і Дніпром. Щоб повніше і чіткіше відповісти на це питання, необхідно не тільки провадити більш широкі розкопки поселень, але й вивчати могильники, бо етнічні особливості населення найчіткіше виявляються в його похованнях, в традиції похоронних споруд та похоронних обрядів.

Поряд з пам'ятками ранньої доби, розкопки в Луці-Врублевецькій показали, що тут було й більш пізнє середньовічне поселення, про що свідчать культурні залишки верхнього шару і підйомний матеріал (середньовічна гончарна кераміка, скло та ін.), а також зруйнована, очевидно, середньовічна землянка з піччю. Поселення це (видно, менших розмірів, ніж більш раннє) розташовувалося не тільки коло самого берега Дністра, але й в деякому віддаленні від берега; датується воно часом Київської Русі. Датування його не можна тепер уточнити з огляду на недостатність розробки питання про абсолютне датування основного провідного матеріалу — кераміки (у всякому разі, для даних районів).

Щодо етнічної приналежності цього поселення, то питання про його слов'янство, природно, не може викликати ніяких сумнівів. В мешканцях його, найімовірніше, можна вбачати літописних уличей (або їх найближчих нащадків), які, як відомо, пересувалися від Дніпра на південний захід, причому частина їх перейшла на Дунай, на територію сучасної Молдавії і Бессарабії, частина ж відходила на північ, в райони верхів'я Південного Бугу і Дністра¹.

Не виключено, що це поселення, розташоване на межі розселення ряду літописних племен південної групи східних слов'ян — дулібів, хорватів, уличів і тиверців — було, до деякої міри, мішаним, а своєю культурою — близьким до населення більш північних районів Київської Русі.

Пам'ятки уличів залишались до цього часу невідомими, також невідомими, залишаються і особливості їхньої мови. Тим більший інтерес мають залишки поселення в Луці-Врублевецькій.

---

¹ В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства, Л. 1945, стр. 87.

Раскопки верхних горизонтов поселения в с. Лука-Врублевская

Резюме

В с. Луке-Врублевской над поселением раннетрипольского возраста установлено наличие культурных горизонтов более позднего времени: первой половины I тысячелетия (культуры полей погребений) и начала II тысячелетия н. э. В 1946 г. было раскопано несколько хозяйственных сооружений (печи и очаги), относящихся к поселению первых веков н. э. На раскопе I обнаружены интересные скопления камней, более или менее правильной, преимущественно овальной, иногда округлой формы, возможно служившие основаниями очагов. Здесь же раскрыт очаг из мелких камней на глиняной подмазке. Аналогичные очаги овальной и округлой формы обнаружены в шурфе II. Все они залежали на одинаковой глубине. Печи раскрыты в нескольких местах (раскоп III, шурфы II и VII). Особенно хорошо сохранилась печь на холме к западу от селения (шурф VII); это сложенная из плоского плитняка большая сводчатая печь, четырехугольная в плане. Что касается жилища, то данные раскопок 1946 г. позволяют говорить об его характере лишь предположительно: они были, повидимому, двоякого типа — надземные и полуземлянки.

Кроме Луки-Врублевской, остатки открытых селищ в первой половине I тысячелетия обнаружены в ряде пунктов по обоим берегам Днестра (у с. с. Брага, Вороновицы, Станиславовка, Баговицы), расположенных на незначительном расстоянии друг от друга, что указывает на достаточно густую заселенность района в это время.

Раскрытие культурного слоя средневекового славянского поселения в Луке-Врублевской дало пока еще мало материала для суждения о нем (немногочисленные фрагменты керамики и стекла). Интерес представляет раскрытая к востоку от раскопа I в обресе берега Днестра печь с куполообразным сводом на деревянном каркасе. Повидимому, здесь мы имеем дело с памятником улицей.

Т. СІСКОВА
(Одеса)

ПОПЕРЕДНІЙ ЗВІТ ПРО РОЗКОПКИ В с. ГРУШІВКА, ПЕРВОМАЙСЬКОГО РАЙОНУ

(Одеська Середньобузька експедиція)

Село Грушівка розташоване на високому пагористому правому березі р. Південний Буг, в його порожистій частині. Тут-таки, проти Грушівки, на лівому березі річки розкинулось с. Мигія. Посеред річки простягся ряд Грушівських островів (три), які, разом з кам'яними порогами між ними і берегом, становлять ніби природний бар'єр, через який р. Буг спрямовує свою течію на південний схід. Тут, у селі Грушівка, там, де на прибережному горбі стоїть кам'яна церква, височать, немов вирізьблені, нагромаджуючись одна на одну, величні брили рожевого граніту (до 40 м заввишки), утворюючи неприступну стіну. В цьому місці р. Буг тече з заходу на схід.

Перші відомості про археологічні знахідки на Грушівських островах надійшли до Одеського історико-археологічного музею напередодні Великої Вітчизняної війни від наукового співробітника Первомайського музею В. І. Яремченка. Силами Одеського музею з участю т. Яремченка в червні 1941 р. була проведена археологічна розвідка на першому за течією р. Буга Грушівському острові. За відомостями старожилів, острів цей не так давно був вкритий густим дубовим, мішаним лісом, але в 1920 р. ліс вирубали, а площу острова почали використовувати під городи. За короткий час, в результаті сильних поводей, ґрунт у багатьох місцях був змитий і відслонила гранітна основа острова. Особливо сильно був розмитий ґрунт острова в 1932 р.

При обслідуванні в 1941 р. на поверхні цього острова, що простягся за течією річки майже на 1 км (ширина його близько 100 м), в різних місцях на поверхні граніту виявлено залишки стародавнього мешкання: фрагменти ліпної неолітичної кераміки, кераміки з серпоподібним орнаментом вірвовочкою, а також світлоглиняного, доброго випалу, посуду усатівського типу, жовтуваті черепки слабкого випалу, подібні до трипільського посуду, уламки товстостінних амфор грецького і римського часу. У великій кількості знайдено також кременні виробы: скребла, ножоподібні пластини і кілька мотик з оленячого рогу та одне гранчасте мідне шило.

У східній частині острова було виявлено сліди вогнища, а навколо нього — багато кременних відщепів. Знахідки на поверхні, що нале-

жать до різних епох, дають підставу припускати, що одночасні з ними стародавні селища повинні бути десь поблизу, на берегах р. Бугу.

Оглядаючи перший Грушівський острів у 1946 р., ми встановили, що значна частина культурних відкладів його була змита великою повіддю, що була під час весняного розливу р. Бугу в 1942 р., як про це свідчать колгоспники. Тільки у східній частині острова уціліла невелика ділянка ґрунтового покриву (20 × 60 м) з культурними залишками (кремінне знаряддя, кераміка).

Однак і тут спостерігаються ознаки перевідкладеності шарів, через що від розкопів на першому Грушівському острові в 1946 р. нам довелося утриматись.

Під час тих самих розвідок, на другому Грушівському острові було знайдено фрагменти великої червоноглиняної посудини усатівського типу з орнаментом серпоподібною вірвовочкою. Цей острів, який менш зазнав від розмивів, безперечно заслуговує на те, щоб згодом провести на ньому глибші археологічні дослідження.

По дорозі з м. Первомайська до с. Грушівка на протязі 7 км розвідка ніяких знахідок у ярах і кручах не виявила. Лише в околицях самої Грушівки почали у великій кількості траплятися керамічні знахідки на городах у садибах колгоспників в тій частині села, що прилягає до берега. Так, зокрема, значну кількість таких знахідок ми виявили на захід від церкви, в районі яру з колодязем, що проходить тут. Тут було зібрано багато фрагментів кераміки, в основному перших століть н. е., серед яких зустрічаються, головним чином, черепки епохи „полів поховань“ та скіфського типу.

При дальшому вивченні території, зайнятої садибами села, ми встановили, що стародавнє селище простяглось далеко вздовж берега річки, приблизно на 3 км в довжину і 0,5 км в ширину. Місце для розкопування було вибране на віддалі 100 м на захід від церкви, де спостерігалось скупчення керамічних фрагментів.

Територія, на якій провадилися розкопки, являє собою горб, що похило сходить до річки. Коло самого берега, проти місця розкопок, підносяться дві гранітні скелі, які за давніх часів могли використовуватись як спостережні пункти.

Дослідженнями на цьому місці відкрито залишки житла і поховань часів культури „полів поховань“.

Найцікавіші відкриті тут залишки житла виявлені на території трьох п'ятиметрових квадратів. Тут, на всій розкритій розкопками площі, було виявлено випалену глину у вигляді великої кількості дрібних і великих грудок; місцями вона залягала шаром у 2—3 см завтовшки. Очевидно, це були залишки обмазки долівки.

Коло північного краю зайнятого нею майданчика (на межі 3 і 2 квадратів нашого плану) на глибині 0,8 м від поверхні було виявлено дугоподібну кладку з випалених глиняних плиток. Темні плями тут на рівні стародавньої поверхні слід пояснити, очевидно, діянням вогню. Як видно, тут було вогнище.

Грудки випаленої глини, знайдені у великій кількості на всій дослідженій площі, місцями явно простежені залишки обмазки долівки, а також сліди вогнища дають підставу припускати, що тут колись стояло глинобитне житло.

Ширина завалу, виявлена розкопками 1946 р., досягає майже 7,5 м. Східний і південно-західний краї завалу поки що не виявлені. Щоб розкрити їх, треба продовжувати розкопки.

Серед завалу глиняної обмазки, під нею, а також навколо житла знайдено чималу кількість фрагментів кераміки, уламків кам'яних знарядь, кісток тварин, причому зрідка трапляються і кремінні відщепи.

Керамічний матеріал, зібраний на площі в 200 м², на жаль, фрагментарний. Щодо техніки виготовлення його можна поділити на дві основні групи: 1) фрагменти посуду, виготовленого на гончарському крузі; 2) фрагменти посуду, зліпленого від руки.

У першій групі можна виділити дві підгрупи. Перша — це фрагменти посуду, зробленого на гончарському крузі з відмуленої глини з глянсованою поверхнею сірого і рідше червоного кольору, з орнаментом у вигляді вдавненої хвилястої лінії та іншими мотивами. Другу підгрупу становлять фрагменти посуду, зробленого на гончарському крузі з глини з великою кількістю мінеральних домішок. Фрагменти цього посуду, звичайно завтовшки 8—12 см, дуже добре випалені, з шершавою і пористою поверхнею сірого, а іноді коричневого кольору.

Другу групу кераміки становить посуд, зліплений від руки. Тут зустрічаються черепки з слідами згладжування травною або комишем по стінках посудини.

Особливо цікаві невеликі керамічні фрагменти з білої глини з слідами оранжового забарвлення. Форму посуду не можна визначити, через те що фрагменти дуже незначні. Посуд цей ліпний, зроблений від руки.

Окремо стоїть кераміка скіфського типу, знайдена на території двох суміжних між собою по діагоналі квадратів (1 і 8 нашого плану).

Під час розкопування виявлено було лише одну цілу посудину (на межі квадратів 1 і 4 нашого плану), яка стояла на глибині 0,45 м. Вона була сірого кольору з темними плямами, зроблена на гончарському крузі з глини з подрібненою мінеральною домішкою, добре випалена, з шерсткою пористою поверхнею. Під вагою землі при розчищенні вона розсипалась на частини, а після реставрації являє собою круглобокий горщик з відігнутими вінцями, заввишки 23,5 см, діаметр коло вінців 13,4 см і денця 9 см.

Посудина ця — типовий представник кераміки „полів поховань“. Щодо техніки виготовлення її можна віднести до другої підгрупи першої групи кераміки, описаної вище.

Безпосередньо коло завалу житла в напрямі на північ—північний захід виявлено два поховання: випростане і скорчене.

Перше з них — випростане поховання — залягало в суглинковому ґрунті на глибині 0,45—0,5 м від сучасної поверхні. Орієнтований кістяк головою на захід, ногами на схід. Довжина скелета — 1,7 м (квадрат 1 нашого плану). Зберігся кістяк погано: при зачищенні виявлено череп, частину грудної клітки, кілька зубів, тазову кістку та кістки нижніх кінцівок.

Зараз же коло ніг кістяка, на північний схід виявлено три камені, розміром від 0,15 до 0,4 м, поставлені на ребро, з деяким нахилом у південно-західний бік. Вони утворюють кладку, на продовженні якої по еліпсоїду на території цього, а також суміжних квадратів (2, 3 і 4

нашого плану) було виявлено рідко розставлені камені, що своїм розташуванням нагадують кромлех. Коли зняли кістяк, то під ним виявили в двох місцях вихід природної скелі червоного граніту, сильно розтрісканої. По другий бік, на південний захід від поховання, виявлено ще ряд каменів. Поставлені на ребро, вони дали змогу відновити подобу неповного примітивного кам'яного ящика розміром $2 \times 0,7$ м, всередині якого й було поховання. Коло кістяка не було будь-якого інвентаря, крім одного дрібного черепка від темної поганого випалу посудини, який може і не належати до даного поховання. У зв'язку з цим не можна зробити певних висновків про час цього поховання.

Друге — скорчене поховання — було знайдено майже в центрі еліпсоїдної кам'яної кладки, яку вже з певністю можна назвати кромлехом. Кістяк покладений був тут на глині, на глибині 0,45—0,5 м від сучасної поверхні, на правому боці, головою на північ, ногами на південь; права рука витягнута вздовж тіла і стиснута в кулак. Поховання збереглося добре, скелет зберігся цілком. Кістяк дуже скорчений. Коло нього виявлено три кремневих відщепи, уламок кремінної пластини та один невеликий черепок від посудини з білої глини.

Самий кромлех залягав у чорноземному ґрунті на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Висота каменів кромлеха — 0,2—0,22 м. Середня ширина кам'яної кладки 0,55 м. В центрі кладки виділялись три камені, розташовані на захід від голови небіжчика.

Приблизно однакова еліпсоїдна форма розташування каменів навколо обох кістяків і однакова їх бідність дає змогу пов'язати їх між собою.

Велика кількість характерного керамічного матеріалу дає змогу розрізнити на дослідженій площі залишки хронологічно різних періодів.

Найдавнішу групу становлять пам'ятки усатівського і скіфського часу; до них ми відносимо фрагменти ліпної кераміки з характерним орнаментом у вигляді валика під вінцями у формі трикутника, з ромбоподібними ямочками, вертикальними насічками і пальцево-нігтьовими зашипами.

Другу, кількісно переважаючу групу кераміки становлять черепки епохи „полів поховань“ перших століть н. е. Сюди ж належать залишки житла (завал) і цілий круглобокий горщик, крім значної кількості фрагментованого керамічного матеріалу, зробленого на гончарському крузі, між іншим, з характерним для культури „полів поховань“ вигладжуванням і вдавленими хвилястими і прямими лініями. Є також фрагменти посуду, зліпленого від руки.

Проблема житла недостатньо з'ясована розкопками цього року, і вивчення відкритої площі завалу глини поки що не дає уявлення про конструкцію глинобитного житла.

Наявність в основному культурному шарі, розкопаному в 1946 р. у Грушівці, значної кількості уламків оброблених каменів і зернотерок з рядом цілих розтиральників, поряд з кістками вола, вівці, кози (за визначенням В. І. Зубарьової) не залишає сумніву в хліборобському характері стародавнього селища перших століть н. е., даліше розкриття якого, безперечно, дасть багато нового для розв'язання дуже важливих проблем нашого минулого.

Предварительный отчет о раскопках в с. Грушевка, Первомайского района

Резюме

Раскопки в 1946 г. были произведены на острове близ с. Грушевка на р. Южном Буге. Древнее поселение тянулось вдоль реки на площади около $3 \times 0,5$ км. Раскопками вскрыты остатки жилища и погребения культуры „полей погребений“. От первого сохранился развал печины и остатки очага; находки состоят из керамики — лепной и сделанной на круге, каменных орудий, костей животных. Около развала жилища вскрыты два погребения — в вытянутом и скорченном положении, расположенные внутри эллипсоидной каменной кладки.

Отдельные находки, встречавшиеся на раскопе, относятся к различным эпохам (от усатовского времени — до эпохи „полей погребений“).

М. СМІШКО
(Львів)

ЗВІТ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА ПЕРІОДУ „ПОЛІВ ПОХОВАНЬ“ В НЕСЛУХОВІ В 1946 р.¹

Селище періоду „полів поховань“ коло с. Неслухів, Новомилятинського району, Львівської області, було вперше досліджене в 1898, 1899 і 1903 рр. професором археології Львівського університету К. Гадачком. Внаслідок дослідження тоді було виявлено велику кількість цінного археологічного матеріалу: рештки житлових споруд, смітникових ям, звичайних і гончарських печей, багато кераміки, предметів домашнього вжитку, прикрас з бронзи і заліза та кісток. Наслідки дослідження публікувалися в трьох великих статтях.

Однак публікації були неповні в тому розумінні, що, поруч з точним і обширним описом нерухомих пам'яток (останків житлових і господарських споруд, звичайних і гончарських печей), дуже неповно і недостатньо описано дрібний археологічний матеріал. Це не дало змоги датувати окремі виявлені об'єкти селища, які, треба сказати, були дуже різноманітні за своїми характерними ознаками.

Справа ускладнювалась ще й тим, що керамічний матеріал Неслухівського селища, який тепер зберігається у фондах Львівського історичного музею, дуже різноманітний. Можна в ньому вирізнити три, хронологічно різні, групи виробів: доби бронзи, періоду „полів поховань“ і феодальної доби. Типологічна розробка цього матеріалу давала основу сподіватися на виявлення генетичного пов'язання матеріалу періоду „полів поховань“ з матеріалом пізнішого часу, включно до феодального періоду.

Таким чином, ще більш потрібно було в'яснити приналежність дрібного археологічного матеріалу до окремих споруд і частин дослідженого селища в Неслухові.

Через відсутність щоденників розкопок та інвентаризаційних актів цієї справи ніяк не можна було реконструювати. Тому вирішено провести на недосліджених Гадачком частинах Неслухівського селища додаткові дослідження з метою виявлення стратиграфії і уточнення приналежності окремих родів дрібного матеріалу до окремих видів споруд. Коротко кажучи, стояло питання про надання багатому неслухівському музейному матеріалу вартості повноцінного археологічного джерельного матеріалу.

¹ Розкопки в Неслухові провела археологічна експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Смішка, з участю наукових співробітників Й. Дідики і О. Бійовської та інженера В. Монастирського.

Додаткові дослідження селища коло с. Неслухова було заплановано в 1941 р., але воєнні події перешкодили реалізації цього плану, який було виконано тільки в час експедиційної кампанії 1946 р.

Місце, на якому було виявлено селище періоду „полів поховань“ коло с. Неслухова, знаходиться на віддалі близько 1 км в північно-західну сторону від північного кінця села. Розмістилось воно на двох протилежних узбіччях вузької долинки, якою протікає малий потічок; західне узбіччя називають Грабарка, а східне — Лісковиця (рис. 1). Гадачеком досліджувалась частина селища, яка розміщена на Грабарці, а частина, що на протилежній Лісковиці, майже не була розкопувана, коли не враховувати декілька малих шурфів і зондажів.

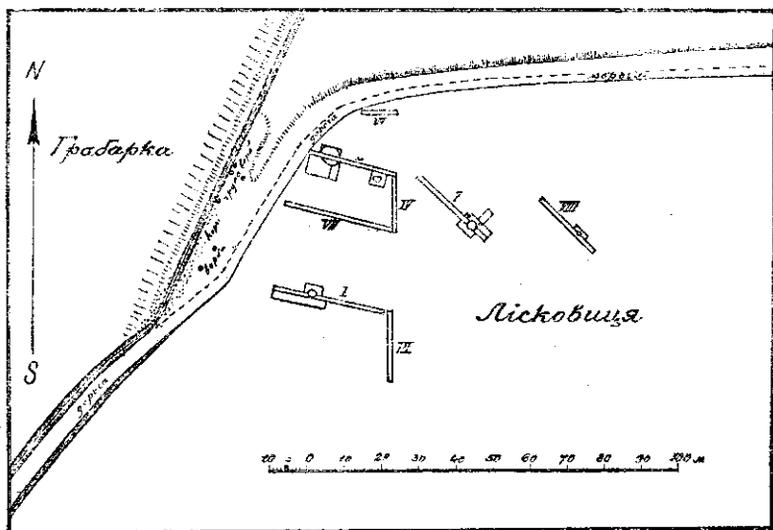

Рис. 1. Село Неслухів-Лісковиця — 1946. План розкопів. Римськими цифрами позначено траншей; в траншеях обвідками значаться місця виявлення окремих об'єктів.

З допомогою усної розвідки та дрібних зондажів було нами стверджено, що майже вся частина селища на Грабарці була прорита траншеями і більш-менш широкими площами під час попередніх розкопок, а частина селища на Лісковиці залишилась майже не доторкнутою. Тому роботу археологічної експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР зосереджено на Лісковиці.

Завданням цієї статті є перелік основних досягнень додаткових розкопок селища періоду „полів поховань“ в Неслухові, які проводилися в 1946 р.

Попереднє обслідування поверхні Лісковиці дало невеликі результати: зібрано всього кільканадцять уламків ліпних і кружальних посудин, невеликих кусків глиняної обмазки та дрібних кусків каменю. Всі ці залишки були розкидані по всій поверхні поля і ніде не утворювали значних скупчень. З різних об'єктивних причин ми не мали змоги проводити дослідження широкими площами і змушені були розкопувати невеликими шурфами. Дослідження почалися від місця, що напроти

групи високих верб, серед яких знаходиться джерело, з якого витікає згаданий вище струмок.

Опишемо всі виявлені об'єкти, дотримуючись порядку їхнього виявлення.

1. Яма. На віддалі 18 м на схід від польової дороги, що веде від будинків кол. поміщицького особняка, в яких тепер міститься МТС, на поля коло Банунінської могили. — напроти групи високих верб в траншеї I на глибині 0,6 м від сучасної поверхні — виявлено обриси ями. План її був неправильно овальний, орієнтований довшою віссю по лінії схід—захід. Найбільша довжина ями 5,4 м, найбільша ширина 3,7 м, а глибина 1,5 м від сучасної поверхні. Яму вибрано в лесовому

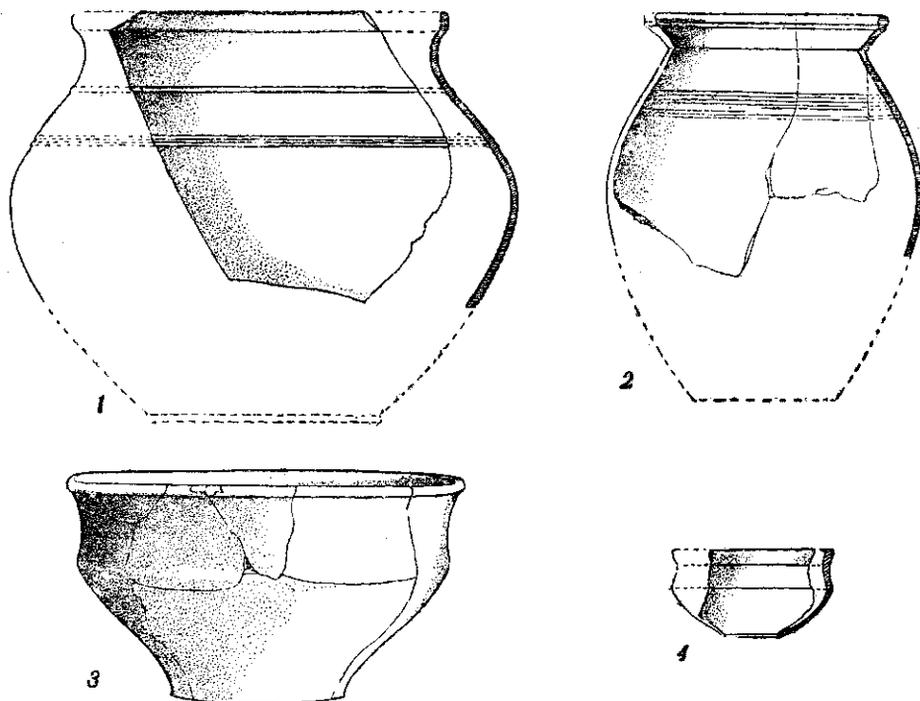

Рис. 2. Реконструйовані посудини з с. Неслухова-Лісковіці (1946 р.). 1 — Кру- жальна посудина з віддуленої глини; поверхня лощена, світлосіра; 2 — кру- жальна посудина з глини з піском; поверхня шершава, темносіра; 3 — кружальна посудина з віддуленої глини; поверхня лощена, чорна; 4 — кружальна чарка з віддуленої глини; поверхня лощена, світлосіра.

суглинку і в лесі, а виповнено її чорною землею, в якій траплялися грудки чистого лесу. Стіни заглиблення вирізано нерівно, причому вони були стрімкіші від західної і південної сторони. Дно ями було також дуже нерівне, а різниця глибини окремих його частин доходила до 0,6 м.

В заповненні ями траплялись фрагменти ліпних і кружальних по- судин, уламки тваринних кісток, куски перепаленої глиняної обмазки та дрібні куски деревного вугілля.

З інтересніших дрібних знахідок у цій ямі слід відзначити:

1. Великий уламок кружальної посудини з опуклим бочком і ви- сокими розхиленими вінцями (рис. 2, 2). На основі уламка реконстру- йовано в рисунку цілу посудину.

Ця посудина являла собою опуклий горщик з рівним дном, виготовлений з глини, змішаної з великою кількістю дрібного піску. Поверхня його шершава, рівна, темносірого, місцями майже чорного, кольору. Вінця різко відділені від плечика гострим заломом, а край вінців профільований. Випал посудини добрий. Поверхня плечика прикрашена смугою з шести горизонтальних вглиблених прямих ліній. Висота 20,5 см, діаметр вінців 11,5 см.

2. Великий уламок кружальної гостропрофільованої малої чарки (рис. 2, 4). На основі уламка реконструйовано в рисунку цілу посудину. Вона виготовлена з відмуленої світлосірої глини, має рівну, гладку поверхню. Денце рівне; нижня частина бочка, легко опукла, переходить гострим переламом у циліндричне плечико, що закінчується потовщеними, назовні легко вигнутими вінцями. Випал посудини добрий. Висота 7,7 см, діаметр дна 3 см, діаметр вінців 8,8 см.

3. Пряслице глиняне конічної форми з вглибленим кругом нижнього отвору. Поверхня гладка, темносірого кольору. Висота 2,2 см, діаметр підстави 4,2 см, діаметр вершка 1,6 см, діаметр отвору 0,8 см.

Керамічні фрагменти, що знайшлися у виповненні ями, можемо поділити на:

А. Фрагменти кружальної кераміки, виготовлені з відмуленої глини. Їхня поверхня рівна, гладка, інколи лощена, кольору чорного, темно- і світлосірого, в меншій мірі жовтуватого. Як орнамент виступають тут горизонтальні смужки, поперемінно матові і лисковані. Вінця потовщені і вигнуті назовні, або горизонтально формовані. Серед уламків можна вирізнити частини опуклих горщиків, гостропрофільованих чарок, зовсім малої чарки з чорною поверхнею та один уламок шийки глечика з широкою ручкою і прямостоячими вінцями.

Б. Фрагменти кружальної кераміки, виготовленої з глини, перемішаної з великою кількістю дрібного піску. Їхня поверхня рівна, шершава, темносірого кольору. Денця рівні, а кінці потовщені і профільовані. За формою фрагменти походять від опуклобоких горщиків невеликих розмірів. Випал сильний.

В. Фрагменти ліпного посуду, виготовлені з нечищеної глини. Їхня поверхня нерівна, шершава, інколи зверху обмазана рідкою глиною, з виразними слідами вертикальних смуг на всій поверхні бочка. Денця рівні. Вінця непотовщені, назовні слабо вигнуті. Колір поверхні сірий, жовтуватосірий або червонястий.

В засипу описаної ями переважали фрагменти кружального посуду, здебільшого виготовленого з відмуленої глини; фрагментів кружального посуду з глини, перемішаної з піском — значно менше. Фрагменти ліпного посуду за кількістю дорівнювали фрагментам посуду з відмуленої глини.

Важко визначити призначення описаної ями. Ясно тільки, що вона не могла бути житловим приміщенням; не мала вона також прямого господарського призначення, як наприклад, лъох, чи яма для покидьків.

Як виходить з опису, структура ями з неправильним планом, нерівними, недбайливо вирізнаними стінами та дуже нерівним дном свідчить про випадковий характер цієї пам'ятки. Поруч з тим, наявність фрагментованих пам'яток періоду „полів поховань“ в засипу, а також самий факт прикриття ями шаром сьогоденішнього ґрунту і підґрунтя

товщиною 0,6 м свідчать про те, що ця пам'ятка — одночасна з іншими спорудами, виявленими на Лісковіці. Отже, виконання цієї ями припадає на час існування на тому місці селища періоду „полів поховань“. Можна припускати, що яму було вибрано для добування глини, потрібної для побудування стін та долівки якоїсь сусідньої житлової чи господарської споруди, а потім її знову частково засипано.

Інші, що заслуговують на увагу, пам'ятки було виявлено в інших частинах Лісковіці на значній, як побачимо, віддалі від відкритої ями. Систематичному дослідженню цієї площі на згаданій частині поля перешкождали смужки полів, засаджені пізніми культурами: картоплею, буряками тощо.

2. Споруда з льохом. Залишки цієї споруди виявлено в траншеї II на відстані 3 м на північний схід від згаданої вище польової дороги і 30 м на північ від ями, виявленої під час проходження траншеї I.

На глибині 0,2 м під поверхнею сьогоденнього ґрунту виступали навколо того місця численні дрібні куски глиняної обмазки, дрібні керамічні фрагменти і тваринні кістки. На глибині 0,3 м виступив суцільний шар глиняної обмазки, що складався з товстих і дрібніших кусків сильно випаленої обмазки. На кусках цієї обмазки були, з одного боку, глибокі відбитки дерев'яних конструкцій, а з другого — поверхня їх була в основному рівна, але горбкувата, із смугами від пальців, що вирівнювали поверхню стіни. Самий вигляд відбитків на обмазці свідчив про те, що дерев'яна основа споруди складалась з досить товстих кругляків (0,03—0,06 м в діаметрі), плетіння з хмизу, ґранчастих стовпиків і дранок (ширина 0,06—0,12 м).

В обмазці є слід домішки соломи та інших органічних матеріалів. Товщина обмазки споруди — від 0,03 до 0,04 м. Шар уламків глиняної обмазки не лежав на всій площі однаково товстою масою; на краях товщина його 0,15 м; на середині та в північно-західному куті доходила до 0,5 м. Суцільність шару була різна: дуже збитою масою лежав він у північно-західній частині відкритої площі, а менше суцільною, а то й зовсім непов'язаною масою, лежав він у південно-західній частині площі. Вся обмазка була досить сильно перепалена у вогні, а цей факт свідчить про зруйнування виявленої споруди вогнем.

Після відкриття всього шару обмазки стверджено, що вона займала площу приблизно чотирибічної форми, видовжену по лінії північ—південь. Найбільша довжина цієї площі 6,5 м, а найбільша ширина 4,5 м. На віддалі 2,7 м в західну сторону від південного рогу площі з суцільним шаром обмазки виявлено невелику частину площадки, покритої такою ж суцільною обмазкою. Вона була зовсім ізольована від основного великого шару і займала приблизно овальну площу — 1,8 м довжини і 1,3 м ширини.

Майже на всій площі, що прикривалась шаром глиняної обмазки, виявлено обриси заглиблення-льоху. План його був прямокутний з заокругленими кутами, видовжений так, як площа з обмазкою, по лінії північ—південь. Довжина його 5,5 м, ширина 4,5 м, якщо зміряти обриси під шаром обмазки. Стіни льоху не були вирізані вертикально. Врізання стін льоху починалось на глибині приблизно 0,8 м під поверхнею сьогоденнього ґрунту і зразу проходило до глибини 1,35 м

під кутом нахилення 60° , а далі кут нахилення різко зменшувався до 30° і стіни поступово опадали до самого дна льоху, який виявлено на глибині 1,6 м від місця початку врізання ями, або 2,2 м від поверхні сьогоднішнього ґрунту. Найглибша частина дна льоху знаходилась приблизно на його середині і займала площу $0,7 \text{ м}^2$. В західній стіні льоху було вирізано в матеріку три ступені, кожний приблизно $0,7 \text{ м}$ довжини, $0,35 \text{ м}$ висоти та $0,7 \text{ м}$ ширини. В цьому місці, треба думати, був вхід у льох.

З укладів шарів обмазки над льохом та прошарку замулення, який виступив виразно під шаром обмазки, стверджено дугасте вгнуття (рис. 3, б, в). Такий уклад згаданих шарів свідчить про те, що під час руйнування споруди обмазані глиною стіни обвалились на прикриття льоху, яке одночасно було й долівкою хати, і так затримались до часу повного засипання і замулення льоху. Однак під час обстежування залишків описуваної споруди не пощастило виявити прошарку, який відповідав би долівці споруди. Правда, під час підбирання фрагментів обваленої глиняної обмазки траплялись в самому її нижньому шарі куски з однією стороною поверхні — рівною, гладкою і майже лискучою. Можливо, саме ці уламки походили з поруйнованої глиняної долівки споруди.

Земля, яка заповняла середину льоху, була чорна, лискуча, а під верхом попереділювана яснішими прошарками намуленого ґрунту. Все разом справляло враження поступового замулення льоху після зруйнування споруди.

В льоху траплялись у невеликій кількості дрібні керамічні фрагменти, дрібні куски глиняної обмазки і поламані тваринні кістки. Ці знахідки виступали відокремлено в різних місцях льоху, від верху — до самого низу. Розглядаючи керамічні фрагменти, які знайшлися у шарі обмазки та в льоху, вирізняємо серед них ті ж самі гатушки виробів, що їх було перелічено при описанні інвентаря ями з граншеї I. Перевага тут на боці кружальних виробів; значно менш знайшлось дрібних фрагментів ліпної кераміки. Слід відзначити, що багато цих фрагментів має ознаки сильного перепалення у вогні.

Фрагменти ліпних посудин дуже дрібні і малохарактерні. На нашу увагу заслуговує тільки фрагмент плечика товстостінної посудини з орнаментом нерівномірної, хвилястої, слабо вглибленої смуги на поверхні коричневого кольору (рис. 4, 4).

Фрагменти кружальних посудин належать до виробів двоякого роду: одні походять з посудин, виготовлених з відмуленої глини, і мають чорну, сіру або жовтувату, рівну або лощену поверхню. Більшість кружального керамічного матеріалу складається з фрагментів посудин, виготовлених з глини, в якій є значна домішка досить товстих зерен кварцу і дрібно потовчених камінців; в останньому випадку поверхня посудини обмазувалась чистою рідкою глиною. Всі вироби цього роду дуже добре випалені, поверхня їх шершава, але рівна, світлосірого, сірого або майже чорного кольору.

Окремо треба відзначити невеликий, знищений вогнем, фрагмент бронзової посудини, що трапився у шарі обмазки описаної споруди (рис. 4, 9). Виразно виступають розхилені вінця з слідом прикріплення

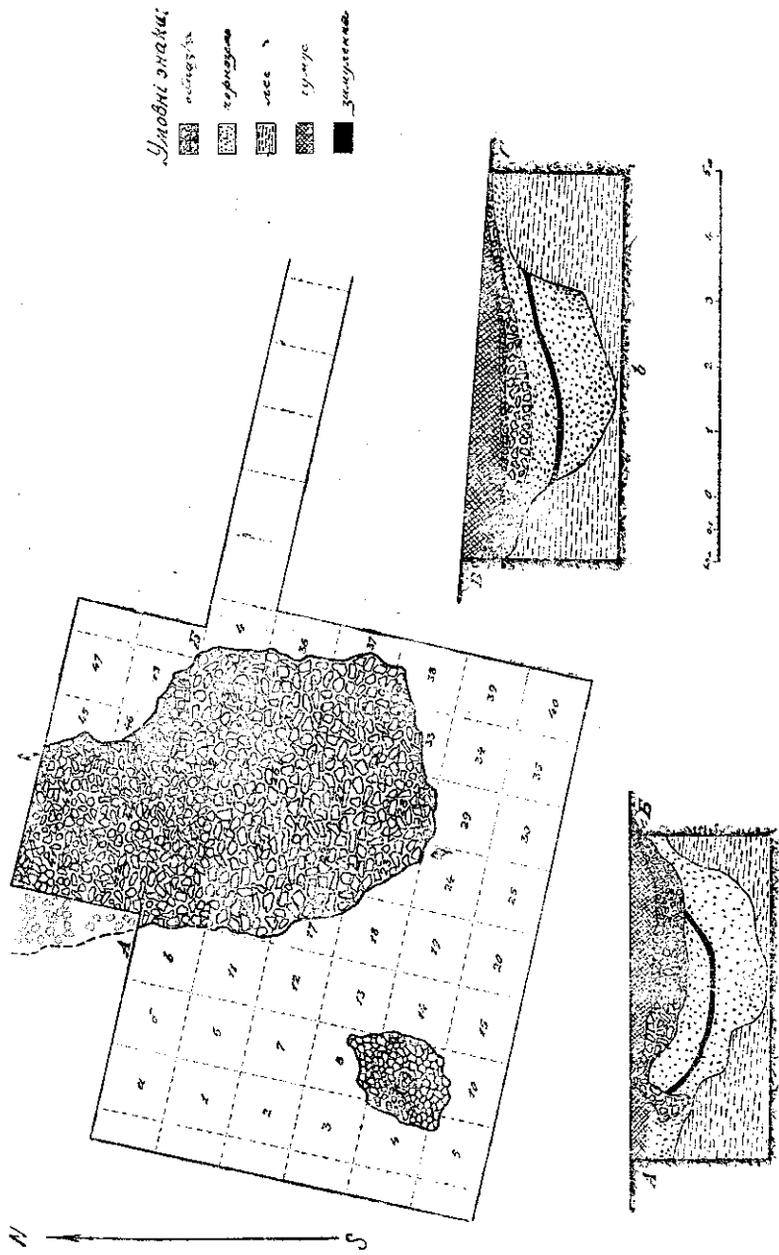

Рис. 3. Село Неслухів-Лісковича, 1946 р. План *а* і перекрої *б, в* — залишків споруди з льоном в траншеї II.

Рис. 4.

Село Неслухів-Лісковиця

1. Фрагмент ліпної посудини.
2. Прясличко з відмуленої глини.
3. Фрагмент кружальної посудини з відмуленої глини.
4. Фрагмент ліпної посудини.
5. Прясличко з відмуленої глини.
6. Кістяний гребінь.
7. Фрагмент ліпних посудин.
8. Фрагмент кружальної посудини з глини з піском.
9. Фрагмент бронзової посудини.
10. Профіль вінців посудини для припасів (в тісті домішка піску).
11. Фрагмент кружальної посудини з відмуленої глини.
12. Залізний ніжик.

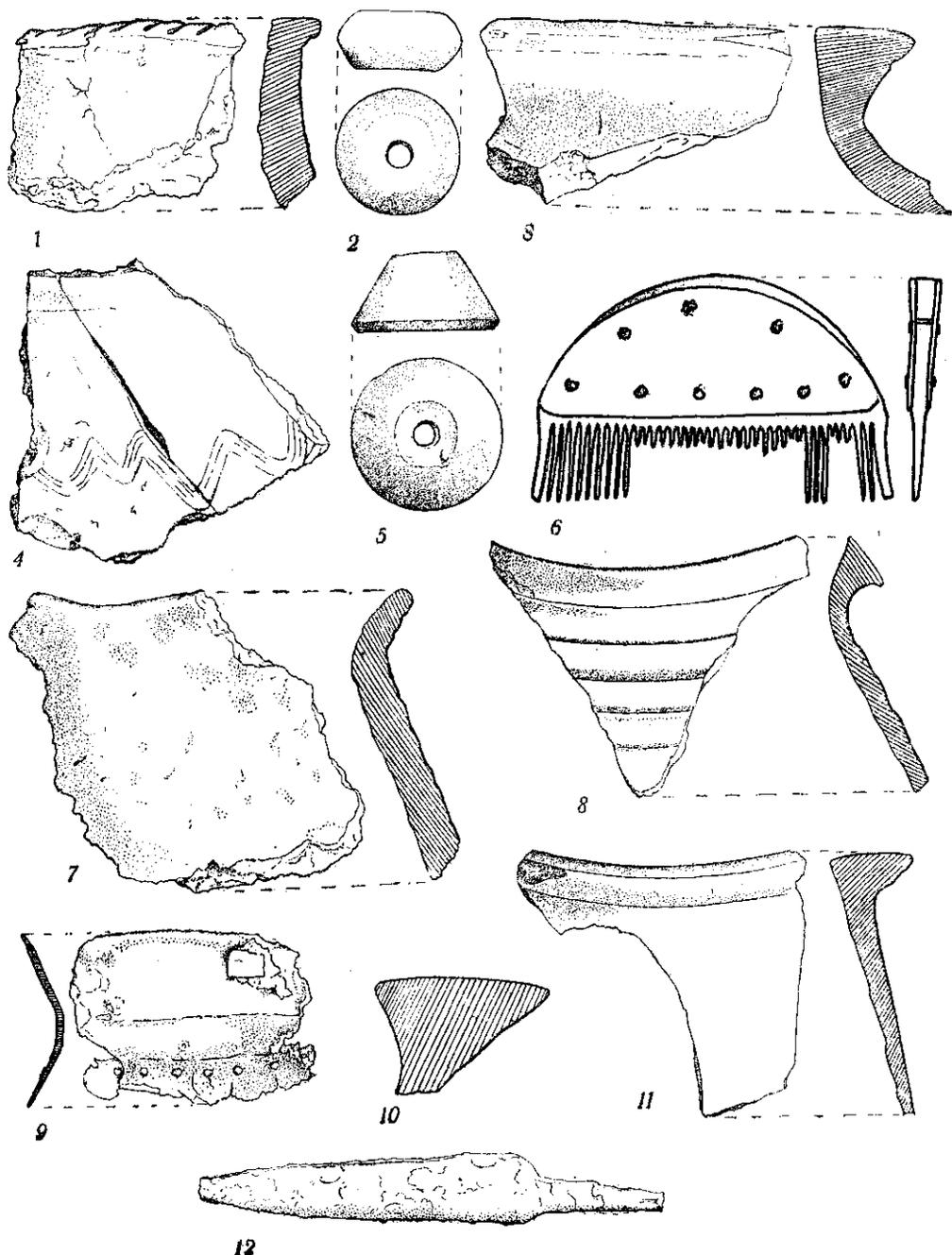

Рис. 4.

ручки, низька циліндрична шийка, а під нею — орнамент, що складається з горизонтального ряду окремих малих гудзиків.

3. Яма з покидьками. На відстані 10 м на схід від останків описаної споруди з льохом, в тій же траншеї виявлено на глибині 0,3 м під поверхнею сьгоднішнього ґрунту обриси заглиблення. В плані воно мало овальну форму з нерівними краями, з видовженням по лінії схід—захід. Довжина його 3 м, ширина 1,6 м, глибина 0,6 м від поверхні сьгоднішнього ґрунту; фактична первісна глибина цієї ями 0,3 м, коли врахуємо, що виразні обриси її виступили на глибині 0,25—0,3 м під сьгоднішньою поверхнею. Після повного розчищення виступила яма у вигляді пологого заглиблення; стіни її поступово сходили до середини, утворюючи дно. Дно і стіни ями були нерівно вирізані в первісному ґрунті та підґрунті.

Яму виповняла насипана і намулена земля темносірого кольору, перемішана з численними керамічними фрагментами, тваринними кістками, невеликою кількістю товстих кусків глиняної обмазки і кусками деревного вугілля.

З цікавіших знахідок, що знайшлись у цій ямі, треба відзначити:

А. Гребінь кістяний з дугастою спинкою. Гребінь складається з середньої частини, закінченої внизу зубцями, і двох верхніх окладинок, що були скріплені 9 залізними заклепками. Середня частина гребінця складається з шести окремих частинок, прикріплених до спинки кожна однією заклепкою, а, крім того, з верхньої вигнутої вкладки, що її прикріплено до окладинок спинки трьома заклепками. Зубці гребінця частково виламані. Довжина 9,8 см, найбільша висота 6,3 см, висота зубців 2,2 см (рис. 4, 6).

Б. Залізний ніжик з вістрям трикутної форми і коротким черенком рукоятки. Спинка вістря рівна, лезо трохи дугасто вигнуте; поверхня ножики покрита іржею, кінець вістря і черенка рукоятки обламани. Довжина ножики 13,2 см, довжина вістря 9,5 см, найбільша ширина вістря 2 см (рис. 4, 12).

В. Пряслице глиняне, біконічної форми, виготовлене з чистої глини, з гладкою поверхнею сірого кольору. Діаметр 3,7 см, висота 1,6 см, діаметр отвору 0,8 см (рис. 4, 2).

Г. Пряслице глиняне конічної форми, виготовлене з чистої сірої глини. Підстава і вершок пряслиця вглиблені. Висота 2,2 см, діаметр підстави 4,2 см, діаметр вершка 2 см, діаметр отвору 1 см (рис. 4, 5).

В описаній ямі знайшлося багато керамічних фрагментів. Переважали фрагменти ліпних посудин; багато було також уламків кружальних посудин, виготовлених з відмуленої глини. Посудини кружальні з великою домішкою піску в тісті були представлені всього кільканадцятьма фрагментами.

Рештки дальших цікавих об'єктів виявлено під час проходження траншеї V, яку закладено в південно-східному напрямку від східного кінця траншеї II, що в ній було виявлено описані рештки житлової споруди і яму для покидьків.

4. Піч № 1. На відстані 40 м в південно-східну сторону від рештків житлової споруди з льохом виявлено на глибині 0,65 м від сучасної поверхні сильно поруйновані залишки північної конструкції (рис. 5, 1). Це були фрагменти стінок печі, що збереглись тільки в пів-

нічно-східній і частково у південно-східній частинах. На підставі цих останків вдалось реконструювати напрям проходження і повну довжину північно-східної стінки, велику частину південно-східної і фрагменти південно-західної стінок. Завдяки цьому стверджено, що піч мала прямокутний план із заокругленими кутами; довжина її 1,1 м, ширина 0,95 м. Стінки печі було вирізано до висоти 0,3 м в глиняному матеріку, однак висота збережених фрагментів стінок була значно менша: від 0,15 м в північно-східному куті печі — до 0,05 м, а то й менше в інших частинах. Місцями зовсім не збереглися стінки, а напрям про-

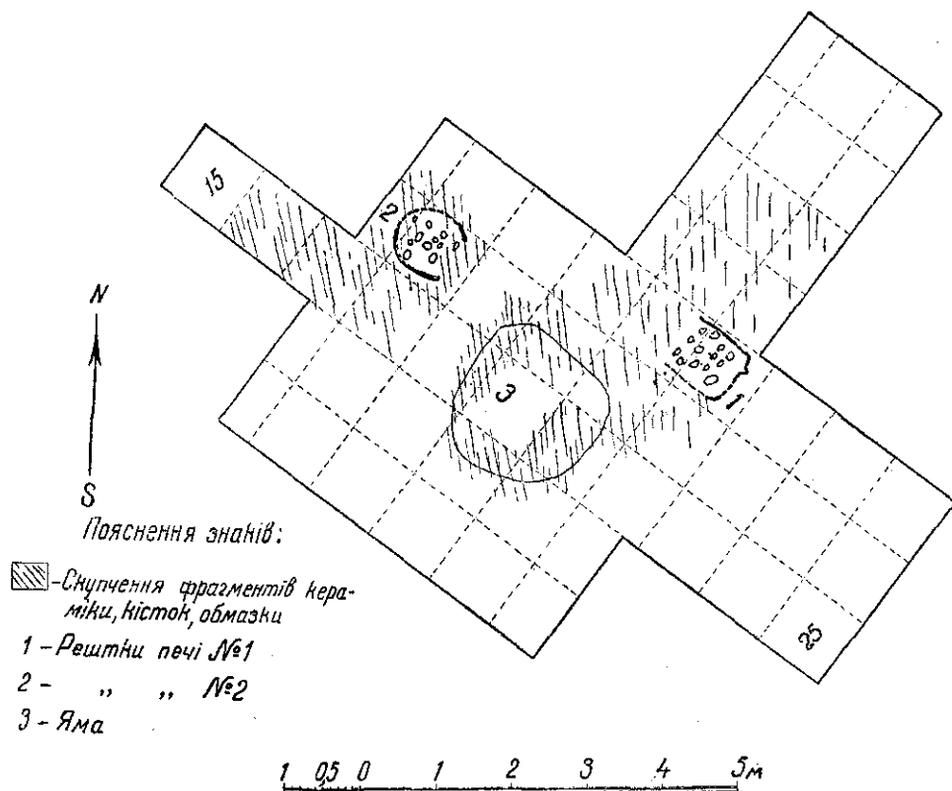

Рис. 5. Село Неслухів-Лісковиця 1946 рік. План об'єктів, виявлених в траншеї 5.

ходження їх можна було констатувати тільки на підставі чорносірого, місцями червонуватого сліду при самому дні споруди. Товщина випалення збережених частин стінок від 0,2 м у верхній частині до 0,4 м в низу. На площі, замкненій стінками, виступали в нерівній глибині куски каменя (пісковика) різної величини; всього нараховано 16 уламків. Вони походили, правдоподібно, з обваленого склепіння печі, вигляду якого не вдалось реконструювати. Серед каменів і під ними виступали товсті куски деревного вугілля, дрібні куски перепаленої глиняної обмазки, а ще нижче, під ними, прошарок глиняного днища печі, випаленого до червоного, яке збереглося тільки фрагментарно.

В печі і в найближчому її оточенні знайшлося всього кільканадцять керамічних фрагментів, з яких на нашу увагу заслуговують:

А. Глибока кружальна миска, виготовлена з відмуленої глини, реставрована з кількох уламків (рис. 2, 3). Дно на низькому перстені, бочок з лагідним переламом вище половини висоти; вигнуте плечико кінчається потовщеними вінцями. Поверхня лощена, чорного кольору, вся в горизонтальному лискованні і матових смугах. Висота 11,8 м, діаметр вінців 22, діаметр дна 8 см.

Б. Фрагмент рівного дна товстостінної ліпної посудини грубозернистого складу тіста з шершавою поверхнею жовтуватого кольору.

В. Один фрагмент гостро переламаного бочка тонкостінної кружальної посудини, виготовленої з відмуленої глини темносірого кольору, лощеної поверхні.

Крім того, знайшлися тут дрібні уламки тваринних кісток, а між ними — фрагмент малого залізного ножика.

5. Піч № 2. Під час обслідування оточення виявлених решток чотирибічної печі № 1, натраплено на відстані 3,8 м в західному напрямку від неї, на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, на залишки другої пічної конструкції. Ця піч мала в плані вигляд підкови, відкритої до південного сходу; її довжина 0,95 м, найбільша ширина 0,9 м. Стінки печі, що їх вирізано в глиняному матеріку, виступали місцями зовсім виразно, а місцями були так зруйновані, що від них залишився тільки слід на дні. Їх можна було відрізнити на підставі червонуватого прошарку випалення ґрунту. Товщина випалення стінок пересічно близько 0,03 м, а найбільша збережена висота доходила в деяких місцях до 0,16 м. На площі, замкненій обрисами стінок печі, виявлено кільканадцять гранчастих кусків каменю (пісковика) різної величини та куски перепаленої глиняної обмазки. Це були залишки обваленого склепіння печі, а частково також поруйнованих стінок. Під каменями та кусками глиняної обмазки виступали у великій кількості куски деревного вугілля всуміш з попелом, що лежали на днищі печі, утворюючи суцільний, нерівний прошарок на глиняному матеріку.

В самій печі і коло неї знайшлося кільканадцять кусків тваринних кісток та декілька керамічних фрагментів, а саме:

А. Фрагмент тонкостінної кружальної малої посудини з уламком денця на підставочному пружку; глина відмулена, поверхня гладка, темносіра.

Б. Два фрагменти бочка тонкостінної кружальної посудини, виготовленої з перемішаної з піском глини; поверхня шершава, темносірого кольору, орнаментована горизонтальною вглибленою лінією.

В. Фрагмент бочка товстостінної кружальної посудини, виготовленої з перемішаної з піском глини; поверхня шершава, сірокоричневого кольору, від середини темносіра.

6. Заглиблення коло печей. На відстані 1 м в південно-західну сторону від залишків чотирибічної печі і 1 м в південну сторону від рештків підкововидної печі виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні (сьогоднішнього ґрунту) заглиблення. Воно було майже квадратне в плані, 2,6 м довжини і 2,5 м ширини, причому кути його були заокруглені. Нерівно вирізане в глиняному матеріку дно цього заглиблення знаходилося на глибині 0,9 м нижче гори-

зенту сьогоднішнього ґрунту, отже первісна глибина його приблизно 0,4 м.

Під час обслідування цього заглиблення не стверджено ніяких слідів пристосування його для житлових або господарських потреб. Цей факт свідчив би про те, що заглиблення, можливо, було вибране для видобутку глини, потрібної при будові вищеописаних печей чи інших споруд, які були недалеко.

В засипу заглиблення знайшлась деяка кількість дрібного керамічного фрагментованого матеріалу і поламаних тваринних кісток. Взагалі ж культурний шар, що займав площу поміж описаними залишками печей і заглибленням та найближче оточення цих об'єктів, дав значну кількість керамічних фрагментів і тваринних кісток. Керамічний матеріал належав до трьох різних родів гончарних виробів, що про них була мова при описі інших об'єктів Неслухівського селища, а саме — до кераміки ліпної, кружальної відмуленої і кружальної, перемішаної з піском.

7. Вогнище. Під час проходження траншеї VIII виявлено на відстані 25 м на схід від заглиблення, коло печей, відкрите вогнище. Знайшлось воно на глибині 0,6 м від сучасної поверхні, а містилось на підстилці кам'яних плиток різної величини і форми, що були укладені в круг діаметром 0,5 м на глиняному материку. Поверхню вогнища покривав шар кусків перепаленої глини, а зверху неї знаходився шар попелу і товстих кусків деревного вугілля. Під час обслідування найближчого оточення вогнища не виявлено ніяких слідів споруди і цей факт свідчить про те, що вогнище знаходилось у відкритому місці. На жаль, нічого не можна сказати про дальше оточення цього місця, бо неможливо було дослідити його через те, що далі знаходилось поле, засаджене пізніми культурами.

На вогнищі і в його найближчому оточенні траплялись численні уламки тваринних кісток і керамічні фрагменти. Серед керамічних фрагментів переважали кружальні матеріали, виготовлені з глини з великою домішкою піску; вони добре випалені, а їхня поверхня шершава, чорного, темносірого та кривичневого кольорів. Друге місце щодо кількості займали ліпні вироби з грубозернистої, нечищеної глини, а кружальні вироби з відмуленої глини знайшлись у значній меншості.

На відкритті цього вогнища закінчилась робота археологічної експедиції в Неслухові.

* * *

Археологічний матеріал, здобутий розкопками 1946 р. в Неслухові — небагатий, але разом з тим дуже характерний для культурного комплексу „полів поховань“ перших століть н. е. Про таке культурне визначення свідчить, в першу чергу, весь склад керамічного матеріалу, що знайшовся в чималій кількості на селищі. Правда, цей матеріал представлений виключно фрагментами, а на їх основі вдалось реконструювати в рисунку всього чотири посудини (рис. 2).

В керамічному матеріалі можна виділити три різні групи виробів: 1) ліпну кераміку; 2) кружальну кераміку, виготовлену з відмуленої глини; 3) кружальну кераміку, виготовлену з глини, в якій була значна домішка піску.

1. Ліпна кераміка, виготовлена з нечищеної товстозернистої глини; в ній часто виступає навмисна домішка грубих зерен піску або дрібно товчених камінців. За формою це були переважно опуклобокі горщики, і тільки небагато фрагментів походить із мисочок. Денця таких посудин — рівні; тільки один фрагмент денця має низький підставочний пружок. Вінця непотовщені, прямостоячі або слабо вигнуті назовні, тільки в меншості трапляються потовщені і так же формовані вінця. Два фрагменти мисочок мають вінця загнуті до середини. Поверхня ліпних посудин нерівна, інколи з вертикальними смугами від пальців, якими обмазувано посудину рідкою глиною. Колір поверхні переважно сірий, інколи жовтуватосірий, дуже часто неоднорідний на поверхні однієї і тієї ж посудини. Поверхня в усіх майже посудинах неорнаментована. Всього знайдено лише один фрагмент бочка з нерівномірно вглибленою хвилястою смугою (рис. 4, 4) та один фрагмент з косими нарізками на краю вінців (рис. 4, 1). Ліпна кераміка становить у нашому керамічному матеріалі принаймні 50%. Слід додати, що вона наявна у всіх шарах кожної з досліджуваних частин селища. Отже, не може бути й мови про хронологічне відокремлення цього матеріалу від кераміки інших родів.

2. Другу групу становить кружальна кераміка, виготовлена з відмуленої глини. За формою це переважно стрункі опуклобокі горщики і гостропрофільовані біконічні мисочки; тільки нечисленні уламки свідчать про наявність глеків з ручкою та великих мисок з трьома профільованими ручками. Поверхня таких посудин рівна, гладка, часто лощена; колір її сірий в усіх відтінках аж до чорного, а інколи жовтуватий. Орнамент переважно лискучий, вглибний, виступає різко. Серед мотивів переважає хвиляста стрічка; досить часто зустрічаються прямі горизонтальні, поперемінно лискучі і матові, смуги. Два фрагменти орнаментовані косю решіткою. Інколи трапляються горизонтальні вглибні лінії або широкі мілкі жолобки. Денця на низькій перстеневій підставці; інколи трапляються в цій керамічній групі рівні денця. Вінця потовщені і назовні вигнуті або непотовщені, хоч виразно відокремлені від плечика посудин. Часто виступають вінця горизонтально формовані, причому ширина їхнього краю буває різна: від 0,5 до 3,3 см і більше.

3. Третю групу становить кружальна кераміка, виготовлена з глини, в якій наявна значна домішка дрібного піску. За формою переважають стрункі опуклобокі горщики, хоч трапляються уламки малих мисок, а також нечисленні фрагменти глибоких мисок з трьома ручками. Денця таких посудин рівні, часто з паралельними дугастими вглибними смугами насподі. Вінця потовщені, вигнуті або випрямлені, інколи профільовані. Поверхня цих виробів шершава, рівна, переважно темносірого, майже чорного кольору; в меншій кількості трапляються уламки посудин з коричнево-сірою або червонувато-жовтуватою поверхнею. Для прикрашення поверхні вживається виключно вглибний орнамент у вигляді прямих горизонтальних ліній, що йдуть кругом плечика поодинокі або кількакратними смугами.

Остання керамічна група цікава для нас тим, що в окремих випадках нагадує кружальну кераміку феодального періоду і складом тіста, і високим ступенем випалення, і коричневатим кольором поверхні. З другого боку, ряд інших ознак, зокрема досить примітивний спосіб форму-

вання вінців, свідчить виразно про те, що це — не феодальна кераміка. Також і факт наявності серед цієї кераміки гончарних виробів періоду „полів поховань“ в стратиграфічно чистих шарах свідчить про належність такої кераміки до пізнього етапу розвитку культури „полів поховань“. З цієї причини якраз у цій керамічній групі слід, на мою думку, шукати генетичних зв'язків поміж керамікою періоду „полів поховань“ та керамікою феодального часу.

Як бачимо з короткої характеристики, керамічний матеріал з Неслухова-Лісковиці нічим не відрізняється від матеріалу культури „полів поховань“ черняхівського типу. Характерові цього речового комплексу відповідають також інші, правда нечисленні, знахідки: конічні та біконічна прясличка, кістяний гребінь з дугастою спинкою і залізний ніжик. Виходить, що в Неслухові-Лісковиці знаходилося селище черняхівського типу культури „полів поховань“. Таке окреслення цілком підтверджується пам'ятковим матеріалом, що його здобув Гадачек в другій частині цього селища, на Грабарці. Крім дрібного матеріалу, там було виявлено й подібні рештки споруд: споруди з льохом під долівкою, звичайні печі підкововидного типу, як наша піч № 1. Новиною у нас є тільки чотирибчна піч, яку на основі керамічного матеріалу, що знайшовся в ній та коло неї, треба датувати тим самим часом, що й інші пам'ятки.

Ще коротко про хронологію дослідженої частини Неслухівського селища.

Спираючись на наявність великої кількості характерного відмудленого кружалного керамічного матеріалу та інших дрібних речей, в археології прийнято датувати такі селища III—IV ст. ст. н. е. Коли, однак, докладніше проаналізуємо наявний керамічний матеріал, то побачимо, що велика його кількість не вміщується у ці надто вузькі хронологічні рамки. В нашому матеріалі багато керамічних фрагментів кружалних посудин з шершавою поверхнею, виготовлених з глини, в якій значна домішка піску. Такі гончарні вироби з'являються в основному в IV ст. н. е., а в пізніші часи кількість їх зростає. Ми знаємо їх з великих могильників періоду „полів поховань“ у Черняхіві і в Марош-сент-Анна; вони переважають у матеріалі селища пізнього періоду „полів поховань“ в Тропішові, Меховського повіту (Польща)¹; знаємо їх з поховань коло Романового села, Збаразького району, а також з поховань типу підкарпатських курганів². В монографії про культуру підкарпатських курганів датують такі керамічні форми в основному V ст. н. е. і пізніше, спираючись при цьому на загальне датування цього типу пам'яток, а також на добре датовані аналогії з Угорщини³. Таким чином, на основі наявності такого матеріалу в Неслухові слід поширити хронологію на V і далші століття н. е. Коли ж до цього додамо, що багато виробів цього роду тістом, ступенем випалення, кольором поверхні, а також вглибною орнаментикою (паралельні горизонтальні лінії) дуже близько стоять до кераміки феодального часу — тоді потреба

¹ T. Reyma, Piecе garncarskie fabrycznej osady w Tropiszowie z okresu późno-rzymskiego. Z otchłani wieków, IX, стор. 50.

² М. Смішко, Культура підкарпатських курганів, Львів 1940, стор. 150—151, Рукопис в архіві Інституту археології АН УРСР, Київ.

³ Там же, стор. 152.

поширення хронологічних рамок Неслухівського селища стане ще більше очевидною. Додамо ще, що й серед ліпного матеріалу знайшовся фрагмент товстостінного горщика з вглибною хвилястою смугою на плечу, який нічим не відрізняється від матеріалу ранньофеодального часу. А слід при тому додати, що під час експедиції 1946 р. в Неслухові зовсім не виявлено речових комплексів феодального часу, так що приналежність цього уламка феодальній добі — виключена.

Висловлюючи коротко думку про датування Неслухівського селища, хочу ще раз підкреслити, що доцьогочасне датування цієї пам'ятки, як і інших подібних пам'яток, неточне і надто вузьке. Селище виникло в III ст. н. е., але кінець заселення переходить далеко поза IV ст. н. е. Попередні розкопки в Неслухові на Грабарці дали деяку кількість матеріалу XI—XII ст. ст. і саме цей факт вважаю за багатомовний. Хочу тут звернути увагу на факт наявності в більшості виявлених селищ періоду „полів поховань“ ранньофеодальних пам'яток (Неслухів, Великі Вікнини, Максимівка та ін.). Такі факти стверджено дослідниками також далі на заході: в південно-східній Польщі¹, в Сілезії² і в Познанському³. Можливо, що це не випадкове явище і з нього можна зробити висновок, що ніякої перерви в поселенні поміж V і VII ст. ст. н. е. немає і що повинні існувати прямі зв'язки поміж періодом „полів поховань“ та феодальним періодом. Біла пляма існує тільки в дослідному, а не у фактичному розумінні. Правда, таке твердження поки що науково не обгрунтоване, але воно більше від звичайної робочої гіпотези, бо ґрунтується на глибокому знанні археологічного матеріалу згаданого переходового часу. Я впевнений в тому, що широке польове дослідження селищ періоду „полів поховань“, з одного боку, та селищ феодального часу, з другого — підтвердить в майбутньому правильність цієї думки.

М. СМІШКО

Отчет об исследовании селища периода „полей погребений“ в Неслухове в 1946 г.

Резюме

Заданием раскопок 1946 г. в Неслухове было установление датировки памятника, которая выступала неясной в старых публикациях К. Гадачека. Поселение расположено на двух урочищах — Грабарка и Лисковица. Первое урочище было раскопано К. Гадачком, на втором — сосредоточивались исследования 1946 г.

¹ T. Reyma, Problem ceramiki siwej na kole toczzonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły, Wiadomości Archeologiczne XIV, Warszawa, 1936, стр. 171.

² Поп., например, F. Hufnagel, Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Hedwigstein Kr. Rosenberg, Altschlesien 9, Breslau 1940, стр. 84.

³ J. Kostrzewski, Ślady osadnictwa z okresu rzymskiego i wędrowek ludów na półwyspie biskupińskim, Gród prasiawiański w Biskupinie, Poznań 1938, стр. 65. Z. A. Rajewski, Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim, там же, стр. 68 і дальш.

Здесь открыты следующие сооружения:

1. Яма, заполненная отбросами, среди которых преобладали фрагменты керамики.

2. Сооружение наземного типа, от которого остались многочисленные фрагменты обмазки с отпечатками деревянных конструкций. Это сооружение имело погреб, занимавший почти всю его площадь и также заполненный вещевыми остатками. Это сооружение погибло в огне.

3. Яма с отбросами, расположенная на расстоянии 10 м от предыдущего сооружения. Среди засыпки найдены гребень, прясла, нож и фрагменты керамики.

4. Печь № 1, имевшая прямоугольную форму. Она была врезана в материк и имела свод из известковых камней.

5. Печь № 2 — подковообразной формы и также со сводом из камней. В обеих печах найдены несколько обломков посуды.

6. Около печей открыто углубление с ними связанное (возможно, здесь брали глину, необходимую для постройки печей).

7. Очаг, состоявший из настила из мелких камней и слоя из обожженной глины поверх него. Никаких следов жилища вокруг очага не обнаружено: он находился под открытым небом.

Материал поселения весьма характерен для памятников типа Черняхова; об этом говорит керамика (лепная, кружальная лошенная, кружальная из глины с примесью песка и с шершавой поверхностью), прясла, нож и костяной гребень.

Датируются подобные памятники обычно временем III—IV ст. ст. н. э., но на основании аналогий (Венгрия, Польша) автор считает возможным продлить датировку до VI ст., а, может быть, и дальше. Особенно важным этот вопрос представляется при учете сходства этого материала с материалом феодального времени. По мысли автора, следует искать сближения между этими двумя периодами.

МАРШРУТНІ ЕКСПЕДИЦІЇ

Г. ПАССЕК
(Москва)

ПОРОСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1945 р.

Пороська археологічна експедиція була організована Інститутом археології АН УРСР, разом з ІМК АН СРСР і Центральним історичним музеєм у Києві, під моїм керівництвом¹.

Основним завданням Пороської експедиції в 1945 р. було проведення археологічної розвідки в одному з найцікавіших районів Середнього Придніпров'я — на Канівщині, з тим, щоб рядом дослідницьких маршрутів вивчити якнайширшу територію вздовж берега Дніпра, починаючи від с. Трахтемирова до гирла р. Росі і по лівому берегу р. Росі.

Постійною базою експедиції було обрано м. Канів. Розвідка вивчила археологічні пам'ятки різних часів, починаючи від доби неоліту і кінчаючи пам'ятками феодального періоду. Особливу увагу було звернено на розшуки селищ трипільської культури, стоянок доби бронзи і пам'яток ранньослов'янської культури.

Експедиція провела розвідки за такими п'ятьма маршрутами:

1. Від м. Канева по правому берегу Дніпра вниз — до с. Пекарів.
2. Від с. Пекарів по лівому берегу Росі — до с. Межиричі (за маршрутом — сс. Хмільна, Кононча, Гамарня, Межиричі).
3. Від м. Канева по правому берегу Дніпра вгору — до с. Селища (за маршрутом — сс. Бобриця—Студенець—Селище).
4. Від м. Канева за маршрутом — сс. Гришанці—Казарово—Тростянець.
5. Від м. Канева по правому берегу вгору на ділянці с. Григорівка і М. та В. Букрин, Трахтемирів, Монастир'юк, Зарубинці.

Район робіт експедиції по Дніпру з півночі на південь в 1945 р. дорівнював шось 50 км, а із заходу на схід вздовж Дніпра і по лівому берегу р. Росі — понад 20 км. Всього за час роботи експедиції досліджено 59 пунктів стародавніх пам'яток, більшу частину яких експедиція відкрила вперше.

¹ В експедиції взяли участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР — Т. Оболдуєва, Центрального історичного музею — Н. Лінка, С. Піваковська, Г. Василенко, ІМК'у — І. Нікішин, В. Селіванов (художник), В. Бахрушина, а також студентки-практикантки Московського і Київського держуніверситетів — М. Аруїн, І. Бикова, В. Корчагіна, Є. Патрикеева та Г. Вінницька.

Район Середнього Придніпров'я близько Канева, де вела розвідки Пороська експедиція, не раз привертала увагу археологів. Так, наприкінці XIX ст. тут проводили великі розкопки скіфських і слов'янських пам'яток В. Хвойко, Тарновський, М. Біляшівський, Д. Самоквасов. Особливо велике значення мали відкриття на городищі Князя Гора під Каневом. Не менше значення має велика кількість випадкових знахідок античної старовини, виявлених у цьому районі. Вони ввійшли до складу кращих колекцій українських музейних збірок. З цього ж району відоме найбільше число могил так званої середньодніпровської культури бронзової доби.

В цілому, обраний для розвідок в 1945 р., Канівський район становить величезний науковий інтерес, особливо в зв'язку з проблемою етногенезу слов'ян і питанням про формування ранньослов'янських племен у Придніпров'ї.

Район Канева являє собою в основному місцевість високого корінного правого берега Дніпра, дуже стрімкого, майже неприступного з боку ріки. Він тягнеться від с. Трахтемирова до гирла р. Росі, а також по лівому берегу р. Росі. Берег Дніпра тут винятково високий (200—229 м за висотними позначками на географічній карті). Вся місцевість порізана глибокими ярами, на дні яких протікають струмки. Сильно погорбований рельєф вкритий на десятки кілометрів листяним лісом. Загальний характер місцевості — гористий, дуже відмінний від звичайних безлісних просторів південніших районів Ржищева, Трипілья або скелястих — близько Умані на р. Бузі. Сильна погорбованість місцевості в Канівському районі, на думку геологів, пов'язана з переміщеннями основних залягань, що сталися тут в геологічному минулому. Ось чому в цьому районі ряд шарів основних порід і виявляється в переміщеному положенні, і район визначається як район Канівської дислокації, в якому правильних залягань майже не спостерігається.

Загальні відомості про геологічну будову канівських горбів такі: 1) чорнозем; 2) лес; 3) підморенні піски; 4) буцацький ярус (сіробілі піски); 5) канівський ярус (зелені піски); 6) крейдяні поклади (з кременем); 7) юрські глини (нижні).

Вся місцевість раз у раз зазнає процесів зсування, які руйнують значні простори і утворюють величезні яри. Тепер геологи провадять тут щороку розвідки і спостереження над процесами й характером цих зсувів, в районі Канева особливо поширених. Є навіть думка, що гористість Канівщини тектонічного походження (?). Крім зсувів, які сильно руйнують рельєф місцевості, стародавні пам'ятки (могили і городища) дуже руйнуються постійною інтенсивною оранкою. На стародавніх стоянках бронзової доби у скіфських селищах, як і на слов'янських городищах, культурний шар здебільшого буває зруйнований оранкою.

Дніпро в районі Трахтемирова—Канева надзвичайно широкий і повноводний, з різкими береговими закрутами. Вкритий лісом лівий берег зливається вдалині з великими піщаними обмілинами. Коло с. Пекарів у Дніпро впадає р. Рось. У своїй нижній течії р. Рось протікає по рівній болотистій місцевості. В ландшафті — заплавні луки, піщані обмілини і молоді бори. Заплавина річки широка і тягнеться на великому просторі. Лівий берег р. Росі досить високий і в цілому має той самий характер, що і місцевість уздовж високого правого берега Дніпра.

Серед першочергових завдань експедиції були розшуки стоянок доби неоліту. Проте в 1945 р. їх виявити не вдалося, незважаючи на те, що в заплаві ріки на пісках були проведені спеціальні розшуки стоянок. Слід відзначити, що сильно заболочене пониззя р. Росі щодо характеру свого не дає придатних для стоянок первісної людини місць, а вкриті частково дрібним лісом піщані обмілини стародавнього походження, на яких можна було б сподіватися такі стоянки знайти, лишалися після війни ще нерозмінованими і недоступними для обслідування під час роботи експедиції.

Найдавнішими пам'ятками, відкритими експедицією 1945 р., були селища трипільської культури. Всебічне вивчення трипільських селищ на протязі останніх передвоєнних років у більш північних районах поблизу Трипілля, Халеп'я (Київської області) і в більш південних районах (у Кіровоградській області) висунуло завдання дослідити райони між Київщиною і Бузьким басейном. Південніше від Ржищева на території Канівщини по Дніпру і по р. Росі трипільські селища лишалися досі майже недослідженими. Лише за повідомленням В. Хвойка, під Каневом були виявлені окремі знахідки мальованої трипільської кераміки. В 1945 р. експедиція відкрила 7 трипільських селищ коло с. Пекарів (I і II), сс. Конончі, Хмільної, Гришанців (I і II) і коло с. В. Буکرиня. Спливаюся на деяких з них.

Трипільське селище коло с. Пекарів II було відкрито на захід від села на положистому плато, що являє собою найвищу точку рельєфу над заплавою Дніпра. Це плато перерізане величезним яром, що йде із заходу на схід. У стінках глибоких окопів воєнного часу в трьох пунктах на глибині близько 0,5 м в чорноземі виявлені рештки глиняної обмазки трипільського житла і фрагменти мальованої кераміки. В одному з таких пунктів, там, де починається великий яр, була проведена зачистка. Виявилось, що трипільське житло перерізане вздовж на протязі понад 5 м. Глиняна обмазка в розчищеному розрізі залягала в чорноземі на глибині 0,5 м у правильному горизонтальному положенні. Довжина культурних решток дорівнювала 20—30 см. Вгорі культурного шару виявлені фрагменти мальованих посудин, що лежали на плоских плитках долівки в житлі. Плитки (5—6 см) з червонуватої лесоподібної глини, без домішки, лежали безпосередньо на товстих (10—12 см) „вальках“ з лилуваточервоної глини з домішкою полови і з відбитками дерева насподі. Плитки долівки і „вальків“ утворювали, як звичайно, основу трипільського житла. Подекуди вони були покладені у два ряди — один над одним.

У другому пункті, в сусідній траншеї окопу, також у чорноземі, на глибині 0,5 м, плитки були тонкі і мали сліди сильного випалення; над ними залягала „валькова“ обмазка лилувато-зеленуватого кольору, сильно пошлакована, із слідами відбитків дерева й лози. У цьому місці окоп перерізував піч трипільського житла з рештками долівки і частиною склепіння, що завалилося. В основі будинку, як і в попередньому пункті, простежується правильне залягання „валькової“ обмазки, такої звичної для будівельних матеріалів доби трипілля.

При зачистці в стінах траншей виявлено велику кількість фрагментів мальованого посуду, уламків кам'яних зернотерок. Не меншу кількість кераміки і обмазки виявлено на поверхні, при огляді території,

зайнятої стародавнім селищем. На підставі зібраного підйомного матеріалу, огляду і зачистки всіх стін яру і земляних виїмок встановлено, що трипільське селище коло с. Пекарів II охоплювало площу, приблизно, у 210 м зі сходу на захід × 230 м з півночі на південь. Це відповідає площі звичайних родових селищ трипільської доби в Київській області (Коломийщина I і II).

Серед кераміки, виявленої коло с. Пекарів, переважає посуд, розмальований чорним або бурочервоним.

Не менш цікаве трипільське селище в урочищі Кам'янка коло с. Гришанців (на північ і північний схід від центра села). Воно розташоване на плато край самого яру. Селище тягнеться з південного сходу на північний захід понад 500 м. Це видно з решток зруйнованих жител і великої кількості кераміки, кам'яних зернотерок, решток обмазки. На щойно зраному полі добре помітні чіткі обриси трипільських жител. Їх відтворюють куски розкиданої обмазки різних кольорів (від жовтого до темнолилового), причому можна спостерігати, що житла розташовані кількома ярусами. На певному просторі знахідки зникають, як видно, в центрі селища. Розвідка дає можливість говорити про те, що житла були розташовані тут колом — овалом. Серед знахідок цікаві верхні розтиральні камені зернотерок, кременні скребки, глиняні пряслиця, кременні відбійники, посуд, мальований чорним, грубі посудини з домішкою черепашок і з заглибленим орнаментом.

Не спиняючись на інших селищах трипільської доби, відкритих експедицією, зазначу, що вони підтвердили колишні численні спостереження, зроблені в процесі вивчення трипільських селищ Коломийщини I і II, а також Володимирівки. Розвідка 1945 р. показала, що і на Канівщині трипільські хліборобські племена оселялися на лесово-чорноземних плато, на найвищих точках рельєфу, де вони розташовували і свої родові селища. Кожне з цих селищ займало в районі Канева чималій простір від 250 до 500 м у діаметрі. Великі прямокутні наземні житла будувалися з дерева і з добре випаленої глини. Серед знахідок заслуговують на увагу посудини, розмальовані чорною фарбою, кременні скребки, ножоподібні пластини, вироби з оленячого рогу, глиняні пряслиця.

Весь комплекс знахідок з трипільських селищ у районі Канева відмінний від трипільських матеріалів, добре вивчених у районі Києва—Трипілля. На Канівщині переважає, перш за все, мальована трипільська кераміка, тоді як у селищах Київщини вона звичайно становить незначний процент від загального числа знахідок. Вона розмальована тут чорним і стилем своїм наближається до кераміки більш південних районів Бузького басейну (етапу С/1 моєї класифікації), відомої в трипільських селищах типу Попудні, Сушківки, Томашівки та ін. Для селищ того ж етапу в Київщині характерний посуд із заглибленим стрічковим орнаментом, що рідко трапляється в районі Канева.

До найбільш цікавих спостережень експедиції належить відкриття решток селища бронзової доби. Досі культура доби бронзи на Правобережній Україні була висвітлена, переважно, на підставі матеріалів, здобутих із розкопок могил. В 1945 р. експедиція відкрила 8 селищ бронзової доби з характерною для цього періоду керамікою і заглибленим орнаментом та відбитками шнура.

1. На одному з підвищень у східній частині м. Канева було обстежено слов'янське городище X—XIII ст. ст. — Московка. В його північно-західній, північно-східній частинах і, головним чином, на „стрілці“ городища зібрано значний підйомний керамічний матеріал доби бронзи. Тут виявлені фрагменти кераміки з дуже піскуватого коричневаточорного тіста із слідами (особливо на внутрішній поверхні) так званого „сму-гастого згладжування“. Більшість посудин оздоблено шнуровим орнаментом, таким типовим для цієї доби. Обстеження городища показало, що культурний шар його сильно переораний і майже не зберігся. Лише в одному місці, приблизно посередині городища, пощастило бачити скупчення черепашок *Unio*, що лежать *in situ*.

2. На другому підвищенні, на так званій Пилипенковій горі, що круто спускається до Дніпра, між передмістям м. Канева — Бессараби і Тарасовою горою (де знаходяться могила і музей Т. Шевченка), на обстежуваному експедицією селищі виявлено чимало знахідок бронзової доби. В дуже переораному шарі (вся земля під городами), поряд з пізньоскіфською керамікою і керамікою „полів поховань“ — виявлено багато фрагментів посудин з дуже піскуватої маси або з домішкою здрібнених черепашок. Орнамент заглиблений, дуже різноманітний, — переважно, відбитки одинарного або подвійного перехрещеного шнура або ряду плоского прямокутного штампа і дрібних круглих заглиблень. Орнамент вкриває чисто всю поверхню посудини. Це типовий для доби бронзи „катакомбного“ типу орнамент.

3. Сліди селища бронзової доби виявлено і на городищі Княжа гора над Дніпром, між Каневом і с. Пекарями. Крім обстеження самого городища, експедиція оглянула скелясті кручі обох ярів, що прилягають до городища, і величезні зсуви, що раз у раз відбуваються тут. При огляді північно-східних і південних схилів городища Княжа гора, поряд з фрагментами слов'янського посуду (XI—XIII ст. ст.) зібрано і кераміку бронзової доби, аналогічну до знайденої тут разом із знаряддями з каменю М. Біляшівським (частково зберігається у збірці Центрального історичного музею в Києві). Серед фрагментів є фрагменти посудин з широким отвором, оздоблених заглибленим орнаментом, який утворює у верхній частині посудини суцільні ялинкові ряди, а також ряди посліпль заштрихованих трикутників, які сполучаються один з одним. Є орнамент, виконаний навскіс перевитим шнуром. Заслуговує на увагу група посудин з грубшими стінками типу досить високих горщиків з ребристими плечиками; більшість посудин цієї групи оздоблена наліпним і нігтьовим орнаментом по краю; коло основи краю, нижче по перехвату і стінках — ряди заглиблених смужок, які утворюють ялинку або перехрещуються і доходять до днища. Часто на нижніх частинах посудини є подовжній наліпний орнамент. Наліпні горизонтальні смужки орнаменту на стінках посудини чергуються часто з рядами відбитків плоского, рівного або дещо округлого штампа, який утворює ряди ялинок. Весь цей комплекс керамічних знахідок є характерним керамічним комплексом „катакомбної“ культури бронзової доби.

4. В таких самих умовах на високому корінному березі Дніпра відкрито рештки двох стоянок бронзової доби коло с. Пекарів. У північно-західній частині с. Пекарів величезні яри із стрімкими, що відриваються, брилами лесово-чорноземних ґрунтів (шар чорноземлі до 0,6 м,

нижче — лес), швидко руйнують прокладену тут дорогу. Велика кількість траншей воєнного часу перерізала плато; у стінках траншей, на глибині 0,3—0,4 м виявлено рештки кераміки бронзової доби. Стоянка коло с. Пекарів розташована таким чином, як і перші, над самою заплавиною Дніпра на корінному, високому його березі. Ті самі умови місцезнаходження встановлені і на городищі Московка під Каневом і на Пилипенковій горі.

Підйомний матеріал, виключно керамічний, зібрано на стоянці Пекарі II на площі 50 × 50 м на розораному полі. Два контрольні шурфи, закладені тут на місці стоянки, дали на глибині 0,3 м від поверхні у чорноземному шарі значне скупчення фрагментів кераміки із заглибленим орнаментом (шурф № 1), проте слідів житла виявлено не було.

Спостереження, зроблене експедицією над розташуванням селищ бронзової доби на корінному високому березі Дніпра, а не в заплаві ріки, надзвичайно цікаве і нове. Воно говорить про те, що всередині другого тисячоліття до н. е., у пізній трипільський час, населення Середнього Придніпров'я займається хліборобством. Постійні селища бронзової доби катакомбного типу лишалися на високих берегах, і населення не одривалося від навколишніх полів. Одночасно стоянки бронзової доби відомі і на дюнах у заплавах річок. Це свідчить про те, що людина, в зв'язку з розвитком скотарства, освоювала заплавні луки великих гір, де ми в цей період і знаходимо тимчасові його стоянки. Обслідування тих і інших (коло сс. Зарубинці, Трахтемирів, Гришанці) селищ доби бронзи на Канівщині і аналіз виявлених, переважно, керамічних матеріалів, показують, що їх треба порівнювати з відомими знахідками: 1) з донних стоянок в районі Києва (коло Микільської Слобідки, коло с. Койлова та ін.); 2) з рядом стоянок на високому березі Дніпра під Києвом, в урочищі Куренівка, Киселівка, а також поблизу с. Трипільля в урочищі Івкватиці, коло с. Витачова та ін.¹

Селища бронзової доби на Канівщині слід зіставити з матеріалами, відомими частково з розкопок у великому Потьомкінському саду в Дніпропетровську і на Стрільчій скелі коло с. Волоського², а також з матеріалами лівобережжя Дніпра з Лисої гори під Лубнами³ та з розвідок Ю. Подгаєцького на Десні та ін.

Всі ці знахідки, як і відкриті в 1945 р. пам'ятки на Канівщині, датуються часом „катакомбної“ культури в Придніпров'ї і припадають на добу початку і середини II тисячоліття до н. е.

За час робіт експедиції в 1945 р. було обслідувано п'ять пам'яток скіфської доби.

На жаль, наші відомості про селища скіфів надзвичайно бідні. Відомо, що, поряд з великими укріпленими городищами типу більського або немирівського, у скіфів були і відкриті селища.

Експедиція обслідувала два скіфських укріплених городища коло с. Трахтемирова і коло с. Григорівки і три відкритих селища коло

¹ Матеріали зберігаються в Центральному історичному музеї у Києві і здебільшого не видані.

² М. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 гг., ИАК, вып. 43.

³ В. Ляскоронский, Археологические раскопки близ г. Лубны, Полтавской губ., в урочище Лысая гора, Киевская старина, 1892, ноябрь, стр. 263; Труды VIII археологического съезда.

с. Гришанців, в урочищі Шпиліки, коло с. Трахтемирова і в урочищі Батурова гора, коло с. Зарубинців, а також дві могильні групи — одна коло с. Гришанців і друга — між сс. Конончею і Гамарнею, а також у районі Канева.

Одно з типових неукріплених скіфських селищ оглянуто на південний захід від с. Гришанців. Селище розташоване на горбі в урочищі Красне за 3 км від села. При огляді на зораному полі виявлено чимало кераміки скіфської доби — чорної, глянсованої, з наскрізними отворами коло краю, з наліпним орнаментом і фрагменти античних амфор.

Селище займає чималий простір (не менш як 300×300 м), оточений двома балками. Одна — невелика, положиста з південного сходу (Дехтярна), друга — стародавня глибока, на південному заході рясно вкрита лісом і чагарником. Ніяких слідів валів селище не має.

Тут же, на південний захід від обслідуваного селища в урочищі Красне за 0,5 км в напрямі до Козарівського лісу, на узліссі розташована велика група могил, дуже розпливчастих своєю формою і вкритих дубовим лісом. Висота могил до 0,75 м. В середньому 10—12 м у діаметрі. Лише деякі з них розкопані.

Можливо, що це та сама могильна група, яку копали Тарновський і Зносько-Боровський, причому в основному це були поховання скіфської доби і доби бронзи (скорчені).

Ще одно неукріплене селище, так зване Велике скіфське городище, оглянула експедиція. Це те саме городище, на якому Д. Самоквасов виявив знахідки скіфської доби і речі грецького походження. Воно розташоване за 0,5 км вище від геолого-географічного заповідника по Дніпру, під Каневом, за так званим другим яром Біляшівського, і лежить на високій частині плато над Дніпром, дещо віддалік від нього. Городище являє собою рівне плато, злегка підвищене тільки у північно-східному і південно-західному кінцях.

Територія городища раніше весь час розорювалась, і слідів валу, що оточував його, не збереглося. Нині городище входить до складу земель геолого-географічного заповідника Київського державного університету. При огляді площі городища зібрано значний підйомний керамічний матеріал, серед якого сіруваточорні фрагменти грубого посуду з наліпним орнаментом, уламки чорного глянсованого посуду, фрагменти посудин з наскрізними отворами скіфського типу, уламки античних амфор (ручки, денця, стінки).

В 1945 р. Пороська експедиція в районі Канева обслідувала цілий ряд селищ з культурними залишками доби „полів поховань“.

Одним з найцікавіших пунктів було селище на Пилипенковій горі, коло Бессарабів (Канів), де поряд з багатим керамічним матеріалом бронзової доби і скіфським, зібрано чимало фрагментів посудин з чорної або коричневаточервоної маси з добре вигладженою поверхнею, зроблених без гончарського круга. Із форм виділяються миски з профільованими плечиками, такі типові і формою і технікою для стародавньої доби „полів поховань“.

Фрагменти кераміки доби „полів поховань“ виявлено і при обслідуванні городища Городок коло с. Зарубинець. Основний матеріал на городищі припадає на XI і XII ст. ст., однак, крім того, на городищі є сліди стародавнього селища бронзової доби.

Найбільшу кількість фрагментів посудин „полів поховань“ зібрано на урочищі Батурова гора коло с. Зарубинець, поблизу Зарубинецького могильника, де віз свої розкопки Хвойко.

Сліди могильників доби „полів поховань“, в процесі розвідок 1945 р., були виявлені коло сс. Селища, В. Букрин, коло Тростянця.

Матеріал доби „полів поховань“, зібраний на селищах Канівщини в 1945 р., можна, як видно, датувати за аналогією з могильником коло сс. Корчовате і Зарубинці останніми століттями до н. е. і першими століттями н. е., причому керамічний комплекс зберігає характерні риси більш раннього скіфського посуду.

В 1945 р. експедиція звернула особливу увагу на пам'ятки ранньослов'янської культури. П. М. Третяков вказує у своїй праці, що внаслідок недостатнього вивчення археологічних пам'яток України лишається майже недоступним для дослідження період VII—VIII ст. ст. н. е. Невідомо, що йде за культурою „полів поховань“, який матеріал заповнює тривіковий проміжок між „полями поховань“ і пам'ятками доби виникнення стародавньої Русі¹.

У процесі наших розвідок 1945 р. на високому корінному березі Дніпра в районі Канева і по р. Росі зібрано підйомний матеріал, який, можливо, при дальших дослідженнях і зможе, до певної міри, схарактеризувати ранньослов'янську добу VII—VIII ст. ст. н. е. на Середньому Придніпров'ї. Розвідка відзначила в цілому ряді пунктів на підвищеннях по Дніпру між Каневом і с. Пекарями коло с. Зарубинців, а також по Росі коло с. Хмільної знахідки фрагментів грубої ліпної кераміки від посудин банкової форми з малорозвиненим краєм вінець і з виступами коло денця, звичайно не орнаментованих. Цю кераміку зібрано насамперед на підвищеннях між передмістям Канева—Бессараби й Каневом: 1) на горі Ісковщина, між Бессарабами і Бардаширкою, 2) на Лисій горі, 3) на горі Сорокапудовій, 4) на підвищеннях між селищем і горою Московкою, 5) на Тарасовій горі, 6) на Пилипенковій горі, 7) коло с. Хмільної, 8) коло с. Гришанців, 9) на городищі коло с. Зарубинців.

Особливу увагу було приділено Княжій горі, очевидно, літописній кріпості Родні, де відсижувався Ярополк Святославич під час своєї боротьби за княжий стіл з Володимиром Святославичем.

Княжа гора відома з багаторічних розкопок М. Біляшівського, Д. Самоквасова, Тарновського. Вона розташована на території Геолого-географічного заповідника Київського державного університету (кол. дача М. Біляшівського) і с. Пекарів, на високій кручі, край самого Дніпра. До наших часів вона збереглася, головним чином, у південно-західній частині і являє собою конусоподібної форми пасмо гір з дуже крутими схилами. Стрімкий північно-східний схил звернений до Дніпра (рівень над Дніпром 220 м). Від площадки городища лишилась незруйнована лише незначна частина. Глибокі шурфи, закладені геологами на території городища, показали цілковиту відсутність культурних решток, що підтверджує і відомості колишніх звітів Д. Самоквасова, М. Біляшівського та ін. Територія Княжої гори, як і сусідніх городищ, перебуває у віданні Заповідника і нині не розорується. Задернована

¹ П. Н. Третяков, Северные восточнославянские племена, Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 6, 1941.

поверхня городища поросла високою травою і молодим лісом. Городище орієнтоване з північного сходу на південний захід і довжина його стрілки до валу — 315 кроків, ширина коло стрілки (зверненої до Дніпра) всього 20 кроків. З північного заходу підходить величезний яр з постійно діючими зсувами. В яру можна спостерігати кілька терас-східців від періодичних обвалів. Останній грандіозний обвал стався в 1937 р.

З південно-східного боку також підходить глибокий яр, але вкритий чагарником і лісом. Тут, на сході, можна спостерігати сліди давнього шляху, відзначеного ще М. Біляшівським, шляху, що йшов, як видно, від Дніпра на городище.

У південно-західному кінці пасма городище було відмежоване від напільної частини валом і зовнішнім ровом. Нині збереглася лише невелика частина валу і рову. Його добре видно з північно-західного боку у поперечному розрізі. Вал простежується лише на 36 кроків до верху. Висота його з боку рову — 6 м, з боку площі городища — 4 м, ширина городища коло валу дорівнює, приблизно, 35 крокам. Між валом, що обмежує городище з південно-західного боку, і напільною частиною йде досить рівна площадка, вкрита дрібним чагарником, молодим лісом і густою високою травою. Тут так само, як і на площадці городища і на стрілці, в ряді закладених геологами глибоких шурфів ніяких знахідок і культурних нашарувань не виявлено.

Крім огляду площадки городища і прилеглої до нього напільної частини, були обслідувані і схили обох ярів, де у зсувах зібрано невеликий керамічний матеріал. Першу групу знахідок зроблено при огляді південно-східних схилів городища, причому тут, поряд із слов'янською керамікою (XI—XII ст. ст.), виявлено кераміку і бронзової доби.

Поблизу м. Канева, на одному з підвищень у східній частині міста, на високому плато корінного берега Дніпра розташоване городище Московка. Тепер Дніпро помітно відступив від берега і протікає далі від городища. Від ріки городище відділене піщаними просторами і шосе. Під горою розкинулось передмістя Канева. Городище лежить там, де в Дніпро впадає невеликий струмок, який із західного і південно-західного боку огинає підвищення. Городище має підтрикутну форму, „стрілкою“ звернене на північний захід. З південно-західного боку — стрімкі схили глибоких ярів, вкриті молодим лісом і чагарником. Яри зруйнували значну частину городища.

З південного напільного боку воно замикається великим валом і ровом, що тягнеться зі сходу на захід на чималу віддаль, причому ширина рову вгорі дорівнює — 18 м, знизу — 3 м. У цій частині городище, ближче до стрілки, зайняте городами. Посередні городища помітні, як здається, рештки невеликого другого валу із слідами ледве помітного рову. Вся територія зазнала сильного руйнування під час війни, повсюди проходять окопи, споруджені землянки та інші будівлі. У стінках закладених нами шурфів, особливо в північно-західній його частині, виявлено культурний шар з будівельними рештками до 1 м глибиною. Серед знахідок — уламки кахлів XVI ст. і литовського періоду, а також слов'янська кераміка XI—XII ст. ст.

За давніх-давен городище, безперечно, мало правильніші обриси, і площадка його займала велику територію. Про це свідчить високий

вал, що йде понад 200 м на південний захід, і рів, що замикав раніше південно-західну частину городища, яка тепер перерізана глибоким яром із струмком на його дні.

Городище Московка являє собою останнє підвищення над Дніпром, коло сучасного Канева. Літопис розповідає, що місто Канів існувало вже з першої половини XII ст. Як свідчить літопис, в 1144 р. Всеволод, князь київський, заснував тут церкву, а в 1150 р. Мстислав Ізяславич був посланий своїм батьком у Канів для того, щоб узяти звідси Переяслав. Відомо, що на протязі XII ст. до Канева шоліта збиралося військо для оборони Київської землі від кочівників, які йшли на Київ із степу з-за Росі. Так, під 1155 р. в літопису розповідається, що в м. Києві велись переговори між князями київськими і половецькими, і саме звідси, із Канева, в 1166 р. князь Ростислав починав похід проти половців, зосередивши тут свої сили.

Експедиція оглянула Канівський собор — пам'ятку староруської архітектури XII ст., яка прекрасно збереглася.

Спинюся ще на одному слов'янському городищі коло с. Гришанців, так званому городищі Тростянецькому. Воно лежить на південний схід від Назарівського лісу коло с. Гришанців, за глибоким ярмом, по дну якого протікає струмок. Це городище розташоване на одній з найвищих точок. І вали і площадка городища збереглися на диво добре. Городище виразно поділяється на дві частини: „передову“, укріплену, і напільну — за великим валом.

Передова частина, так звана „стрілка городища“, оточена з усіх чотирьох боків валом, який замикає „площадку“. Городище орієнтоване з північного сходу на південний захід. Найбільшої висоти обведення глибоким ровом вал досягає у південно-західній напільній частині. Із західного боку зберігся розрив у валі і в'їзд на городище знизу — в передову частину. Оцеї в'їзд-дорога, у вигляді плоского уступу, обходить навколо передньої частини городища і виходить на напільну сторону. Тростянецьке городище належить до типу фортець, широко відомих у феодальні часи по Дніпру; збереглося воно надзвичайно добре. Вал і площадка задерновані. Підйомний матеріал — слов'янська кераміка XI—XII ст. ст. Закладені в різних частинах городища шурфи не виявили залишків культурного шару.

Експедиція провела розвідку слов'янських городищ по Дніпру коло сс. Григорівки, М. Букрина, Зарубинців, а також по лівому березу р. Росі коло сс. Хмільної, Конончі, Гамарні, Межирічі.

Таким чином, в районі робіт Пороської експедиції як по Дніпру — від гирла р. Росі до с. Зарубинців, і по р. Росі — від с. Пекарів до с. Межирічі, так і трохи віддалік од Дніпра коло с. Гришанців і м. Букрина, тягнеться мережа укріплених слов'янських городищ, які розташовуються на найвищих точках рельєфу місцевості, бо звідти можна було вести спостереження на десятки кілометрів уздовж широкої заплави Дніпра і по Росі. Ці городища розмішувались не тільки по берегах цих рік, а й трохи далі від них, але завжди — на найвищих точках, які домінують над усім оточенням. Таким городищем є, наприклад, Тростянецьке городище, що височить над широкою низиною долини р. Студенця, що впадає в Дніпро.

Усі згадані слов'янські городища були в X—XII ст. ст. опорними пунктами київських князів, великими фортецями і сторожовими пунктами, одним з призначень яких було охороняти торговельний шлях до Дніпру і на півдні перетинати підступи до Київської держави від неспокійного степу, що послався за Россю, рікою, про яку розповідають літописи, що вона була природною межею перед степом.

Дальші роботи в Пороссі, на мою думку, треба проводити комплексно, включаючи археологів багатьох спеціальностей.

Тільки за цієї умови ми зможемо по-справжньому зрозуміти процес формування тут ранньослов'янських племен і повністю довести основну тезу, висунуту радянською історичною наукою, що „походження слов'ян в Середньому Придніпров'ї іде своїм корінням у скіфські і доскіфські часи“, „коли різні племена і народності шляхом тривалої і різноманітного зв'язку один з одним створювали нові етнічні одиниці, однією з яких і є слов'янство“¹.

У тій же книзі Б. Д. Греков пише, що саме в Пороссі, на Канівщині, де в VI—VII ст. ст. живуть „племена однієї із східнослов'янських галузей „антів“ або „росів“, були всі умови для швидшого росту культури порівняно з північною лісовою смугою і що на підставі археологічних спостережень встановлюється ланцюг розвитку суспільства, що сидить у Придніпров'ї, від скіфів до Київської держави включно“².

Археологічні спостереження, зроблені в 1945 р. над пам'ятками Канівщини і Поросся, розкривають нам, як мені здається, це положення на новому матеріалі.

ПОЯСНЕННЯ ДО КАРТИ

1. Трипільське поселення (I) коло с. Пекарі.
2. Трипільське поселення (II) коло с. Пекарі.
3. Трипільське поселення коло с. Копонча.
4. Трипільське поселення коло с. Хмільна.
5. Трипільське поселення в урочищі Кузьки, коло с. Гришанці.
6. Трипільське поселення в урочищі Кам'янка, коло с. Гришанці.
7. Трипільське поселення на горі Сорокотяча, коло с. В. Букрин.
8. Селище бронзової доби на горі Московка, коло м. Канева.
9. Селище бронзової доби на Пилипенковій горі, між передмістям м. Канева—Бессараби і Тарасовою горою.
10. Селище бронзової доби на Княжій горі, коло с. Пекарі.
11. Стоянка бронзової доби (I) коло с. Пекарі.
12. Стоянка бронзової доби (II) коло с. Пекарі.
13. Селище бронзової доби на городищі Городок, коло с. Зарубинці.
14. Селище бронзової доби в урочищі Батурова гора, коло с. Зарубинці.
15. Селище бронзової доби в урочищі Шпиліки, коло с. Трахтемирів.
16. Знахідки бронзової доби в урочищі Салова гора, коло с. Гришанці.
17. Знахідки бронзової доби коло с. Селище.
18. Скіфське городище в урочищі Малі валки, коло с. Трахтемирів.
19. Знахідки скіфської кераміки коло с. Трахтемирів.
20. Скіфське городище Вали, коло с. Григорівка.
21. Скіфське селище в урочищі Шпиліки, коло с. Трахтемирів.
22. Скіфське селище в урочищі Батурова гора, коло с. Зарубинці.
23. Знахідки скіфської кераміки на мису Середня гора, коло с. Студенець.

¹ Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.—Л. 1944.

² Там же.

24. Скіфське селище в урочищі Красне, коло с. Гришанці.
25. Група скіфських курганів в Казарівському лісі, коло с. Гришанці.
26. Скіфське селище в урочищі Кам'янка, коло с. Гришанці.
27. Скіфське селище на Пилипенковій горі, коло Канева.
28. Скіфське городище коло Канева.
29. Скіфський курган коло городища Княжа гора.
30. Група скіфських (?) могил між сс. Кононча і Гамарня.
31. Селище культури „полів поховань“ на Пилипенковій горі, коло Канева.
32. Знахідки культури „полів поховань“ на городищі Городок, коло с. Зарубинці.
33. Знахідки культури „полів поховань“ в урочищі Батурова гора, коло с. Зарубинці.
34. Сліди могильника культури „полів поховань“, коло с. Селище.
35. Сліди могильника культури „полів поховань“ в урочищі Миколина круча, коло с. В. Букрин.
36. Сліди могильника культури „полів поховань“ в урочищі Кардашівка, коло с. Тро-
стянець.
37. Ранньослов'янське поселення в урочищі Ісковщина, коло Канева.
38. Ранньослов'янське поселення в урочищі Бардишина гора, коло Канева.
39. Ранньослов'янське поселення на Лисій горі, коло Канева.
40. Ранньослов'янське поселення на Сорокпудовій горі, коло Канева.
41. Ранньослов'янське поселення на підвищенні коло Бессарабів (район Канска).
42. Ранньослов'янське поселення на Тарасовій, або Чернечій, горі.
43. Ранньослов'янське поселення коло х. Хмільна.
44. Ранньослов'янське поселення на Пилипенковій горі, коло Канева.
45. Слов'янське городище Княжа гора, коло Канева.
46. Слов'янське городище Мале городище, коло Канева.
47. Слов'янське городище на горі Московка, коло Канева.
48. Тростянецьке слов'янське городище коло Козарівського лісу, коло с. Гришанці.
49. Слов'янське селище в урочищі Красне, коло с. Гришанці.
50. Слов'янське городище Городок, коло с. Григорівка.
51. Слов'янське городище Городок, коло с. М. Букрин.
52. Слов'янське городище Городок, коло с. Зарубинці.
53. Слов'янське городище в урочищі Попове поле, коло с. Зарубинці.
54. Рештки фундаменту будівлі часів Київської Русі в урочищі Монастир'юк, коло
с. Зарубинці.
55. Слов'янське городище коло с. Хмільна.
56. Слов'янське городище Городок, коло с. Хмільна.
57. Слов'янське городище Замковище, коло с. Кононча.
58. Слов'янське городище в урочищі Жолуб, коло с. Кононча.
59. Слов'янське городище коло с. Межирічі.

Умовні позначення:

- I* — поселення та селища: 1—7 — трипільської культури; 8—15 — епохи бронзи; 21—27 — скіфського часу; 31 — культури „полів поховань“; 37—44 — ранньо-слов'янського часу.
- II* — окремі знахідки: 16—17 — епохи бронзи; 19—23 — скіфського часу; 32—33 — культури „полів поховань“; 42 — ранньослов'янського часу.
- III* — городища скіфського часу — 18, 20, 28.
- IV* — слов'янські городища X—XIII ст. — 45—53, 55—59.
- V* — могили скіфського часу — 25, 29—30.
- VI* — могильники культури „полів поховань“ — 34—36.
- VII* — архітектурні рештки — 54.

Поросская археологическая экспедиция 1945 г.

Резюме

Высокий правый берег Днепра в районе Каневской дислокации имеет гористый характер. Древнейшие памятники, обследованные экспедицией, — трипольские поселения у сс. Пекари (I и II), Кононча, Хмельна, Гришанцы (I и II), Букрин. Эти поселения характеризуются монохромной керамикой стадии С/1. На поселении Пекари в траншеях военного времени выступают остатки жилищ, у с. Гришанцы такие остатки встречены на распахиваемой поверхности полей. Поселения эпохи бронзы обнаружены у Канева (Московка, Пилипенкова гора, Княжа гора), у с. Пекари — на возвышенных местах; дюнные стоянки отмечены у сс. Зарубинцы, Трахтемиров, Гришанцы. Основным материал — керамика с орнаментом из отгисков веревочки, нарезным (мотив елочка), налелным и пр. Эти материалы сопоставляются с памятниками катакомбной культуры эпохи бронзы.

Памятники эпохи скифов выступают в виде городищ и открытых селищ. Первые встречены у сс. Григоровка и Трахтемиров; вторые — сс. Гришанцы (урочище Красное), Трахтемирова (урочище Шпилики), Зарубинцы (урочище Батурова гора) и у Канева — в районе заповедника КГУ. Возле селища на урочище Красном имеется и курганная группа; другая же группа отмечена между сс. Кононча и Гамарня.

Памятники раннего времени культуры „полей погребений“ отмечены на Пилипенковой горе, на городище Городок, у с. Зарубинцы, Батуровой горе и у сс. Тростянец, Селище, Букрин. Раннеславянские памятники типа находок на Киселевке в Киеве (грубая лепная керамика) встречены в районе Канева на горе Исковщина, на Лысой горе, на горе Сорокопудовой, между Селищем и Московкой, на Тарасовой и Пилипенковой горах; у сс. Хмельна, Гришанцы, на городище у с. Зарубинцы. Из памятников эпохи Киевской Руси экспедиция осмотрела известное городище Княжа гора (летописная Родня), ныне совершенно разрушенное, а также городища: Московка, Тростянецкое, у сс. Букрин, Григоровка, Зарубинцы — по Днепру и у сс. Хмельна, Кононча, Гамарня, Межиричи — по р. Роси. Эти городища представляют собою укрепленную линию, охранявшую торговый путь по Днепру и южные границы Руси.

Собранные материалы, по мнению автора, могут помочь решению проблемы славянского этногенеза, поскольку относятся к той территории, где обитали непосредственные предки славян — анты и росы.

П. ТРЕТЬЯКОВ
(Москва)

ЗВІТ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1946 р. В БАСЕЙНІ РІЧОК РОСІ І ТЯСМИНУ

Археологічні дослідження 1946 р. в басейні правих приток Середнього Дніпра — Росі і Тясмину були продовженням робіт, розпочатих у 1940 р. в суміжних областях Правобережжя — в басейні Тетерева, Здвижу та Ірпеня.

Завданням цих робіт, які триватимуть у наступні роки, є первинне вивчення стародавніх поселень, переважно першого тисячоліття до н. е. і першого тисячоліття н. е. Ці поселення, досі майже невідомі, за винятком окремих пунктів, мають пролити світло на історію осілого хліборобського населення Правобережжя, що, в свою чергу, обіцяє дати цінні матеріали в питанні про появу тут слов'янських племен. Проблема слов'янського етногенезу — центральна проблема, яку мають розв'язати ці археологічні роботи.

Дослідження 1946 р. на р. Росі були зосереджені в двох районах: на р. Росі в околицях Корсуня-Шевченківського і Стеблева та на притоці Росі — р. Россаві, на ділянці с. Россава — с. Пилява. В обох районах були проведені не суцільні обслідування берегів річок, а вибіркові. Головним чином, обслідувались наявні в цих місцях стародавні городища і лише в окремих пунктах були розвідані береги річок. Отже, результати робіт у басейні р. Росі ні в якому разі не можна розглядати як скільки-небудь повну археологічну карту.

На Тясміні роботи були зосереджені в районі м. Сміли. Тут були обслідувані обидва береги річки на протязі понад 60 км та береги ряду дрібних приток р. Тясмину. В одному пункті, на городищі скіфських часів коло с. Залевків (Зелевків), де було знайдено невеликий скарб бронзових виробів гальштадтського типу і часу, були проведені невеликі розкопки. Невеликі розкопки проведено також на селищі доби „полів поховань“ в урочищі Великий берег, за с. Сунками.

II

По р. Россаві (рис. 1) оглянуто 12 городищ, як виявилось, ранньосередньовічних (XI—XIII ст. ст.) або пізньосередньовічних (XVII—XVIII ст. ст.):

1. Гайдамацька гора, коло с. Россаві, за 1 км на південний захід від центра (церкви) села, на лівому березі річки. Гора являє

собою неправильної форми мис корінної тераси, обмежений досить пологістими схилами. Розмір мису 250×100 м, висота до 10 м. Мис зайнятий тепер городами, на яких, як розповідають місцеві жителі, знайшли колись круглий камінь з написом. Зовсім недавно в центрі мису утворилось провалля — завалилось склепіння якогось льоху або підземелля, викопаного в лесі. Розмір ями 3×3 м; стеля її була на 1 м нижча від поверхні. В ямі стояла велика глиняна посудина, нині загублена. Висота камери 2,25 м.

При огляді місця були знайдені уламки пізньої кераміки — XVII—XVIII ст. ст.

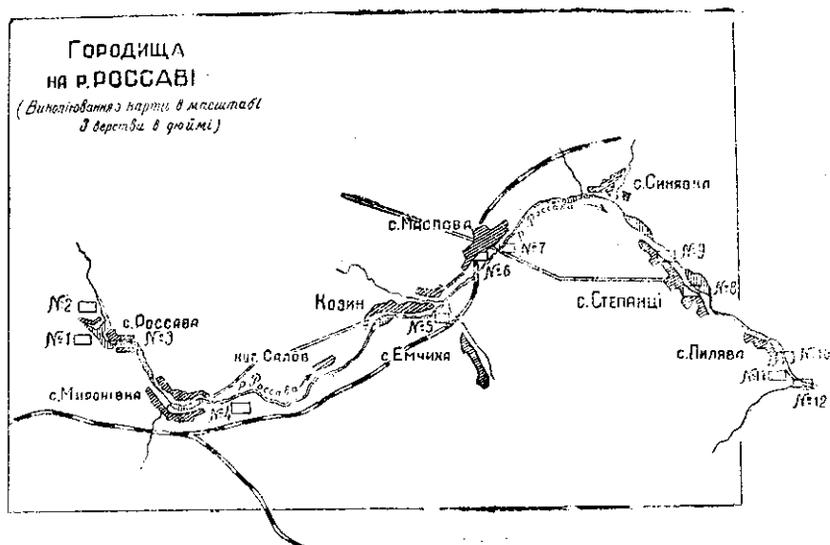

Рис. 1.

2. За мковище. На краю правого корінного берега р. Россави за 0,5 км на захід від центра села, на полях є горби, що колись були оточені валом і ровом, а тепер — заорані. За переказами, тут була панська садиба. Розміри оточеної валом площі 200×100 м; один із довгих боків її прилягає до краю тераси, яка має тут до 10 м заввишки.

На поверхні, в переораному шарі, трапляються кістки тварин та уламки кераміки XVII—XVIII ст. ст. Місцеві жителі розповідали, що, коли це місце почали орати вперше, тут натрапили на основу будови з великих прогнилих колод.

3. Старе кладовище. За 0,5 км на північний схід від центра с. Россави край високого корінного лівого берега р. Россави утворює неправильний мис 200 м у поперечнику, відокремлений від плато рештками валу і рову, які зовсім запливли. Це старе кладовище, якому, можливо, передувало укріплення XVII—XVIII ст. ст., про що свідчать вал і знахідки кераміки.

4. Укріплення коло х. Салова. За 1 км на південь від Салова хутора, на краю горба, є сліди якихось укріплень: валів і ровів,

які утворювали спочатку, як видно, коло. Знахідок ніяких не виявлено. Мабуть, це пізні укріплення XVIII—XIX ст. ст.

За даними археологічної карти Київщини, крім круглого „городища“, тут має бути ще й чотирикутне. Як видно із старої триверстної карти, воно було розташоване на здовженому місці, обмеженому глибокими ярами — Березовим і Татарським. Нині вздовж мису пройшла залізниця, і слідів городища не збереглося.

5. Городище коло с. Ємчихи. Городище XI—XIII ст. ст. коло с. Ємчихи розташоване на правому березі р. Россави, якраз навпроти гирла притоки р. Потік, за 0,5 км на північ від с. Ємчихи. Городище займає кілька високих горбів, розташованих край корінного берега, який стрімко вривається тут до річки. Урвище зруйнувало до 0,25 площі городища.

Форма площадки городища — овальна. Незважаючи на те, що городище зоране, зберігся вал в 1 м заввишки і глибокий рів, який оперізує це городище з трьох боків. Від вершини валу до дна рову по вертикалі — 6 м.

В окопах, які перерізають всі краї площадки, видно культурний шар до 1,5 м товщиною. В ряді місць трапляються сліди жител, дещо заглиблених у землю, обмазка долівки, печина та інше, а також кераміка і кістки тварин.

Із заходу до городища прилягає селище розміром 300 × 300 м; причому на ріллі кераміки виявлено значно більше, ніж на городищі.

6. Городище в с. Масловій. У с. Масловій, на краю лівого корінного берега р. Россави, за 0,5 км униз від залізничного моста, на городах видно рештки городища XI—XIII ст. ст., зовсім попованого оранкою та будівлями. Воно мало, як видно, округлу форму, діаметр до 250 м, висота над заплавою — до 8 м. На поверхні та у відслоненнях виявлено кераміку, кістки, обмазку.

7. Городище коло маслівського моста через р. Россаву. По дорозі із с. Маслової у с. Степанці, над мостом через Россаву, на правому її березі розташовані рештки великого середньовічного городища. Воно займає край порізаної ярами корінної тераси, яка височить тут на 10—12 м. Розміри городища, приблизно, 400 × 300 м. Городище дуже поповане: яром, що перерізує його пополам (зараз через яр проходить шосе); кладовищем, що займало колись усю площу городища, а нині один тільки кут; урвищем над рікою та ярками; окопами, і траншеями.

У відслоненнях видно профілі ям — землянок і льохів. Трапляється кераміка XI—XIII ст. ст. і кістки.

8. Городище (?) с. Степанців. У центрі с. Степанців на правому березі р. Россави височить „останець“ корінного берега, відрізаний від плато глибоким яром, через який проходить нині дорога. Висота „останця“ до 15 м; схили у нього круті, подекуди стрімкі. Поперечні площадки до 100 м. При огляді відслонень знайдено кістки тварин і один уламок ліпної кераміки.

9. Вовківщина. У західній частині с. Степанців над городами і будівлями видно сліди невеликого городища, яке займало трикутний мис правого корінного берега р. Россави. Висота мису над заплавою

річки — 10—12 м, поперечні площадки 50—70 м. На ріллі виявлено в невеликій кількості кераміку XII—XIII ст. ст.

Третя пам'ятка коло с. Степанців — городище поблизу лісу за західною околицею села — оглянуте не було.

10. Городок у с. Пиляві. У східній частині села над горами і будівлями помітні сліди невеликого городища XI—XIII ст. ст., розташованого на мису правого корінного берега р. Россави. Висота городища над заплавою — 15 м. Поперечні площадки до 50 м. Помітні сліди двох валів.

11. Городок на 2 км нижче центра с. Пиляви. Нижче с. Пиляви правий корінний берег р. Россави круто знімається вгору, утворюючи здовжений мис, висотою до 20 м над підніжжям.

Основа мису оточена валами і ровами, які утворюють укріплення правильної круглої форми 70 м у поперечнику. Форма укріплення свідчить про те, що воно належить добі Київської Русі. Ніяких знахідок і слідів культурного шару, незважаючи на окопи, які перерізають городище, не виявлено.

12. Городище (?) коло моста через р. Россаву, за 3 км вниз від с. Пиляви. За 3 км вниз від Пиляви правий корінний берег р. Россави утворює здовжений мис із стрімкими схилами, звернений одним боком до р. Россави, другим до заплави струмка, що втікає в р. Россаву нижче моста. Мис обмежений з боку плато рештками валу і рову, які ниці зовсім зорані. На ріллі не виявлено ніяких знахідок.

III

По р. Росі в районі Корсуня-Шевченківського оглянуто 11 городищ і селищ. Більшість їх дала знахідки скіфських часів або середньовічні. У трьох пунктах виявлено кераміку „полів поховань“, в одному пункті — трипільську (рис. 2).

13. „Городок“ коло с. Гарбузівки розташований на мису корінної тераси на струмку Гарбузівка коло північно-східної околиці села. Мис, на якому розташоване городище, орієнтований з півдня на північ; довжина його 160 м, ширина 30 м. Ніяких валів та інших фортифікаційних споруд на мису не виявлено, а так само і знахідок. У шурфі, закладеному в середній частині городка, ознак культурного шару не виявлено.

За 1 км на північний схід у полі видно зорану могилу; неподалеку від неї на схід і захід — сліди ще двох могил.

14. Урочище Вапнянець коло м. Корсуня місцеві жителі пов'язують з гайдамаками. Воно розташоване на північній околиці міста серед ярів і являє собою високий горб із стрімкими схилами. Ніяких знахідок тут не зроблено.

15. Городок у м. Корсуня. На високому правому березі р. Корсунки, в центрі міста, збереглися рештки городка XVII—XVIII ст. ст., оточеного високим земляним валом. Із західного боку, біля підніжжя городка проходить широкий яр Хрущівка. Вали сильно попсо-вані.

16. Селище XVI—XVIII ст. ст. в м. Корсуні. На захід від Городка, по другий бік яру Хрущівка, на краю високого берега р. Кор-

сунки збереглися рештки селища великокнязівських часів і пізнього середньовіччя. Культурний шар має товщину до 0,7—0,8 м, а по схилах берега — до 1,5 м.

На північ від м. Корсуня за 1,5—2 км видно ряд великих могил. Одна з них, відома під назвою Козацька могила, не зорана, але дуже пошкоджена ямами і триангуляційною вишкою.

На південь від м. Корсуня, у степу є могили, так звані Липські могили.

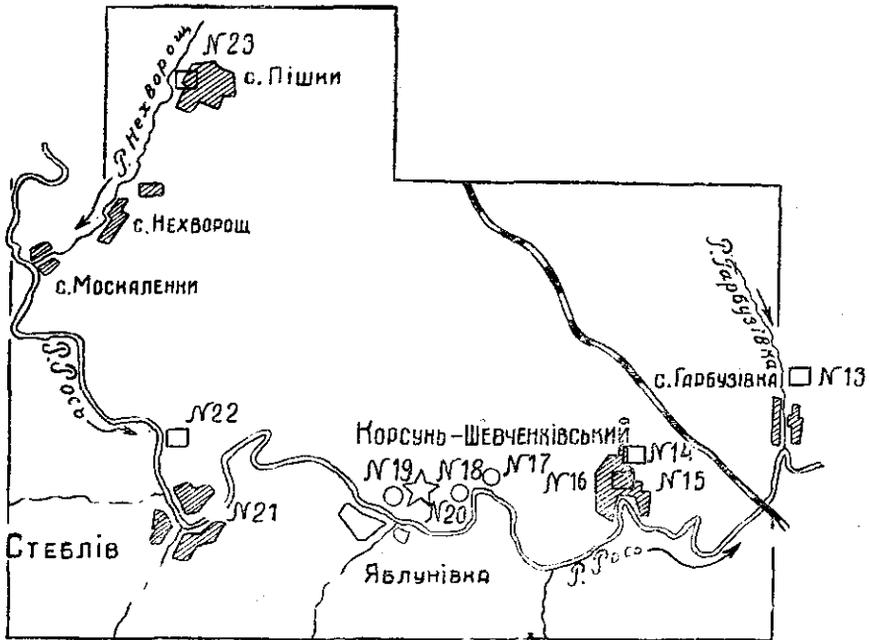

Рис. 2. Археологічні пам'ятки в районі Корсунь-Шевченківський—Стеблів.

17. Селище Пологи, на лівому березі р. Росі, за 3 км на захід від м. Корсуня, коло х. Павловського, розташоване на краю корінної тераси, яку під час повені підмиває вода. Старе річище р. Росі підходить тут до самої основи берега. Скіфська і часів „полів поховань“ кераміка трапляється в чорноземному шарі на протязі 18 м уздовж берега.

18. Скіфське селище на південний захід від с. Пологів. Як видно із плану, на південний захід від Пологів за 200 м збереглися рештки другого селища із скіфською та часів „полів поховань“ керамікою. Знахідки простежуються на протязі 80—90 м уздовж берега — в чорноземному шарі потужністю у 0,5—0,6 м.

19. Селище Городок коло с. Яблунівки. На лівому березі р. Росі, за 2 км на північ від мосту, коло с. Яблунівки, на схилі підвищення розташоване селище, що має назву Городок. Площа селища розорюється; слідів укріплень немає. Знахідки скіфської кераміки про-

стежуються на площі 165×85 м у чорноземному шарі товщиною понад 1 м.

20. Трипільське поселення коло с. Яблунівки. За 250 м на схід від Городка, на високому рівному плато, на поверхні виявлено багато уламків трипільської мальованої кераміки. Кераміка трапляється великими скупченнями, які, мабуть, відповідають окремим трипільським житлам, на загальній площі 200×200 м.

21. Грецький Городок коло с. Стеблева. Коло с. Стеблева р. Рось має два річища, між якими є високий острів з граніту. Острів, який називається Грецьким Городком, тягнеться на 0,5 км, висота його над рівнем річки — 12—15 м. На поверхні, у центральній частині острова, на городах зібрано кераміку — скіфську і середньовічну — як XI—XIII ст. ст., так і XVI—XVIII ст. ст.

22. Городок за 4 км на північний захід від с. Стеблева, розташований на краю лівого берега р. Росі. Висота берега 5—6 м. У плані Городок має чотирикутні обриси, розміри 124×100 м. Невисокий (до 1 м) валоподібний насип обмежує Городок із західного і північного боків, звернених у бік берега. Схили Городка, звернені до річки, дуже стрімкі. Площа розорується. Знахідки велико-князівської кераміки простежуються на глибині 0,15—0,2 м. Знайдено два фрагменти посуду „полів поховань“ (?).

23. Городище і селище Замковище, коло с. Пішків розташоване на високому березі р. Пехворощі, який утворює здовжений мис, що вдається в долину річки у межах села. Мис обмежений валом до 1,2 м заввишки та неглибоким ровом, за яким розташоване стародавнє селище. Площа городища і селища зайнята будівлями та городами. На поверхні трапляється кераміка великокнязівського часу та пізнього середньовіччя.

IV

На р. Тясміні, в районі м. Сміли, при розвідках виявлено 21 стародавнє селище і городище, переважно скіфського часу. У трьох пунктах зроблені знахідки доби „полів поховань“, в одному пункті — пізньосередньовічні. Пам'яток великокнязівського часу виявлено не було.

24. Селище коло с. Зелевок займає крайній мис правого корінного берега р. Тясмина, що лежить праворуч від струмка, який протікає через с. Зелевки. На мису, зайнятому городами та будівлями, на площі до гектара зрідка трапляються уламки скіфської кераміки. Культурного шару не виявлено.

25. Городище Замковище коло с. Зелевків. Вниз по річці Тясмину, за 0,5 км від селища, корінний правий берег утворює ряд трикутних здовжених мисів, відділених один від одного глибокими ярами. На одному з мисів, що називається Замковище, розташоване городище скіфських часів, оточене великим селищем, яке розкинулось на сусідніх ділянках берега, зокрема, на сусідньому мису — Богачівській горі. Площа городища і селища зорана. На ріллі трапляється у великій кількості скіфська кераміка. Культурний шар має товщину від 0,3 до 1 м.

У XVII—XVIII ст. ст. на місці городища була укріплена садиба. Верхні частини схилів були тоді зроблені майже стрімкими.

Мабуть, саме на цей час припадає і вал городища, нині майже весь зораний.

Загальний вигляд городища і селища, їх розміри і положення розвідувальних розкопок показані на плані (рис. 3).

Розкоп 1 — Багачівська гора. Площа 23 м² (рис. 4). Культурний шар зораний до материка, який лежить на глибині 0,25 м. У материк (твердий лес) виявлено три ями, наповнені культурним шаром. Яма 1 — неправильної прямокутної форми, у верхній частині розмір — 2,4 × 1,2 м, має південну стінку сторчову, північну — положисту. Глибина ями в материк 0,5 м. Яма 2 — округла із сторчовими стінками і плоским дном. Діаметр 1—1,2 м, глибина в материк 0,3 м. Яма 3 — дзвоноподібної (вужча вгорі, ширша внизу) форми з плоским дном і входом. Глибина в материк 1,05 м, діаметр дна 2—2,05 м (див. розрізи на рис. 4).

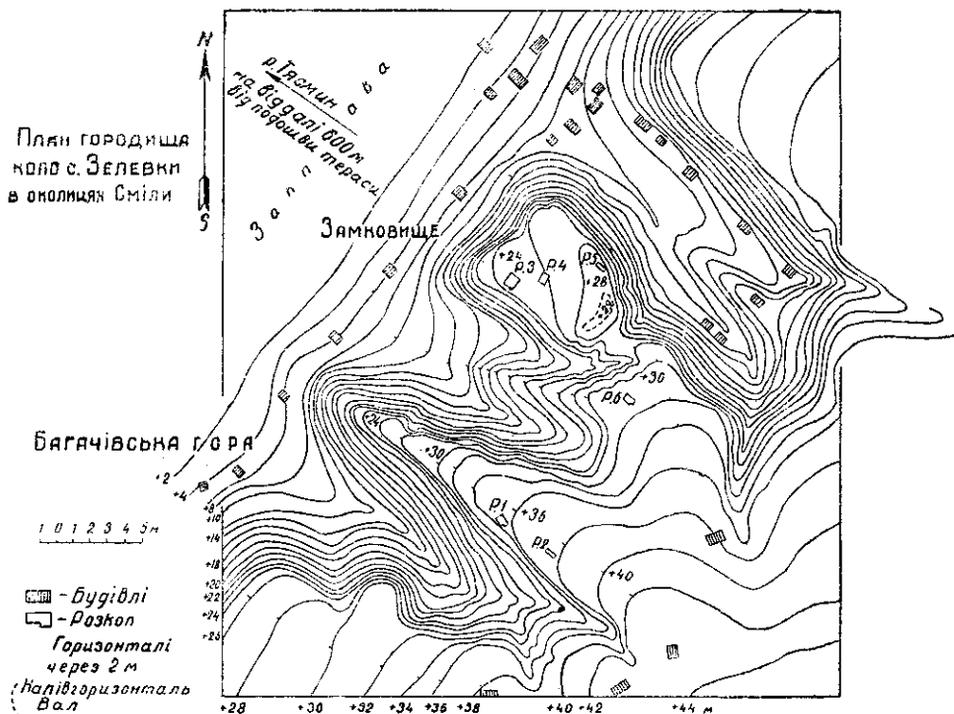

Рис. 3.

Виявлено чимало грубої скіфської кераміки і кісток тварин (цілком зруйнованих).

Розкоп 2 — Багачівська гора. Площа 12 м² (рис. 5). Культурний шар має потужність 0,4—0,5 м. Материк — білий пісок. У північній частині розкопу в материк виявлено округлу яму, діаметром 0,5 м, із стрімкими стінками, глибина в материк 0,4 м.

Знайдено невелику кількість грубої скіфської кераміки.

Розкоп 3 — Замок. Розміри 48 м² (рис. 6).

Культурний шар товщиною від 0,35 до 0,4 м підстилається твердим лесоподібним суглинком. В західному кутку розкопу, що підходить до склепу городища, виявлено лінії старого склепу, вирівняного, мабуть, у XVI—XVIII ст. ст.

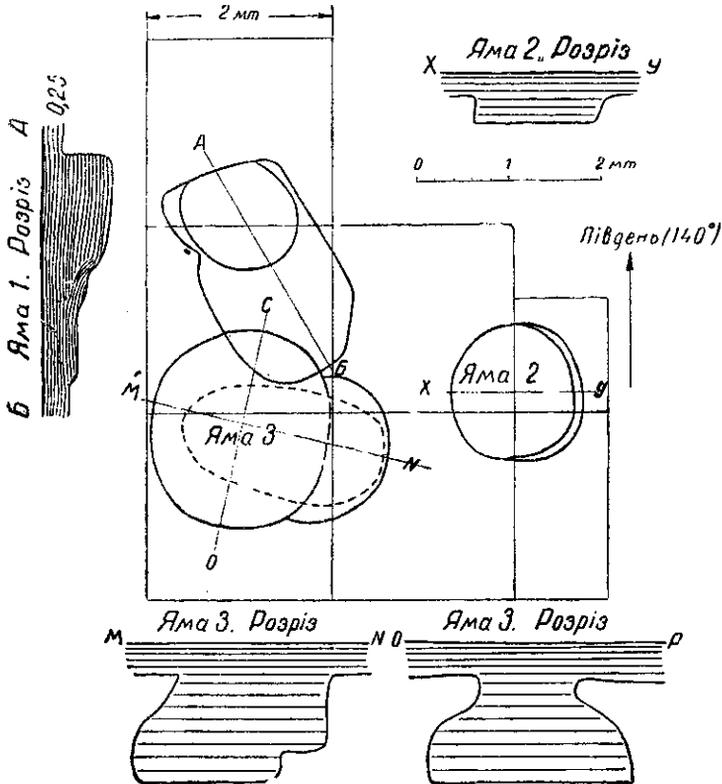

Рис. 4. Багачівська гора. Розкоп I.

У південній частині розкопу, на глибині 0,35—0,4 м, знайдено бронзову посудину у формі низького горщика або миски, яка лежала на боці на уламках нижньої частини великої глиняної посудини грубої роботи із жовтою, дещо підлощеною, поверхнею. У бронзовій посудині знайдені бронзові прикраси і вудила, які купою лежали всередині браслета (рис. 7).

У центральній частині розкопу виявлено рештки наземного житла, що являють собою вирівняну площадку (через що площадка із північного сходу була обмежена земляною приступкою 0,1—0,2 м заввишки), рештки печі або вогнища із глини, кілька ям від стовпів (діаметр 0,35—0,4 м і глибина в материк 0,28—0,36 м) і багато кераміки. Знайдено бронзову трубочку, аналогічну до виявлених у скарбі.

Кераміка двох типів: 1) кераміка, яка нагадує скіфську, груба ліпна; 2) невеликі уламки амфорного посуду з жовтої твердої глини.

У північній частині розкопу, в матеріку відкрито неправильної форми яму, заповнену не культурним шаром, а забрудненою глиною, в якій знайдено кілька уламків кераміки скіфського типу.

Розкоп 4 — Замок. Розміри 24 м².

Культурний шар товщиною 0,8 м у верхній частині переораний. Материк — піщаний. В середній частині виявлено дві ями від стовпів

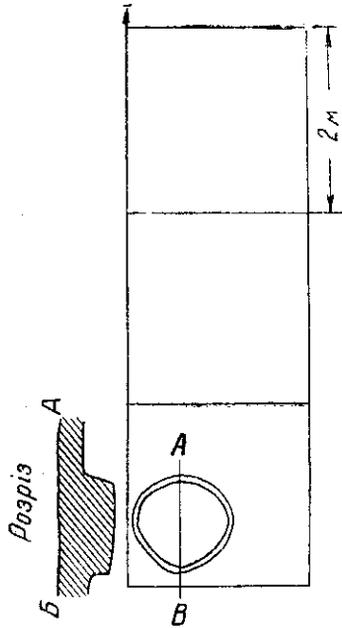

Рис. 5. Багачівська гора, південь (120°).

XVII—XVIII ст. ст., діаметром 0,6 м, глибина ям у матеріку 0,3 м, а в північному кутку — ріг ями, як видно льоху або якогось іншого підземелля того ж часу, із знахідками кераміки та уламків козацьких люльок. Сторчові стінки і плоске дно цієї споруди зберегли рештки дерев'яного згорілого личкування.

Розкоп 5 — Замок. Розміри 12 м².

Розкоп показав, що культурний шар тут був зораний. На глибині 0,2—0,25 м залягає піщаний материк.

Розкоп 6 — Замок, за валом. Розміри 22 м².

Культурний шар товщиною 0,7—0,9 м у верхній частині зораний. Підстилається суглинком. У центральній частині на глибині 0,45—0,55 м виявлено два скупчення скіфської кераміки.

У північному кутку розкопу, що прилягає до схилу, виявлено неправильної форми яму, заповнену мішаною землею (суглинок, пісок, попіл). Як видно, це старий яр, засипаний за скіфських часів сміттям і культурними рештками. В ямі на глибині 1,1 м знайдено людський череп без нижньої щелепи. Глибина ями до 1,25 м від поверхні материка.

У протилежній, десятій частині розкопу, в материк виявлено дві ями від стовпів, заглиблені в материк на 0,2—0,26 м, діаметром 0,3 м.

В результаті проведених розкопок і огляду відслонень стало очевидно, що городище Замок дуже поповане оранкою і будівлями XVII—XVIII ст. ст. Більш-менш збереглися частини культурного шару коло розкопу. Уздовж південного схилу городища, а також за валом, Багачівська гора має досить цілий культурний шар коло розкопу I.

26. Урочище Лебеді коло с. Зелевків. Нижче городища Замок — миси правого корінного берега р. Тясмину, так звані Лебеді, при огляді дали невелику кількість скіфської кераміки.

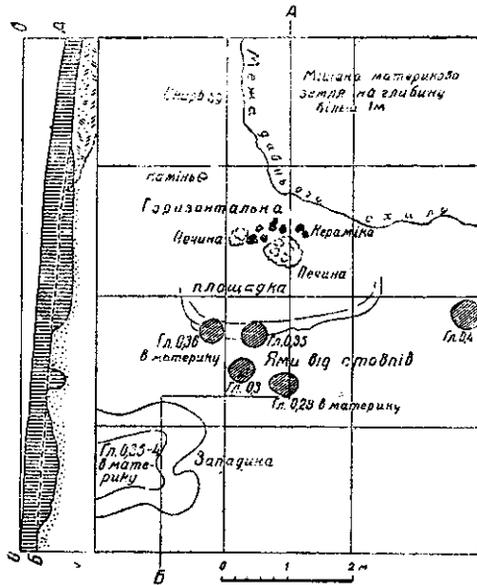

Рис. 6. Розкоп 3. Село Зелевки.

27. Урочище Березовий яр на околиці с. Зелевків, по дорозі до м. Сміли, на правому високому березі р. Тясмину. Урочище являє собою високий мис, оточений ярами. На ріллі трапляються уламки скіфської кераміки.

28. Урочище Загребля на околиці м. Сміли, по дорозі до с. Зелевків являє собою мис правого корінного берега р. Тясмину, оточений ярами. На городях трапляються уламки скіфської кераміки.

29. Кріпость і селище XVII—XVIII ст. ст. у м. Смілі. На правому березі р. Тясмину, в межах міста, за 0,25 км на північ від католицької церкви розташоване чотирикутне городище — Смілянська кріпость, зайнята нині кладовищем. Кріпость оточена з усіх чотирьох боків валами, на різках видно бастіони.

На місці кріпості і на південь від неї, в районі католицької церкви, в урвищах видно культурний шар із залишками XVII—XVIII ст. ст.

30. Селище „полів поховань“ в урочищі Ялівцеве коло с. Сунків. За три кілометри на південь і південний

захід від с. Сунків, у місцевості Яливцево, де розкинувся садок колгоспу „Друга п'ятирічка“, у північній частині саду, що являє собою пологістий схил, звернений до долини нині пересохлого струмка, на площі 200 × 80 м виявлено уламки кераміки „полів поховань“ черняхівського типу. Культурний шар зораний.

31. Селище „полів поховань“ на урочищі Великий берег. Коло с. Сунків, за 4—5 км від села на південний схід, по дорозі, що йде через Яливцево, за 1,5—2 км від цього останнього, на західному березі пересохлого струмка, за будівлями польового табору, на мису пологістого берега, зораного під городи, розташоване

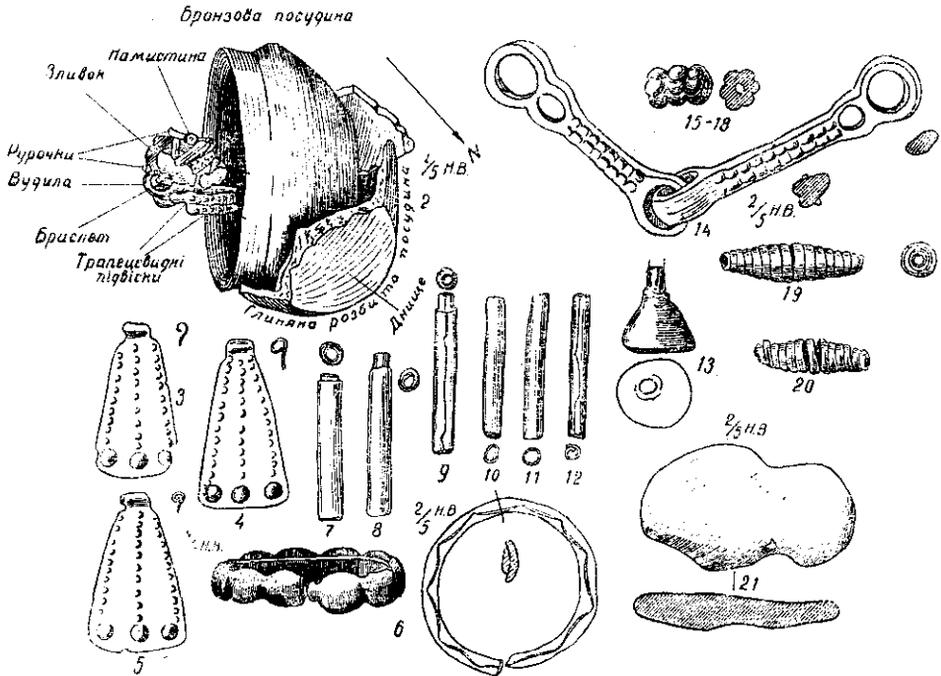

Рис. 7. Зелевкинський скарб, 1946 р.

Склад скарбу: 1 — бронзова посудина; 2 — уламки нижньої частини глиняної посудини; 3—5 — трапецевадні підвіски, бронзові, позолочені; 6 — бронзовий браслет; 7—9 — бронзові трубочки, всередині вставлені інші; 10—12 — бронзові трубочки; 13 — лите бронзове грузило; 14 — бронзові вудила; 15—18 — уламки чотирьох скляних намистин; 19—20 — бронзові спіральки; 21 — бронзовий слиток.

розлоге селище „полів поховань“. Знахідки кераміки зроблені на площі, приблизно, в 1 км завдовжки і в 100—200 м завширшки. Культурний шар товщиною 0,4—0,6 м у верхній частині зораний. Сила кераміки, її якість (багато фрагментів прекрасного полив'яного посуду), знахідки римського скла та уламків дахової черепиці роблять це селище дуже цікавим.

Щоб виявити характер культурного шару, в середній частині селища були закладені два невеликі розкопи площею 15 м² кожний.

Розкоп 1. Культурний шар чорний, гумусний, товщиною 0,5 м, материк — світлий пісок. Знахідки: кераміка черняхівського типу, окремі куски печини, бронзова фібула. Решток житлових споруд не виявлено.

У північній частині розкопу виявлено в матеріку яму діаметром до 1 м, глибиною до 0,45 м, неправильно округлої форми. Яма заповнена культурним шаром з білястими плямами (попіл?). Виявлена в ямі кераміка тонкостінна.

Розкоп 2. Культурний шар такий самий, товщина 0,6 м. На глибині 0,45 м виявлені безформні скупчення печини з відбитками сплетеного з товстих прутів (1 см) кістяка печі. Кераміка, знайдена в цьому розкопі, закладеному на відстані 20 м від першого, наближається до кераміки, виявленої в ямі першого розкопу.

Розвідувальні розкопки показали, що селище Великий берег, хоч і зоране, цілком придатне, однак, для великих розкопок, які, судячи із складу знахідок цієї пам'ятки, тут безумовно потрібні.

У с. Сунках є два урочища, на які звертає увагу місцеве населення: Братерська гора і гора Могилки у східній частині села. Огляд обох цих підвищень нічого не дав.

32. Урочище Осаги коло роз'їзду Мала Яблунівка. Коло роз'їзду М. Яблунівка в місцевості Осаги залізничне полотно близько підходить до правого берега р. Тясмину. На вузькій смузі між залізницею і річкою розташовані городище (?) і селище. Висота берега тут дорівнює 10—12 м, берег стрімко вривається до річки. Один з невеликих мисів квадратної форми, обмежений двома ярами, має з напільного боку щось подібне до невисокого валу. Розміри городища 100 × 70 м. У кручі, в шарі чорнозему, потужністю до 1 м, трапляється груба ліпна скіфська кераміка.

Така ж кераміка трапляється на ріллі нижче городища по другий бік яру.

33. Острів Бакан коло с. Хацьків. Острів Бакан, розташований між двома річищами р. Тясмину коло с. Хацьків і с. Заброддя, вкритий великими дюнами, які нині заросли лісом. Коло хут. Степанків на дюнах, які перебувають в стані пересування, знайдено грубу кераміку скіфського типу і давнішу — доби пізньої бронзи із шнуровим орнаментом.

34. Куток Комарівка — дюни під будівлями х. Комарівки коло с. Хацьків на лівому березі р. Тясмину. Коло північної хати х. Комарівки на дюнах видно чорний шар, товщиною в 0,4—0,5 м, який лежить на висоті 2—2,5 м над рівнем річки. Тут виявлено грубу скіфську кераміку.

Таку ж кераміку маємо на сусідніх ділянках берега вгору по р. Тясмину.

35. Селище „полів поховань“ в урочищі Макортить коло Райгорода. На лівому березі р. Тясмину в районі с. Райгорода є урочище Макортить, розорюване поле, розміром 1 × 0,5 км. На ріллі трапляється кераміка „полів поховань“ черняхівського типу.

36. Селище на урочищі Дерявине, коло с. Головатки. На південний схід від села, на полі урочища Дерявине знайдено скіфську кераміку. Такі знахідки зроблено на мису правого берега р. Тясмину на північний схід від села.

37. Замковище коло с. Головатина. У с. Головатині в урочищі Лопани, за повідомленням місцевих жителів, було знайдено кам'яні знаряддя (сокири — молоти).

На правому високому березі р. Тясмину, на південний схід від села, на полі видно зорані могили — Могилки. За 0,5 км — розлоге городище овальної форми, оточене з усіх боків ярами. По краю городища, так званого Замковища, проходить вал до 1 м заввишки. На поверхні виявлено скіфську кераміку. Культурний гумусний шар товщиною в 0,5 м.

38. Селище Пиляєва гора, між Замковищем і с. Гуляй-городком. Поруч із Замковищем, в напрямі до с. Гуляй-городка, за 1,5 км від нього, лежить мис Пиляєва гора, на якому в ріллі знайдено скіфську кераміку.

39. Селище Шаєва гора, розташоване за Пиляєвою горою, ближче до с. Гуляй-городка. На горі, у ріллі, знайдено скіфську кераміку. Культурний шар, товщиною в 0,7 м, має в собі багато вугілля. Можливо, що Шаєва гора була городищем, вал якого весь зораний.

Окремі фрагменти скіфської кераміки виявлено в районі с. Гуляй-городка на урочищах Гробовище і Чижин яр.

40. Городище Городок коло с. Чубівки розташоване поблизу західної околиці села, між селом і х. Чубівкою, на краю високого (до 50 м) правого берега р. Тясмину, між двома ярами.

По краю площадки іде вал, що досягає заввишки 0,3—0,6 м. Городок зорано на глибину культурного шару (0,3 м). Знахідки (скіфська кераміка) трапляються дуже рідко. Як розповідають місцеві жителі, на Городку знаходили залізні стріли.

41. Городище коло х. Шевченко поблизу с. Плискачівки. Величезне скіфське городище в 1 км завдовжки, 600 м завширшки, овальної форми, розташоване за 1 км на схід від х. Шевченко. Воно оточене валом до 3 м заввишки і ровом. Вся територія городища розорюється. На ріллі знайдено скіфську кераміку та уламки античних амфор. Знайдено фрагмент чорнолакової грецької посудини.

42. Селище Городок коло с. Фліарківки — розташоване над яром на південній околиці села. На поверхні Городка, який не має ніяких ознак укріплення, знайдено скіфську кераміку.

43. Селище Бачків яр у с. Фліарківці розташоване на протилежному схилі яру проти Городка. Тут виявлено скіфську кераміку. Культурний шар досягає 0,5 м.

44. Селище Дречанів коло с. Фліарківки — розташоване поруч з Бочковим яром, на схід від нього, і має вигляд округлого в плані підвищення. Тут також знайдено на поверхні у невеликій кількості скіфську кераміку.

45. Селище на урочищі Яр Барабишиха коло с. Будків. На північно-східному схилі яру знайдено два уламки скіфської кераміки.

V

Підбиваючи коротко підсумки проведеним у 1946 р. археологічним дослідженням, які обрисували склад пам'яток (селищ і городищ) у двох суміжних районах Правобережжя, треба відзначити, що найбільш істотним, хоч і негативним висновком із цих робіт, є констатація відсут-

ності у цих районах раннях слов'янських пам'яток, а в басейні р. Тясмину також і середньовічних слов'янських пам'яток. З цього погляду обслідувані в 1946 р. райони помітно відрізняються від басейну р. Тетерева, де в 1940 р. були констатовані як численні середньовічні (IX—XIII ст. ст.), так і давніші селища та городища. Очевидно, басейн р. Росі — південна окраїна слов'янських земель за Київської доби — був нею і в попередні століття. Тільки за римських і ще за давніших часів області, які лежали на південь, були зайняті осілим населенням „полів поховань“ і скифськими хліборобськими племенами.

Звідси намічаються далі завдання Дніпровської (Слов'янської) експедиції:

1. Обслідування не вивченої в 1940 і 1946 рр. ділянки Правобережжя в басейні р. Стугни та інших ділянок Київського Подніпров'я.

2. Обслідування районів, розташованих на захід від району робіт 1940 і 1946 рр. — верхня течія р. Тетерева, верхня течія р. Росі з перенесенням після цього робіт у верхів'я Південного Бугу та Дністра.

П. ТРЕТЬЯКОВ

Отчет об археологических обследованиях 1946 г. в бассейне рек Роси и Тясмина

Резюме

Во время археологических обследований 1946 г., явившихся продолжением работ 1940 г. по изучению памятников первого тысячелетия н. э. в области днепровского правобережья, были обследованы три района:

1. Берега р. Россавы на участке сс. Россавы—Пилява, где обследовано 12 городищ, относящихся к двум различным эпохам: ко времени древней Руси (XI—XIII ст. ст.) и к позднему средневековью (XVII—XVIII ст. ст.).

2. Берега р. Роси в районе Корсуня-Шевченковского, где обследовано 11 городищ и селищ. Большинство из них относится к скифскому и древнерусскому времени; в трех пунктах оказались остатки культуры „полей погребения“ и в одном — трипольской культуры.

3. В среднем течении р. Тясмина, близ г. Смелы, выявлено 21 древнее селище и городище, преимущественно скифского времени. В трех пунктах обнаружены селища культуры „полей погребения“ и в одном — поселение XVII—XVIII ст. ст.

На скифском городище у с. Зелевки и на поселении культуры „полей погребения“ у с. Сунки были произведены небольшие раскопки, во время которых на обоих памятниках были обнаружены остатки наземных жилищ. На городище у с. Зелевки при раскопках найден небольшой клад бронзовых украшений гальштадтского облика. Поселений эпохи древней Руси в данном районе не обнаружено.

В. ГОНЧАРОВ
(Київ)

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА ПО р. РОСТАВИЦІ В 1946 р.

Археологічна розвідка по р. Роставиці (притока р. Росі), організована Інститутом археології Академії наук УРСР з участю Бердичівського краєзнавчого музею в 1946 р., є початком широких розвідувальних і розкопувальних робіт на Житомирщині, що заплановані на ближчі роки.

В 1946 р. обслідувано узбережжя р. Роставиці від м. Паволоч, Попелянського району, — до її гирла коло м. Білилівки, Ружинського району, Житомирської області, на протязі 50 км. Обслідувано обидва береги ріки.

На думку деяких дослідників, на цій ділянці течії р. Роставиці стояли стародавні городи Київської Русі, згадані нашим літописом: Неятин (який пов'язують із сучасним Ягнятином), що входив у число городів берендичів¹, і Роставець², на місці сучасної Білилівки, центр укріпленої лінії пороських городів³, побудованих в епоху Ярослава для захисту руських земель від степових кочівників.

В завдання розвідки, крім обстеження пам'яток слов'янської епохи, входило зафіксувати всі пам'ятки інших епох і зібрати матеріали до археологічної карти цього надзвичайно цікавого з археологічного погляду району, дуже слабо обслідуваного. З археологічних дослідів на зазначеній ділянці Роставиці можна вказати лише на невеликі розвідувальні роботи Бердичівського музею в 1927 р. та розкопки на слов'янському могильнику в с. Ягнятин.

I

Найдавніші пам'ятки, виявлені нашою розвідкою, — пам'ятки трипільської культури.

Найцікавішою серед них є городище з культурним шаром трипільської культури, виявлене коло м. Паволоч, на правому березі р. Роставиці, в 200 м на південний схід за південною околицею містечка і в 150 м від дороги, що йде з Паволочі в с. Лісовці і що підноситься

¹ Літопис по Іпат. списку, видання Археографічної комісії, СПб. 1871, стор. 122.

² Там же, стор. 122, 367, 403, 409.

³ Археологическая карта Киевской губернии, Москва 1895.

над рікою на 18—20 м. З півдня і півночі його оточують балки глибиною в 12—16 м, що з'єднуються на сході. Із заходу городище має круглий схил до р. Роставиці. На городищі добре простежуються штучні земляні укріплення, що складаються з двох валів і рова, які оточують плато. Рів значно заплив, але й на сьогоднішній день він зберігає місцями глибину в 1,5—2 м. З східного боку можна простежити в'їзд в городище, шириною до 6 м. Городище має форму неправильного овалу, розмірами по лінії південь—північ 94 м і по лінії схід—захід 126 м.

На самому городищі, в південно-західній його частині, простежені вал і рів, що обмежує невелику площу, мірою 46 м по лінії південь—північ і 60 м схід—захід; ширина рову 2 м, глибина 1 м.

Шурфи, закладені в різних місцях, виявили культурний шар товщиною до 1,7 м, густо насичений рештками пізньотрипільського часу: кераміка, статуетки, керамічні орнаментовані прясла, керамічні грузила до рибальських сіток, кремінні знаряддя, фрагменти кам'яних зернотерок, кістяні проколки, кістки свійських тварин, куски печини та ін. Будь-яких культурних залишків більш раннього чи пізнього часу не було зустрінuto.

Отож, відсутність на городищі будь-яких культурних залишків пізнішого часу дозволяє думати, що в пізньотрипільській час існували не тільки відкриті поселення, але й укріплені поселення типу городищ.

Щоб з'ясувати час побудови внутрішнього валу, на ньому, в східній його частині, було закладено шурф (4 × 1 м). В насипу валу, що характеризувався змішаними ґрунтами, на різних горизонтах знайдено 49 фрагментів кісток свійських тварин (кінь, корова), 133 фрагменти трипільського керамічного посуду, з яких лише 2 фрагменти пофарбовані в червоний колір, а решта — від грубостінного посуду з домішкою в тісті товчених частин Улію і зерен кварцу, 4 фрагменти орнаментованих крапками і рисками глиняних прясличок, 3 фрагменти керамічних грузил до рибальських сіток і 2 фрагментовані керамічні статуетки. У товщі насипного ґрунту на різних рівнях траплялись куски печини з відбитками дерев'яних конструкцій, частини Улію і куски каміння. Таким чином, було з'ясовано, що внутрішній вал, збудований пізніше, порушив культурний шар трипільського часу. Побудову цього валу можна віднести до часів Богдана Хмельницького, коли тут, за переказами, стояв обоз козачого війська.

Великий інтерес має пам'ятка, виявлена за південно-західною околицею м. Білилівки, коло дороги, що веде з містечка в с. Журбинці. Тут, на місці покинутого кар'єру по видобутку каміння, на високій скелі лівого берега р. Роставиці, збереглися незначні залишки давнього городища, майже зовсім зруйнованого розробкою кар'єру. В відвалах ґрунту і в залишках валу виявлено значну кількість фрагментованого посуду пізньотрипільського часу. Знайдено декілька керамічних прясел біконічної форми, оздоблених орнаментом із крапок, кілька керамічних грузил для рибальських сіток, фрагменти кам'яних зернотерок, багато печини і кісток свійських тварин. В незначній кількості на городищі зустрінuto кераміку ранньоскіфського часу.

Культурний шар трипільського часу було виявлено також і на городищі коло с. Ягнятин. Вся трипільська кераміка на ньому аналогічна кераміці городища коло м. Паволоч, але на цьому городищі просте-

жені потужні культурні шари скіфської доби і великокнязівських часів.

Городища з пізньотрипільським і ранньоскіфським культурними шарами зустрінуті на території УРСР вже в досить значному числі. Таке городище ми маємо в с. Райках, Бердичівського району¹, в с. Городське, Коростишівського району, Немирівське городище.

Цілий ряд таких городищ зафіксовано розвідкою М. І. Артамонова на Побужжі, на Дністрі (Південно-Подільська експедиція Ін-ту археології АН УРСР) в 1946 р.². На цих городищах Подільською експедицією знайдений керамічний посуд, що відрізняється від типового скіфського і наближається до пізньотрипільського. М. І. Артамонов висловлює думку, що ці городища являють собою культуру, яка пов'язує трипільську культуру з місцевою культурою скіфської доби³.

В цьому зв'язку дослідження виявлених пам'яток на Роставиці набуває особливої ваги.

Розвідкою по р. Роставиці було зафіксовано два відкриті скіфські поселення без штучних укріплень; на одному з них культурний шар належить виключно до скіфського часу.

Це поселення розташоване коло х. Отруби, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Роставиці, в 250 м на захід від дамби. Площа розповсюдження культурних залишків досягає 200 м вздовж річки та 40—50 м по схилу берега. Культурний шар, як це виявлено шурфом (1 × 1,5 м), досягає товщини до 1 м і складається з фрагментів кераміки скіфського типу і кісток свійських тварин. В нижній частині він насичений деревним вугіллям. Кераміку характеризують прями, високі вінця посудин типу горщиків, оздоблених защипаним орнаментом.

Аналогічне поселення скіфського часу відкрито на західній околиці с. Ягнятин, на південних схилах яру так званого Цапиного хутора. За типом кераміки це поселення можна віднести до пізньоскіфського часу. Варт зазначити, що на цьому поселенні відзначено й кераміку культури „полів поховань“, яка в цьому районі (в тому числі і безпосередньо коло зазначеного поселення, див. нижче) представлена значною групою пам'яток. Ці факти не можна не враховувати при розв'язуванні проблеми генезису культури „полів поховань“.

II

Обстежений розвідкою район по р. Роставиці винятково багатий на пам'ятки культури „полів поховань“. Як правило, поселення цієї культури розташовані по лівому березі річки на південних його схилах.

Розташовані поселення досить густо, іноді на незначному віддаленні одне від одного. На протязі лише 40 км від с. Соколів Брід до

---

¹ Звіт про дослідження в с. Райках в 1946 р., Архів Інституту археології АН УРСР.

² М. И. Артамонов, Предварительный отчет Южно-Подольской экспедиции, Архів Інституту археології АН УРСР.

м. Білілівки було виявлено 15 таких поселень. Здебільшого вони розташовувались групами.

Почнемо їх перелік за порядком їх виявлення по маршруту розвідки.

Три таких поселення, що відстояли приблизно на 0,5 км один від одного, виявлено між сс. Трубіївка й Соколів Брід на південно-східних схилах лівого берега р. Роставиці. Вся кераміка з цих поселень двох сортів: сіра грубостінна, з шершавою поверхнею і тонкостінна лискована. Та й друга зроблені на гончарському крузі.

Між сс. Трубіївка й Карабчійв, знову ж на лівому березі Роставиці, на першій заплавної терасі зафіксовано три поселення. Особливу насиченість культурними залишками має поселення, розташоване в південно-західній околиці с. Трубіївки на місці колгоспного двору. На цьому поселенні траплялися також фрагменти керамічного посуду великокнязівського часу.

Два поселення виявлено в с. Ягнятин. Найцікавіше з них міститься в північній частині села, в 600—650 м на схід від згаданого вище скіфського поселення, на південних схилах лівого берега безіменної річки, що тече яром Цапиного хутора і впадає в р. Роставицю. Поселення розташоване між двома балками, на висоті 15—17 м від рівня річки і займає приблизно 500 м вздовж річки і 130 м по ширині. Глибина культурного шару сягає, в середньому, 1 м. На поверхні багато фрагментів товстостінного кружального посуду культури „полів поховань“, куски печини з відбитками дерев'яних конструкцій, каміння з слідами дії вогню, залізна жужіль, кістки свійських тварин. Весь посуд, без винятку, зроблений на гончарському крузі. Домінує сірий товстостінний посуд без будь-якого орнаменту. Лицьова поверхня цього посуду, як правило, шершава. В значно меншій кількості трапляються фрагменти тонкостінної лискованої кераміки чорного, світлосірого і жовтуватого кольору.

Тут же, в с. Ягнятин, на його північно-східній околиці, коло сучасного кладовища, виявлено друге поселення, правда, з меншою насиченістю культурного шару. Поблизу цього поселення, в урвищах над р. Роставицею, в лесі на глибині 1 м, була знайдена фрагментована урна чорного кольору, лискована, орнаментована косою сіткою.

У підніжжя урвища були зібрані фрагменти другої подібної урни. Треба думати, що на даному місці розташований могильник культури „полів поховань“.

На підставі даних нашої розвідки, перше Ягнятинське поселення стало об'єктом археологічних розкопок в 1946 р. Археологічна експедиція, що працювала тут під керівництвом Є. В. Махно, встановила, що типовим житлом цього поселення була велика наземна будова на дерев'яному каркасі, обмашена глиною. Завал печини від стін житла займав площу в 108 м², під ним було виявлено багато фрагментованого і цілого посуду. На поселенні була знайдена монета імператора Антоніна-Пія (II ст. н. е.), що, до деякої міри, допомагає хронологічному визначенню поселення.

За південною околицею с. Ягнятин, на південно-східних схилах лівого берега р. Роставиці, виявлено друге велике поселення цього ж типу, що простягається до 700 м в бік с. Плоске.

Трохи меншого розміру поселення виявлено у с. Плоске, коло греблі; культурний шар, простежений в урвищі коло греблі, має товщину до 1,3 м. Кераміка аналогічна кераміці попередніх поселень.

В 250 м від західної околиці м. Ружин, коло цегельні, на південних схилах берега безіменного струмка, що впадає в р. Роставицю, відзначено поселення, на якому знайдена кераміка, аналогічна всім іншим поселенням, і багато печини з відбитками дерев'яних конструкцій.

На лівому березі р. Роставиці, на захід від с. Пустоха, між урочищем х. Отруби і глибокою балкою, виявлено поселення із значною насиченістю культурного шару. Вся кераміка зроблена на гончарському крузі. Як і скрізь, переважає грубостінна сіра з шершавою поверхнею кераміка. Тут же трапилася в незначній кількості і товстостінна кераміка з лискучою поверхнею. На поверхні поля знайдено значну кількість печини. Культурні залишки трапляються на протязі 300 м уздовж річки.

В 150 м на схід від греблі х. Отруби, на південних схилах цього ж таки лівого берега, відзначено поселення, що простягається на 200 м, а далі, на захід від нього, — сліди ще одного, площею в 80 × 40 м.

Останнє поселення цієї культури було зафіксоване на лівому березі ріки, між с. Дерганівка і м. Білилівка, приблизно, на половині віддалення між ними.

Наявність на всіх без винятку поселеннях культури „полів поховань“ однакової кераміки з шершавою поверхнею і повна відсутність ліпного посуду дають підставу гадати, що всі ці поселення належать до одного часу. Виявлена на всіх поселеннях велика кількість печини з відбитками дерев'яних конструкцій дозволяє думати, що скрізь ми маємо тип житла аналогічний ягнятинському поселенню.

III

Щодо пам'яток Київської Русі, то їх було відзначено декілька. Опис їх подаємо за порядком їх виявлення по маршруту розвідки.

Коло південно-західної околиці с. Соколів Брід, на лівому березі р. Роставиці, уціліли залишки давнього городища, яке в значній своїй частині знищено плануванням кол. поміщицького парку. На городищі зберегся відрізок валу довжиною до 60 м. На поверхні піднято фрагменти керамічного посуду великокнязівського часу, вироблюваного на гончарському крузі. Тут же трапилися декілька фрагментів керамічного посуду з лискучою поверхнею, що належать до культури „полів поховань“. В 150 м на захід від городища простежуються сліди знищеного оранкою могильника у вигляді окремих плям на зораному ґрунті. Збереглася тільки одна могила діаметром в 12 м, до 1 м заввишки.

Коло сучасного с. Карабчиева, на лівому березі р. Роставиці, в 600 м на південь від греблі, розташоване городище¹. Воно має форму чотирикутника з заокругленими кутами, витягнутого зі сходу на захід і оточеного з півночі, півдня і сходу р. Роставицею, а із заходу — штучним ровом і валом. Сучасна глибина рову — до 4 м, при ширині в 10 м. З усіх інших боків простежуються ледве помітні сліди валу. Плато городища підноситься над рівнем води в південній і північній

¹ Про це городище згадується в „Археологической карте Киевской губернии“, 1895, стор. 60.

частині на 15 м, а в східній — лише на 8 м. Збором речового матеріалу на поверхні і в шурфах, закладених у різних місцях плато, виявлено, що на городищі є два культурних шари великокнязівського і польсько-литовського часів.

В Ягнятині, в 500 м на схід від греблі, виявлено два городища часів Київської Русі, розташованих одно проти одного на високих (до 25 м) гранітних скелях правого і лівого берега р. Роставиці.

Правобережне городище складається з дитинця і посаду; дитинець майже зовсім знищений розробкою кар'єру на камінь. Зберігся лише незначний відрізок валу й рову в північній і східній частині городища. Довжина валу 50 м, ширина 7 м. Глибина рову 4,5 м, при ширині 5—5,5 м. В північно-східній частині вал перерізаний проїжджою дорогою до кар'єру. В обрізах валу простежувалися такі напластування: верхній дерновий шар товщиною 0,2 м; нижче залягає рушений лес від 0,2 до 2 м; ще глибше — від 2 до 3 м — рушений гумус і похований ґрунт. Такий розріз напластувань вказує на те, що вал і рів будувались одноразово, через що материковий лес, узятий з нижчих шарів, під час копання рову опинився у верхній частині валу. Будь-яких дерев'яних конструкцій в побудові вала не виявлено; не виявлено і місця в'їзду в городище. Можливо, він знищений під час прокладання дороги до кар'єру, бо якраз це місце є найзручнішим для в'їзду в дитинець. Розміри дитинця, коли він ще не був знищений кар'єром, становили 62 саж. по кругу¹.

Розвідкою встановлено, що поселення не обмежувалось дитинцем, а мало ще посад, розташований на схід, де він, в свою чергу, був обмежений з півночі і півдня двома балками, а із сходу — штучним валом і ровом. Розміри його 80 × 90 м. В обрізах валу, а також на площі городища виявлено речовий матеріал великокнязівського часу XI—XII ст. ст., а також матеріал скіфського і пізньотрипільського часу.

На протилежному, лівому березі р. Роставиці, напроти правобережного городища, розташоване друге городище. Раніш, до розробки кар'єру на камінь, скелі були одна до одної ближче; їх поділяв лише вузький яр, в якому порогами протікала р. Роставиця. Лівобережне городище має чотирикутну форму з округлими кутами. Плато городища, витягнуте зі сходу на захід, займає площу 100 × 70 м.

З півночі і півдня городище охоплюють балки, які служили йому природним захистом. Східний бік городища обривається виходами кристалічних порід над р. Роставицею. Із заходу воно захищено штучним ровом в 10—12 м завширшки, при глибині 6—7 м. З усіх боків городища по його краю простежуються маловиразні підвищення — залишки штучних валів. Культурний шар городища належить до великокнязівського часу, але на ньому є й шар польсько-литовського періоду. Очевидно, чотирикутну форму городище набуло в цей пізніший період. Культурний шар дитинця майже зовсім зруйнований кладовищем XVIII ст.

Поблизу цих двох городищ виявлені й відкриті поселення часів Київської Русі без фортифікаційних споруд. Одно з таких поселень було за-

¹ Археологическая карта Киевской губернии, Москва 1895, стр. 59—60.

фіксоване в 750 м на північ від лівобережного городища, в околиці Ягнятина, коло дороги, що веде в с. Карабчіїв. Друге поселення розташоване на південний захід від городища, в районі сучасного колгоспного двору. У північній околиці села, коло дороги на Карабчіїв, розташований великий слов'янський могильник. Зараз, внаслідок розорювання ґрунту, могильні насипи мало помітні, але ще в 1887 р. тут було відзначено до 1000 могил, іноді обкладених камінням. На могильнику ще в XIX ст. було розкопано 16 могил. Кістяки у всіх випадках лежали головою на захід, а при похованнях були знайдені залізні цвяхи, срібні кульчики, бронзові каблучки і золота сережка¹.

В 1927 р. на цьому могильнику провадив невеличкі розкопки Бердичівський краєзнавчий музей. Наслідки робіт не видані, проте є відомості, що тут були розкопані поховання в дерев'яних зрубках нижче горизонту.

Як уже згадувалося, м. Білилівка пов'язується з літописним Роставцем, центром пороських городів часів Київської Русі. З метою розшуків ранньофеодального міста було старанно обстежено саме містечко і його околиці. В самому містечку, в його центрі, коло церкви, там, де в р. Роставицю впадає р. Сить, на лівому березі, були простежені незначні рештки земляних укріплень, які вказують на існування тут городища. Площа його досить велика і тепер у більшій частині вкрита руїнами знищеного німецькими окупантами центра містечка. Встановити точні розміри і конфігурацію городища по тих незначних рештках його не щастить. Очевидно, це те городище, яке було обраховано в 1520 саж. по кругу².

На правому березі р. Роставиці, проти згаданого городища є друге городище, значно менших розмірів. На ньому простежені ледве помітні залишки оборонних споруджень, більша ж їх частина знищена плануванням парку. Це городище мало 570 саж. по кругу. На площі городища є залишки будови XVI ст., прийняті Похилевичем за будову великокнязівського часу³.

На площі обох городищ є велика кількість траншей і окопів Вітчизняної війни 1941—1945 рр., в яких простежено культурний шар XIV—XV ст. Неможливо уявити, щоб давній Роставець, центр пороських городів, не залишив на місці свого існування будь-яких культурних решток. Отже, слід гадати, що твердження про його існування в цьому місці є помилковим. Швидше літописний Роставець слід шукати десь на р. Росі, де була укріплена погранична із степом лінія городів.

Археологічним обстеженням м. Білилівки з'ясовано, що в XIV—XVI ст. ст. тут був досить великий населений осередок. Крім двох згаданих городищ, за польсько-литовських часів існувало ще третє городище, розташоване в південно-західній околиці містечка, коло дороги до с. Журбинці, на правому березі Роставиці.

Це городище — круглої форми, розташоване на високому горбі з стрімкими схилами. На городищі добре збереглася подвійна лінія штучних земляних валів і ровів. Вся площа городища поросла лісом і чагарником.

¹ Археологическая карта Киевской губернии, Москва 1895, стор. 59—60.

² Там же.

³ Л. Похилевич, Сказание о населенных местностях Киевской губернии, Київ 1864, стор. 255—256.

Великим населеним пунктом за польсько-литовської доби було і містечко Паволоч. З письмових джерел м. Паволоч нам відоме з XVI ст., як власність Євстафія Дашковича, одного з засновників Запорізької Січі. До часів Богдана Хмельницького м. Паволоч вважалось одним із значних укріплених міст України. Таке винятково зручне з топографічного й оборонного погляду розташування містечка мало велике значення. Саме тут Богдан Хмельницький зміг, відступивши після бою під містечком Берестечком, укріпитись і 6 тижнів відбивати ворожі війська, доки дочекався прибуття свіжих козацьких сил¹.

Від давніх укріплень у містечку нині збереглися штучні земляні вали і рови, розташовані на високому горбі при злитті р. Павлівки з р. Роставицею. Ці укріплення охоплюють площу приблизно в 60 га. На цій площі знайдені фрагменти керамічного посуду, що датується XV—XVI ст. ст.

Обстежений район р. Роставиці виявився багатим на пам'ятки різних часів (трипільських, скіфських, „полів поховань“ і ранньофеодальних).

Комплексне і систематичне вивчення їх може прислужитися до з'ясування генетичних зв'язків цих культур, а також до розв'язання проблеми етногенезу слов'ян.

В. ГОНЧАРОВ

Археологическая разведка по р. Роставице в 1946 г.

Резюме

В 1946 г. обследованы оба берега реки Роставицы — от м. Паволоч, Попелянского района, до устья у с. Белиловка, Ружинского района. Здесь предполагались местонахождения летописных городов Неятина и Роставца.

Памятники трипольской культуры открыты в ряде пунктов. Наиболее интересным является Паволоч, где имеется городище с чисто трипольским культурным слоем. Кроме того, селища того же времени отмечены у сс. Белиловка и Ягнятин.

Скифские памятники открыты около х. Отрубы и на окраине с. Ягнятин. Это — открытые поселения без следов укреплений.

Обследованный район богат памятниками культуры „полей погребений“ (свыше 15). Три поселения находятся между сс. Трубеевка и Соколов Брод. Между Трубеевкой и Карабчиевом на левом берегу реки — три поселения. Два открыты в селе Ягнятин, где также предполагается и наличие могильника. Третье поселение находится за самой окраиной села, в сторону с. Плоского. На территории последнего, возле плотины, также имеется поселение того же времени. Далее, подобные памятники отмечены у сс. Ружин, Пустоха (х. Отрубы), между сс. Дергановка и Белиловка.

¹ Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, стор. 212—213.

Из памятников Киевской Руси наиболее важны остатки городища на окраине с. Соколов Брод, городище-замчище у с. Карабчиевка, город Неятин в Ягнятине, почти полностью разрушенный. Разведкой установлено, что предположение о местонахождении летописного города Роставца в современной Белиловке не соответствует действительности, ибо городища, которые там имеются, относятся к польско-литовскому времени. В эту эпоху важное значение имело также местечко Паволочь, где одно время стоял лагерь Б. Хмельницкий.

Ф. КОПИЛОВ
(Київ)

ПОСУЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1945—1946 рр.

Протягом 1945—1946 рр. обстежено правий берег р. Сули від с. Ольшани, Недригайлівського району, Сумської області до гирла ріки коло с. Воїнська Гребля, Градизького району, Полтавської області, і правобережні притоки р. Сули: Терен (від х. Бабаківського до гирла), Хмільовка, Бишкінь, Басівка, Ромен (від с. Липового до гирла), Удай (від м. Пирятин до гирла) та Сліпород.

Найранішими з виявлених пам'яток є:

1. Рештки неолітичної стоянки коло с. Бодаква, Лохвицького району, Полтавської області, де на великій піскуватій дюні в урочищі Копилівщина було виявлено попільну пляму від кострища, а навколо неї — значну кількість фрагментів кераміки з ямковим орнаментом.

2. Три стоянки епохи бронзи. Перша з них — на лівому березі р. Удая між сс. Тишки та Висачки, Лубенського району, Полтавської області, розташована на піскуватій дюні, відомій під назвою Маляриха. Тут, на просторі близько 1 га, в великій кількості трапляються фрагменти ліпленого від руки посуду, орнаментованого відтисками шворочки, зубчастого штампу та насічками, покладеними у різних комбінаціях по вичерівку і по вінцях посуду. Друга — добре відома в літературі стоянка Лиса гора, коло м. Лубни, — розташована на третій терасі правого берега ріки. Керамічні фрагменти, зібрані на Лисій горі, подають такі самі типи і способи орнаментациї: відтиски шворочки, відбитки штампика, обмотаного шворочкою, насічки по вичерівку посудин і по їх вінцях. Нарешті, третій пункт з керамікою доби бронзи та розколотими вповдзж кістками тварин виявлено коло с. Жовнин, Градизького району, Полтавської області, в урочищі Узбіч, розташованому також на третій терасі. Тут, поряд з фрагментами, орнаментованими відтисками шворочки, зібрано фрагменти з ямочно-гребінцевим орнаментом, здається, більш раннього часу. Оглядові пам'яток скіфської доби на Посуллі присвячено подання І. Іллінської.

З решток так званої культури „полів поховань“ треба відзначити відкрите експедицією селище поблизу с. Калайдинці, Лубенського району, в урочищі Рішай-долина. Селище розташоване на третій терасі, по обидва боки голови досить значного яру, в якому й досі зберігся невеликий струмок. Підйомний матеріал складається з фрагментів кераміки сірого кольору, зробленої на гончарському крузі, іноді лискованої.

Крім того, окремі фрагменти кераміки цього часу знайдені на слов'янських городищах: в с. Снятин, Лубенського району, та в хут. Кизівер, Матвіївської сільради, Градизького району, Полтавської області.

Найбільша кількість виявлених і оглянутих експедицією пам'яток належить до ранньослов'янських часів і епохи Київської Русі.

Перед описом їх слід спинитися на так званих „болотяних городищах“, що вважаються за ранньослов'янські. Таких городищ в оглянутому нами районі сточища р. Сули виявлено два. Одне з них знаходиться коло с. Бодаква, Лохвицького району, а друге — коло с. Сенчі, Сенчанського району, Полтавської області.

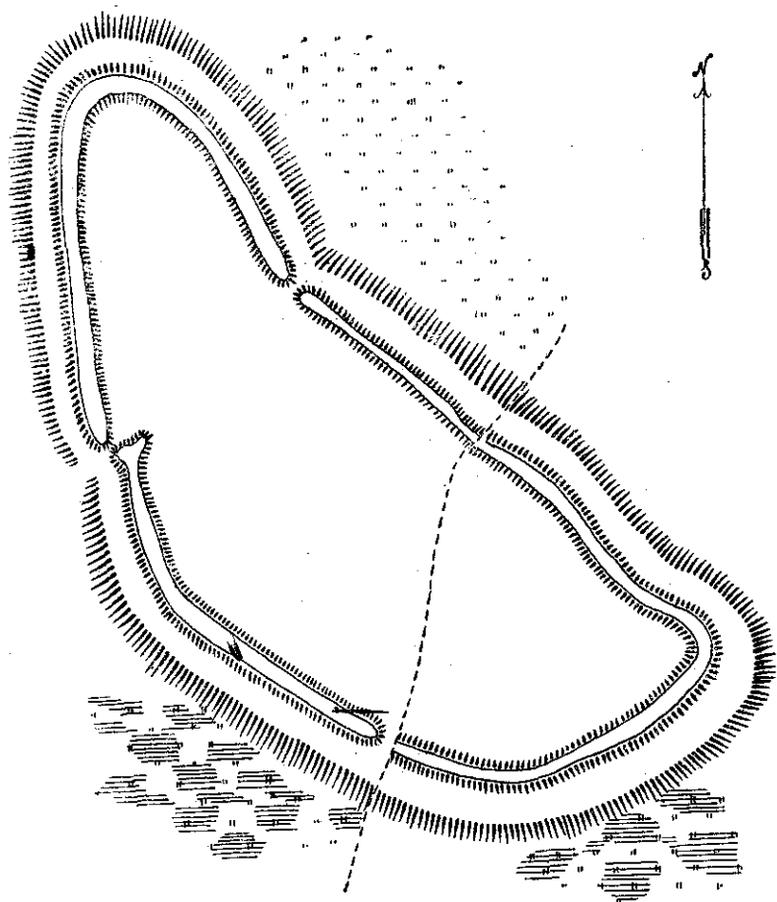

Рис. 1. Городище Панське біля с. Бодаква, Лохвицького району, Полтавської області.

Перше, що має назву Панське, являє собою високий піскуватий горб, близького до трапеції плану, що не заливається під повідь. По краях горба заціліли рештки валів, в яких збереглися згорілі дерев'яні конструкції. Загальна висота валів від рівня луків 7—10 м. Навколо

валів, нижче них, йде рівна площадка, приблизно 3 м завширшки. Площа городища близько 3 га. Вся вона вкрита невеликими (близько 5 × 4 м) заглибинами, які, можливо, є слідами землянок. Шурф розмірами 1 × 1,5 м не дав будь-яких певних вказівок для визначення віку культури городища.

Друге болотяне городище, коло с. Сенчі, лежить у заплавіні р. Сули на колишньому острові і являє собою невеличке округле підвищення діаметром близько 50 м, обнесене валом і ровом за ним. У валу знайдено куски ручного кам'яного жорна та один фрагмент посуду, зробленого на гончарському крузі, близький за типом до фрагментів корчаг.

На городищі Монастирище, у верхів'ях Сули, при впадінні в неї р. Ромна, М. О. Макаренко відкрив культурний вияв, що набув назви культури городищ роменського типу, а пізніше — роменсько-боршевського типу. Посульською експедицією 1945—1946 рр. обстежено ряд пам'яток, що мають культурні рештки роменського типу, а саме:

1. Городище Монастирище, коло м. Ромен.

2. Городище в с. Ведмежому, Талалаївського району, Сумської області.

3. Городище в х. Шумськ, Глинського району, Сумської області (відоме в літературі під назвою городище Вашкевича).

4. Городище в с. Глинськ, того ж району, Сумської області, на урочищі Замок.

5. Городище та селище коло нього, між м. Лохвиця та с. Скоробагатки, Лохвицького району, Полтавської області.

6. Городище в с. Городище, Чорнухинського району, Полтавської області, має назву Замок.

7. Городище поміж сс. Тишки та Хитці, Лубенського району, Полтавської області, в урочищі на Коломаку.

До робіт 1945—1946 рр. південною межею розповсюдження городищ роменсько-боршевського типу в сточищі р. Сули вважалось городище в с. Глинську. Але вже розвідкою 1945 р. виявлено наявність городища і селища, в яких зустрічається кераміка роменсько-боршевського типу, значно південніше, — недалеко від с. Скоробагатки, Лохвицького району, Полтавської області.

В 1946 р. знайдено городища з культурним шаром роменського типу ще південніше — в долині р. Удая, близько від його впадіння в Сулу, а саме: в с. Городище, Чорнухинського району, Полтавської області, на лівому березі р. Удая та в урочищі — на Коломаку, між с. Тишки і Хитці, Лубенського району, — на правому березі Удая.

Перше з них, що має місцеву назву — Замок, розташоване на гострому куті третьої тераси, утвореному долинами рр. Удая та Многи. Нижній культурний шар городища дає кераміку роменсько-боршевського типу. Над ним лежить шар ранньофеодального часу, перекритий залишками XVII—XVIII ст. ст. Площа городища велика — довжина близько 500 м, а ширина в середньому до 70 м. Рештки оборонних споруд незначні: окремі відрізки розсунутих валів над північним схилом городища, невеличкий відрізок валу в кінці східної частини городища та довгий до 150 м, але зовсім зруйнований вал з ровом за ним по південному схилу гори. Приналежність цих фортифікаційних решток

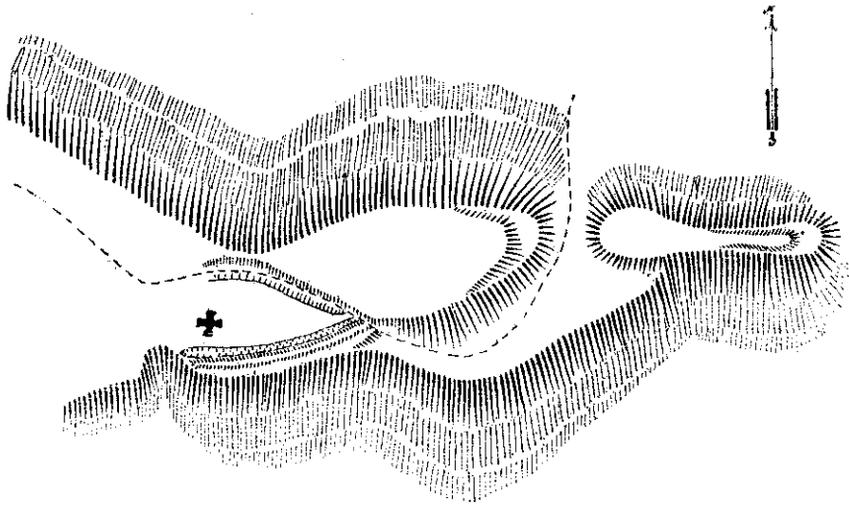

Рис. 2. Городище Замок в с. Городище, Чернухинського району, Полтавської області.

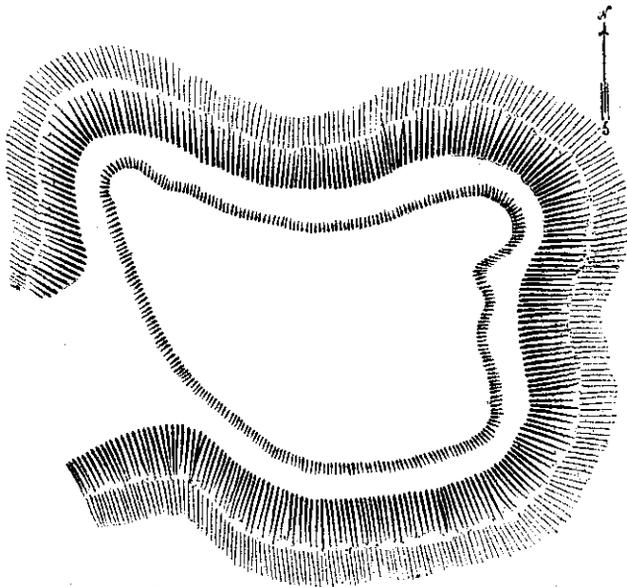

Рис. 3. Городище між селами Хитці та Тишки, Лубенського району, Полтавської області.

до якогось певного часу, без розкопок їх, встановити не можна. Кераміка роменсько-боршевського типу трапляється на всій площі городища, кераміка ранньофеодального часу скупчена в основному на східному, а культурні рештки XVII—XVIII ст. ст., на західному краях городища.

Друге городище в урочищі на Коломаку займає відокремлений відрізок третьої тераси, з'єднаний з основним плато лише перешийком. Оборонні споруди цього городища зовсім відмінні від споруд інших городищ. В цілях оборони, замість валу, схили города, на якому розташовано городище, були штучно вирівняні й обрізані, щоб зробити їх стрімкішими. На 7—10 м нижче від рівня площі городища, навколо нього, йде терасовидна площадка до 3 м завширшки. Лише з напільного боку, над перешийком, є незначні стіди валу. Можна думати, що навколо всього городища був частокіл або, принаймні, огорожа.

Всі ці спорудження навряд чи належать до роменських часів. Аналогію цьому типу укріплень знаходимо в городищі коло с. Петровського, яке в 1938 р. досліджував П. М. Третяков¹. Він відносить цей тип укріплень до часів Київської Русі. Культурний шар городища дає кераміку роменсько-боршевського типу і, в меншій кількості, кераміку часів Київської Русі.

Виявленням роменсько-боршевських культурних шарів на цих двох городищах південна межа поширення цього культурного вияву може бути перенесена з с. Глинська на р. Удай, себто, принаймні, на 80—100 км на південь униз по течії р. Сули.

Експедиція І. І. Ляпушкіна виявила цю культуру південніше в м. Полтаві та в с. Старі Санджари на Ворсклі. Нез'ясованим лишається ще південна межа поширення культурних виявів роменсько-боршевського типу в сточищі р. Псла. Розвідування їх в сточищі Псла треба поставити як одне з першочергових наших завдань.

* * *

Пам'ятки ранньофеодального часу зустрічаються по всій течії р. Сули та її притоків. Найбільш цікавими з них є городища в нижній течії р. Сули. Всі виявлені тут городища добре збереглися і мають лише один культурний шар часів Київської Русі. Ці городища обведені кільцевими валами, які йдуть, здебільшого, в один ряд, а в деяких городищах — в два і три ряди. У таких випадках внутрішній вал часто з'єднується з зовнішнім валом перемичками, які розбивають простір між валами на окремі „ячейки“. Крім того, подекуди відзначено ще й додаткові вали, збудовані з метою захисту підходів до води або в'їзду до городища. Яскравим прикладом городища з складними валами може бути городище коло с. Лящівки, Іркліївського району, Полтавської області. Лежить воно на третій терасі, на великому останці корінного берега над пересохлим руслом невеликого струмочка, який, очевидно, і був джерелом постачання води населенню городища, бо сама р. Сула знаходиться від нього на віддалі близько 2 км.

Форма городища кругла. Розміри площадки городища невеликі — 50 × 45 м. Площадка рівна. Виявлені на ній чотири ями; за перека-

¹ П. М. Третяков, Древние славянские городища в верхнем течении р. Ворсклы, Архив Института археологии АН УРСР.

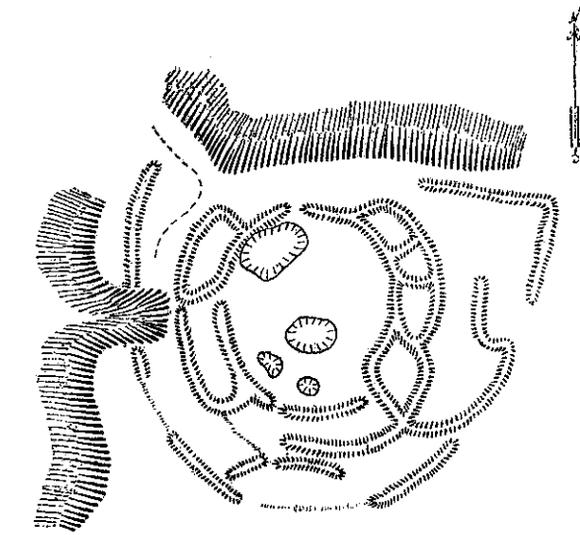

Рис. 4. Городище в с. Ляшівці, Ірклівського району,
Полтавської області.

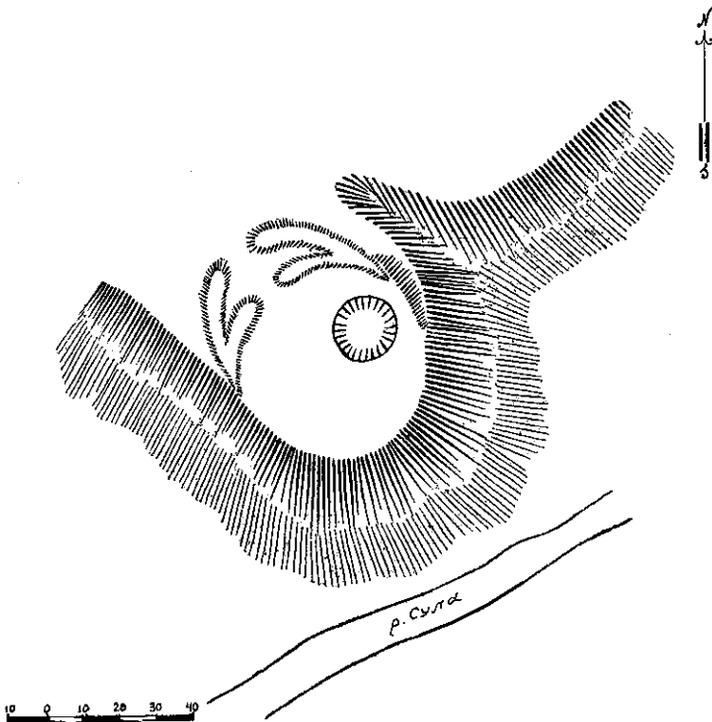

Рис. 5. Городище в х. Кизівер, Градизького району,
Полтавської області.

замі місцевих людей, — сліди поміщицьких розкопок на початку нашого століття. Оборонні споруди складаються з трьох рядів кільцевих валів та слідів рову між зовнішнім і середнім валами. Внутрішній і середній вали, відстань між якими дорівнює 10—12 м, з'єднані між собою перемичками, що утворюють окремі заглиблені „ячейки“ різного розміру. Найвищим є внутрішній вал, від 1,2 до 2,5 м заввишки над рівнем городища. Найвища його частина знаходиться з північного боку городища над урвищем. Середній вал нижче: від 0,75 до 1,2 м заввишки, причому його підосва лежить нижче рівня площі городища. Третій, зовнішній, вал зберігся погано і в багатьох місцях майже непомітний. Ширина слідів рову, де його можна помітити, близько 10—12 м. Як бачимо, оборонні споруди цього городища досить складні. Утворення окремих „ячейок“ поміж внутрішнім та середнім валами насипанням перемичок, правдоподібно, мало своїм завданням підвести ворога, який прорвався через середній вал, під фланговий удар з бокових перемичок сусідніх „ячейок“.

Така складна система оборонних споруд на невеличкому городищі показує, що воно мало важливе стратегічне значення. І дійсно, це городище прикриває собою вхід у долину, через яку можна було зайти в тил сусідньому городищу, оточеному великим селищем. Рештки цього городища і селища збереглися коло х. Кизівер, Матвіївської сільради, Градизького району, Полтавської області.

Як на площі Лящівського городища, так і навколо нього, трапляються фрагменти кераміки епохи Київської Русі.

Сусіднє городище, коло х. Кизівера, на віддалі всього 5—6 км від Лящівського, розташоване на високій стрімкій горі 3-ої тераси, над головною течією р. Сули.

За свідченням В. Г. Ляскоронського, поруч існувало ще два городища, але тепер вони зникли — обвалились в р. Сулу.

Уціліле городище невелике. Як і Лящівське, воно має круглу форму і такі самі розміри (діаметр його теж близько 50 м), але його оборонні споруди значно простіші. Вони складаються лише з двох рядів валів, які захищають вхід у городище.

Утворюючи два ряди коло місця воріт городища, вали ці з'єднуються своїми кінцями на невеликій віддалі по обидва боки від входу. Висота зовнішньої частини валів, коло входу — близько 2 м, внутрішньої 1—1,2 м. Чим далі від входу, тим більше вали знижуються і, нарешті, зникають зовсім. Ровів не знати. З північного боку помітно штучно зроблений схил для надання городищу круглої форми. Площадка городища має нахил до свого центра, нагадуючи, до певної міри, блюдеце.

На площадці, у стінках ходів сполучення, що лишилися від часу Вітчизняної війни, вдалося простежити культурний шар городища в 0,5—0,7 м завтовшки. Він слабо насичений уламками кераміки та вугіллям. В двох місцях помічено глиняні прошарки, можливо, рештки долівок. Значно більше матеріалу дає площа, що лежить на північ від городища. Вся вона вкрита фрагментами кераміки, в основному уламками корчаг. За переказами, коли починали орати цю площу (на початку нашого століття), то часто знаходили й цілі корчаги. Крім фрагментів корчаг, трапляються уламки криць, керамічних жорен, шиферу,

обробленого каменю та кухонного посуду типу горщиків. Знахідки фрагментів корчаг датують час існування селища епохою Київської Русі, але між фрагментами кухонного посуду трапляються і зразки більш пізнього часу (XIV—XVI ст. ст.).

Знайдено також декілька поодиноких фрагментів посуду доби „полів поховань“.

Площа поширення фрагментів кераміки досить значна — приблизно 200 × 400 м. Все це дає нам підстави твердити про існування тут значного селища протягом досить довгого часу.

Цікаво, що коло всіх городищ нижньої Сули, які стоять на головній течії ріки, помічені сліди значних селищ (Кизивер, Тарасівка, Воїнська Гребля). В той же час, коло городищ, що стоять осторонь від головної течії, на рукавах або невеликих проточках, таких селищ, як правило, не помічається. З цього напрашується висновок, що положення оборонного пункту на головній течії річки, — торговельному шляху тих часів, сприяло розвитку на городищі ремесла та торгівлі і розростанню поселення далеко за межі укріплень.

Ф. КОПЫЛОВ

Посульская экспедиция 1945—1946 гг.

Резюме

В 1945—1946 гг. обследовано правобережье р. Сулы от с. Ольшаны до устья и течение ее правых притоков: Терен, Хмелевка, Бишкинь, Басивка, Роман, Удайки, Слеспород. На этом пространстве обнаружены следующие памятники:

Неолитическая стоянка у с. Бодаква; кроме известной Лысой горы близ Лубен, — стоянки эпохи бронзы у сс. Тишки и Жовнин; поселение эпохи „полей погребений“ у с. Калайденцы (кроме отдельных находок этого времени на славянских городищах в сс. Снятин и Кизивер).

Наибольшее число памятников относится к славянской эпохе: болотные городища у сс. Бодаква и Сенчи; городища роменского типа; Монастырище — близ Ромен, у с. Медвежье, у х. Шумск, в с. Глинск, близ Лохвицы, в с. Городище, между сс. Тишки и Хитцы (два последние отодвигают границу посульских городищ роменского типа значительно дальше на юг, чем это предполагалось до сих пор).

Городища эпохи Киевской Руси со сложными системами валов обнаружены в нижнем течении р. Сулы (например, у с. Лящивки и Кизивер). Обширные открытые селища у городищ, расположенные по самой Суле, свидетельствуют, по мнению автора, о торговом значении реки.

М. СМІШКО
(Львів)

ВЕРХНЬОДНІСТРЯНСЬКА РОЗВІДКОВА ЕКСПЕДИЦІЯ 1946 р.¹

Верхньодністрянська експедиція обслідувала обидва береги Дністра, шириною 1—2 км, на ділянці його верхньої течії між с. Спас, Стрільківського району, до м. Розділ, на протязі 110 км.

На цьому відрізку дністрової течії відзначено такі пам'ятки:

1. Коло с. Спас, Стрільківського району, Дрогобицької області обслідувано гору Замчисько. Слідів зміцнення її валами й ровами не виявлено. На поверхні та в стінах траншей военного часу зібрано деяку кількість дрібних керамічних фрагментів та цегли. За характером матеріалу (полив'яні кахлі та посуд) рештки виявлених мурованих цегляних будівель (монастиря) походять, приблизно, з XVII ст. н. е.

2. В поселенні Смільниця, передмісті Старого Самбора, обслідувано територію, прилеглу до руїн кам'яної будівлі на горі Кляшгор. З тим місцем зв'язаний переказ про існування тут за „давніх часів“ монастиря. Закладена тут траншея виявила таке: вгорі — військові поховання часів першої імперіалістичної війни (1914—1918 рр.); глибше — шар згарища з численними культурними рештками XVII—XVIII ст. ст.; на глибині 1,23 м — підплитове чоловіче поховання без інвентаря, а коло нього — поховання жінки з бронзовими і свинцевими прикрасами, що належать до XI ст. н. е. (див. подання І. Свешнікова).

3. На громадській толоці в Смільниці у рівчаках розмитого водою лесового ґрунту, на схилі горба знайдено дрібні фрагменти ліпних посудин, посереднього випалу. Фрагменти мало характерні, і тому okreśлення їх віку та культурної належності неможливе. Матеріал та випал дають підставу датувати їх гальштадтським періодом. На цьому місці прокопано декілька дрібних шурфів, які, поза кільканадцятьма дрібними керамічними уламками, не дали інших до них. Повна відсутність матеріалів селищного характеру дозволяє припускати, що ці дрібні залишки походять з поруйнованого вкрай невеликого могильника або й окремих поховань. Змиття культурного шару не давало підстави для проведення тут ширших розкопок.

4. В с. Таргановичі, на лівому березі р. Дністра, на горбі Бунів, над церквою, знаходяться рештки фортифікацій невеликого палацу XVII—XVIII ст. ст. Це квадратна площа, замкнена з трьох боків (від

¹ Експедиція здійснена Львівським відділом Інституту археології АН УРСР. До її складу входили: М. Смішко (керівник), І. Свешніков, О. Фенін, О. Бійонська.

сходу, півдня й заходу) валами і ровами (32 м довжини); на кутах валів знаходяться поздовжні виступи (2,5—3 м вздовж) ніби бастіони. Північна сторона цієї площі не мала оборонного валу, бо з цього боку її захищало стрімке узбіччя. В'їзд всередину знаходився коло північно-західного рогу чотирикутника, і тут залишились кам'яні підвалини невеличкої чотирикутної будівлі, можливо, в'їздової башні. Самі ворота були у 9 м завширшки. На площі, поміж валами, зібрано деяку кількість фрагментованого, переважно полив'яного, керамічного матеріалу, що датує цей пам'ятник не раніше XVII ст.

5. В с. Стрілковичі, Самбірського району, в кар'єрах старої цегельні виявлено сліди селища раннього періоду культури „полів поховань“. Місце поселення знаходиться на відстані 70 м праворуч від шосейної дороги Старий Самбір — Самбір та на відстані близько 0,5 км від лівого берега Дністра. В стіні старого кар'єру виявлено перерізи двох заглибин. Одна з них, ближча до дороги, знаходилась на глибині близько 0,7 м від сучасної поверхні; вона мала в перекрої овально-вгнуту форму і була 1 м завширшки при глибині в 0,25 м в найглибшому місці. Виповняла її чорна земля, перемішана з дрібним деревним вугіллям, кусками перепаленої глиняної обмазки та фрагментами ліпних товстостінних посудин. Сліди перекрою другого заглиблення виявлено в цій самій стіні кар'єру на відстані 5,6 м від першої заглибини, на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Довжина заглибини під сучасним ґрунтом — 2,1 м. В профілі заглибина складалася з двох частин рівної площини в 0,2 м глибини і 1,15 м завдовжки та овального заглиблення в 0,35—0,4 м глибини і 0,95 м довжини. Першу частину заглибини виповняла сіра земля з домішкою жовтої глини, а другу частину — зверху — такого ж складу засип. Нижче була чорна земля, перемішана з попелом, кусками деревного вугілля, уламками глиняної обмазки та керамічними фрагментами того самого виробу, що й в першій заглибині цього кар'єру.

На підставі цих профілів та вмісту виповнення, можна здогадуватись, що перша заглибина була вогнищевою ямою, а друга — слідом слабоврізаної житлової споруди з вогнищем. Спираючись на характерні ознаки знайдених там культурних решток (фрагменти кружальних і ліпних посудин, уламок залізного ножика), можна датувати виявлені сліди селища раннім періодом „полів поховань“. На жаль, на місці виявлення цієї пам'ятки не можна було в той час провести розвідувальних розкопок.

6. На громадській толоці в с. Кульчиці, Самбірського району, на відстані близько 400 м на південь від східної частини села, знаходиться могильник. В ньому нараховано 16 сильно знівельованих насипів, що з них 4 мають виразні сліди розкопування. Одна з могил знаходиться грохи осторонь всієї групи, зараз же на південь від залізничної колії станції Кульчиці. На основі матеріалу, що походить із розкопаних до війни могил і зберігається в Краєзнавчому Самбірському музеї, згаданий могильник належить якомусь культурному прояву з шнуровою керамікою.

7. Напроти останньої східної хати с. Кружики, Самбірського району, на віддалі близько 2 км від неї та в 500 м від правого берега Дністра, на краю дубового лісу, стоїть добре збережена могила, що

поросла 50-річними, приблизно, дубами й має близько 8 м в діаметрі та 1,5 м висоти.

8. Докладніше обстежено околицю с. Лука, Самбірського району, це, за відомостями в літературі, повинні бути земляні вали та могили. Стверджено, що назву „окопи“ має відрізок греблі давнього ставу під самим селом. Ніяких могил в околиці цього села не виявлено; нічого про них не могли сказати й місцеві жителі.

9. Коло с. Білінка Мала, Самбірського району, знаходиться одна могила на відстані 100 м на схід від перехрестя доріг поза селом, з яких одна веде в с. Білінка Велика, а друга в с. Залужжя (Татари). Правдоподібно, це одна з могил тієї неіснуючої вже групи чотирьох, які, за даними літератури, знаходились коло с. Білінка Мала.

10. В с. Розвадів, Миколаївського району, знаходиться нагородах, близько лівого берега р. Дністра, велика могила, що її жителі села називають Сабадієва Голда (власник городу громадянин Сабадій). Знаходиться вона на відстані 100 м праворуч від битого шляху Розвадів—Розділ, на самому кінці села. Докладніше обстежити цю могилу, а тим більше розкопати її, було неможливо з причин від нас не залежних.

11. В с. Рудники, Миколаївського району, обслідувано поле „на могилах“, яке знаходиться обабіч дороги, що веде з с. Рудників до шосейного шляху Миколаїв—Стрий, на віддалі 2 км від місця стику згаданих шляхів.

Праворуч дороги, на найвищому місці цього поля, виразно вири-совується сильно знівельований могильний насип. Напроти цієї могили, ліворуч дороги, ніяких інших насипів тепер немає. В літературі відзначається знахідка кремінного серпа на цій частині поля. Під час обстеження поверхні поля тут піднято два крем'яні відщепи. Ці дрібні знахідки свідчать, як нам здається, про те, що „на могилах“ знаходився колись могильник, правдоподібно, неолітичної доби.

Звіт про наслідки пробного дослідження на горбі Кляштор у Смильщині коло Старого Самбора подаю окремо.

М. СМІШКО

Верхне-Днестровская разведочная экспедиция 1946 г.

Резюме

Верхне-Днестровская экспедиция 1946 г. обследовала течение верхнего Днестра между сс. Спас, Стрелковского района и Роздил, Николаевского района. Могильник, правдоподобно, неолитического возраста открыт у с. Рудники, Николаевского района. Могильник же культуры шнуровой керамики обследован у с. Кульчицы, Самборского района. Материал гальштадтского облика собран в с. Смельнице, возле Старого Самбора. В с. Стрелковичи, Самборского района, открыто селище раннего времени культуры „полей погребений“. Погребения XI ст. раскопаны в с. Смельнице. Памятники казацких времен открыты в сс. Спас, Смельнице, Таргановичи (главным образом, фортификационные сооружения). Неопределенные курганы отмечены у сс. Кружки, Лука, Білінка Мала, Самборского района, и Розвадив, Николаевского района.

М. АРТАМОНОВ
(Ленінград)

ПІВДЕННОПОДІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

(Попереднє повідомлення)

Археологічні роботи експедиції¹ почалися з дослідження відомого Немирівського городища. Незважаючи на значні розкопки, проведені в цьому городищі Гамченком у 1909 р., Спіциним у 1910 р. і Смирновим у 1941 р., воно досі ще по-справжньому не ввійшло в науку і залишається недостатньо вивченим для того, щоб зробити обґрунтовані висновки про його час і культуру. Тимчасом Немирівське городище є одна з найбільш визначних пам'яток скіфських часів на Україні.

Городище це, розташоване за 4 км від Немирова коло с. Сажки, являє собою потужну замкнену огорожу (вал до 9 м заввишки і рів в 5,5 км по периметру); місцеве населення називає його Великі Вали. Через площу городища протікає невелика річка без певної назви; іноді її називають Мірка, іноді Городиця. На місці, утвореному глибокими ярами, що впадають з півночі у згадану річку, розташоване внутрішнє укріплення Замчисько, з валом і ровом, що перерізає мис з напільного боку, і з явними слідами посилення схилів до ярів і річки — вони зрізані, щоб мати більшу крутизну. Тільки ця частина городища була заселена за давніх часів; решта його величезної площі, як видно, використовувалась для господарських потреб і оборони; слідів постійного заселення тут немає, крім невеликої ділянки в південній половині городища, де простежено залишки пізнього (XVII—XVIII ст. ст.) села.

Тепер уся площа городища розорана, але вали його прекрасно збереглися, і все воно в цілому справляє незабутнє враження своєю винятковою міццю і величиною.

Старанно зібраним на поверхні матеріалом по всій площі городища і невеликими розкопками у внутрішній укріпленій його частині встановлено, що початкове селище з фарбованою і розписною керамікою трипільського типу було на місці з внутрішнім укріпленням і не виходило на північ за межі валу, що обгороджує його. Тут-таки згодом було і селище скіфського часу. Черепки скіфської і трипільської кераміки

¹ В експедиції, керівником якої був професор М. І. Артамонов, брали участь: аспірант Інституту сходознавства АН СРСР — Л. Н. Гумільов, старша лаборантка ЛВ ПМК — В. Н. Полторацька, лаборантка ЛВ ПМК — А. С. Боброва і студенти ЛДУ — Е. К. Каскман, О. С. Кукуджанова, Н. С. Туркіна.

зустрічаються і в інших місцях на широкій площі городища, але в дуже невеликій кількості і без ознак постійного заселення цих місць. У внутрішньому ж укріпленні виявлено сліди невеликого слов'янського домонгольського селища.

Розкопами встановлено, що горб коло валу у внутрішньому укріпленні утворився в результаті зсипання тут сміття і попелу за скіфських часів. Тут знайдено велику кількість скіфської кераміки — грубої з валиками, прикрашеними зачіпами, і з дірочками по краю вінців, а також з прекрасною чорнополірованою (так званою гальштадтською) керамікою; знайдено також кілька фрагментів родоського посуду кінця VII ст. до н. е. Ніякої іншої імпорتنі грецької кераміки не виявлено. Родоського посуду з чудовими зображеннями тварин було, як видно, досить багато, бо його знайшли при розкопках Гамченка і Спичина в різних місцях у внутрішньому укріпленні. Вони датують скіфський матеріал городища.

При розкопках виявлено частину землянки скіфського часу, а поблизу валу, в північно-східному кутку укріплення, слов'янські жорна.

В околицях Немирова експедиція обслідувала кілька слов'янських (домонгольських) городищ з селищами коло них і невеликими могильними групами. Усі городища, дуже невеликих розмірів, розташовані по схилах берегів річки або яру, обгороджені валом, який з напільного боку досягає досить значної величини, а також ровом. У невеликій могильній групі коло слов'янського городища, що розташована поблизу с. Сажки по тій самій р. Городниці, на берегах якої розкинулось описане вище велике городище, і що на відміну від останнього називається Малі Вали, розкопано одну могилу. Виявлено сліди кострища і знайдено дві саманідських монети X ст. Результати розкопів являють інтерес для з'ясування питання про похоронні обряди улчів — слов'янського племені, відомого в цих місцях з руського літопису.

Дальші роботи експедиція перенесла на р. Дністер, в район Могилева-Подільського. Намічене планом широке обслідування Бузько-Дністровського межиріччя не було здійснено через відсутність транспорту. Невеликі попутні розвідки в районі Брацлава і Тульчина дали змогу виявити кілька слов'янських городищ такого ж типу, як і оглянуті в районі Немирова, та одне трипільське знаходище з невиразним і незначним матеріалом.

Центром, звідки провадились дослідження на Дністровському Лівобережжі, було с. Муровані Курилівці. В околицях цього села по радіусу до 20 км було обслідувано кілька селищ трипільського типу і кілька городищ. Трипільські селища, які звичайно містяться на краю перетятого ярами плато, коло джерела, виявлені недалеко від сс. Дерешова, Перекоринці, Нижчий Ольчедаїв, Глибівка, Котюжани, Вище-Ольчедаїв та ін., причому коло деяких селищ знайдено по кілька трипільських знаходищ. Всі вони дали однорідний матеріал з переважанням жолобчастої кераміки. Серед знахідок є сланцьові і кремінні клинкісокири, кремінні скребачки і ножоподібні пластини, наконечники стріл. Усі знаходища тепер розорюють, і на них трапляється багато грудок випаленої глини з відбитками пруття.

Особливу увагу експедиція звернула на дослідження городищ. Найкращі результати дали дослідження на Матерському і Дерешівському

городищах. За своїм типом ці городища належать до скіфських. Подібно до немирівських Великих Валів, Матерське городище являє собою значну замкнену огорожу, через яку пропущені дві річки, що зливаються на території городища. На місці, утвореному цими річками, є внутрішнє укріплення на всьому досить крутому схилі мису від підніжжя до верху і на невеликому майданчику на краю плато.

Дерешівське городище так само складається з двох основних частин: заселеного внутрішнього укріплення і широкого незаселеного, але обгородженого валом двору, що прилягає до нього. Тут усе городище розташоване на місці, утвореному злиттям двох річок, причому огорожа двору спускається до одної з річок з таким розрахунком, щоб полегшити доступ населенню городища і його худобі до води.

Надзвичайно цікаві і характерні укріплення обох городищ з напільного боку. До валу з ровом, що обгороджує городище з найбільш доступного боку, прибудована зовні дуга величезного „кокошникоподібного“ валу з окремим ровом таким чином, що між цим валом і основним валом городища утворюється замкнений напівкруглий простір. У Матерському городищі вали в цьому місці сильно деформовані, а в Дерешівському збереглися досить добре і не мають ніяких ознак входу у згаданий простір між валами. Призначення „кокошникоподібного“ валу цілком ясне: він мав прикривати городище від обстрілу з боку плато. Разом з тим він являв собою і прекрасний захист від атаки з цього боку, бо атакуючі, що вибиралися на гребінь зовнішнього валу, ставали прекрасною мішенню для захисників укріплення, що знаходилось за другим, нижчим валом. Вали обох городищ складені, головним чином, з каменів.

Незважаючи на скіфський характер обох згаданих вище городищ і на те, що на Матерському городищі знайдено залізний спис архаїчного скіфського типу, на них не виявлено жодного скіфського черепка. У внутрішньому укріпленні Матерського городища взагалі нічого не знайдено, незважаючи на кількарізкові дуже пильні розшуки. Зате на плато, на місці за межами основного укріплення, але зовсім близько від нього, було виявлено виразні сліди селища з залишками розораних земляних укріплень, що перетинають мис на віддалі близько 200 м від „кокошникоподібного“ валу на його кінці. Тут, так само, як і у внутрішньому укріпленні Дерешівського городища, зібрано, на жаль, мало-виразні і нечисленні фрагменти кераміки, яка, істотно відрізняючись від типової скіфської, деякими ознаками дуже нагадує пізньотрипільську.

Можливо, що Матерське і Дерешівське городища являють собою культуру, що зв'язує трипіль і скіфів. Це надзвичайно важливе припущення підтверджується тим, що така сама кераміка є в деяких селищах з переважаючим трипільським матеріалом і, разом з тим, з невеликою кількістю ранньої скіфської кераміки. З таких селищ найбільш варте на увагу селище, відкрите коло с. Григорівка, недалеко від Могилева-Подільського, про яке мова буде далі.

Цікаві й інші городища, які експедиція оглянула в Муровано-Куриловецькому районі. Городище в Нижчому Ольчедаєві, наприклад, розташоване на місці і займає широку площу, на якій тепер уміщується значна частина селища Нижчий Ольчедаїв і яка обмежена з напільного боку дугою валу з ровом. На цьому самому місці було й трипільське

селище, причому воно було навіть більше від скіфського, бо трипільська кераміка і випалена глина у грудках зустрічається і за валом, де скіфських знахідок не виявлено. Цікаво, що всередині валів тут знайдено зразки кераміки матерського типу. Це може датувати час виникнення цього городища періодом переходу від трипільської до скіфської культури.

Варте на увагу також Рудковецьке городище, величезний двір якого займає простір, обмежений з трьох боків крутими схилами берегів рр. Дністра, Матерської та яру, що впадає в неї, а з четвертого боку — укріплений валом і ровом. Заселене внутрішнє укріплення тут порівняно невелике. Воно розташоване при впадінні р. Матерської у Дністер і міститься не на плато, а на одній з терас берега, відокремлене від двору „кокошничкоподібним“ валом на березині від плато до схилу і потім другим таким самим валом в тому місці, де цей схил переходить у терасу. Тут знайдено тільки скіфську кераміку, причому серед неї, як і в Нижче-Ольчедаївському городищі, є типи трохи пізніші проти тих, що знайдені на Немирівському городищі. Між іншим, тут є фрагменти ковшів з нарізним, заповненим білою масою орнаментом (інкрустація).

Не описуючи всіх досліджених експедицією скіфських городищ (с. Ломазів, Вищий Ольчедаїв та ін.), відзначимо, що в деяких з них зустрічалась кераміка типу „полів поховань“, а також слов'янська (домонгольська). Слов'янська кераміка, зокрема, була виявлена у внутрішньому укріпленні Дерешівського городища. Мабуть, за слов'янських часів тут провадився ремонт стародавніх укріплень. Вздовж внутрішнього боку напільного валу можна простежити прямокутні западини, які дуже спокусливо було визнати за сліди півземлянок. Розкопками однієї з них встановлено, що це сліди ламання каменю в скелі, на якій розташоване городище. Яма заповнена щебенем, переважно осколками кременю, серед яких зустрічаються кістки тварин і слов'янські черепки.

На Подністров'ї, як і на Побужжі, багато слов'янських городищ. Вони розташовані тут також на природно захищених місцях, коло джерел і мають дуже невеликі розміри. До таких городищ, як правило, прилягають великі селища. Найбільш цікаві городища відзначено коло сс. Попелюхи, Глибівка і Горячинці.

Невеликі розвідувальні роботи були проведені також в околицях Могилева-Подільського. Оглянуто було відоме трипільське знаходище в с. Озаринці. Встановлено, що місце селища переплановане, зайняте колгоспним двором. Під фундаментами будівель зібрано незначний матеріал. Нас повідомили, що на місці селища було виявлено два поховання в сидячому стані, з розписною керамікою.

Поблизу Могилева, на р. Котлубань коло с. Григорівки виявлено згадане вище селище з керамікою трипільського і ранньоскіфського типів. Місцевість селища недавно скопана глибоко під виноградник і вкрита безліччю грудок глиняної обмазки і кусків кераміки. Вище вже зазначалось, що серед цієї кераміки знайдено типи, перехідні від трипільських до скіфських. Знайдено уламок зернотерки.

На другому березі р. Котлубань, на місі, утвореному глибокими ярами, що впадають у неї, розташоване величезне городище з складною

системою земляних оборонних споруд. Городище поросло лісом. Тому кількість знахідок невелика, але кераміка дуже цікава і, як видно, належить до ранньослов'янських часів (VII—VIII ст. ст або навіть раніше).

Таке саме городище експедиція оглянула поблизу м. Вінниці (коло с. Сабарів). Воно теж поросло густим лісом, велике і обгороджене кількома лініями валів і ровів.

Повертаючись назад, в околицях м. Вінниці експедиція обслідувала трипільське селище з мальованою керамікою коло с. Селище, велике городище коло с. Переорки з прилягаючим до нього значним могильником та городище коло с. Якушинці. Обидва городища дали невеликий матеріал, серед якого є кераміка епохи „полів поховань“.

В результаті роботи експедиції одержано новий, науково важливий матеріал. Особливо значні дані про скіфські городища, на яких експедиція зосередила основну увагу. У зв'язку з ними постає питання про генетичні зв'язки місцевої культури скіфського часу з трипільям, хоч, звичайно, цілий ряд рис, властивих так званій скіфській кераміці, безперечно, не трипільського походження. Дуже цікаві також зібрані експедицією дані про характер фортифікацій, про призначення городищ у цілому і окремих їх частин, а також про умови появи найдавніших укріплень на Україні. Є всі підстави зв'язувати оглянуті експедицією скіфські селища з дністровським типом скіфської культури, а не з середньодніпровським.

Багатий матеріал збрала експедиція і щодо трипільської культури. Крім фрагментів кераміки, знайдено значну кількість кам'яних знарядь. Звертає на себе увагу те, що в обслідуваних експедицією на Побужжі трипільських селищах немає жолобчастої кераміки і, навпаки, вона абсолютно переважає на Дністрі.

Експедиція виявила кілька знаходищ з керамікою „полів поховань“. Вперше знайдено величезні городища з ранньослов'янською керамікою і зареєстровано ряд невеликих городищ часів київської домонгольської держави. Останні цікаві з багатьох поглядів. За своїм характером вони, по-перше, близькі до відомого Райковецького городища і, очевидно, являють собою укріплені власницькі двори з поселеннями коло них залежних селян. Життя на цих городищах припиняється не пізніше XIII ст. в результаті татарської навали. Отже, спустошлива роль татарського завоювання в Західній Україні виявляється величезною. Поділля, як і багато інших областей стародавньої Русі, в цей час майже зовсім залишається без свого споконвічного населення.

Роботами експедиції намічається ряд нових завдань археологічного дослідження і уточнюються деякі з раніше висунутих питань. Дуже важливою справою на найближчий час, однак, залишається широке археологічне обслідування Південного Поділля, пограниччя між лісом і степом, з метою встановити межі між найважливішими культурами, отже й етнічними утвореннями старих часів, та їх взаємодії у різні періоди стародавньої історії південно-західної України.

Южно-Подольская экспедиция

Резюме

Работы экспедиций начались с обследования Немировского городища, на котором подтверждено наличие трипольского поселения и поселения скифского времени, расположенных на территории внутреннего укрепления, а также домонгольского славянского селища на самом городище. Около с. Сашки раскопан курган X ст.

Разведки в районе Могилева-Подольского выявили ряд селищ трипольской культуры (Дерешова, Котюжаны, Выше-Ольчедаев и др.). Обследованы Матерское и Дерешовское городища скифского типа. По мнению автора, возможно, эти городища свяжут трипольскую культуру со скифской. Интересны городища в Нижнем Ольчедаеве, Рудковецкое, в с. Ломазове, Выше-Ольчедаеве и др. На некоторых из них встречена также керамика культуры „полей погребений“ и домонгольская. Славянские городища открыты в сс. Полелюхи, Глыбовка, Горячинцы, а также раннеславянские — у сс. Григоровка и Сабаров.

Обследовано известное трипольское поселение в с. Озаринцы; ряд пунктов обследован при возвращении экспедиции на Винничине.

В результате собранного материала встает ряд важнейших вопросов, особенно вопрос о генетической связи триполья со скифской культурой.

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

ПАМ'ЯТКИ ЧАСІВ КИІВСЬКОЇ РУСИ

М. Каргер, Розкопки у Києві в 1946 р.	7
Б. Рибаків, Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р.	21
Б. Рибаків, Розкопки в Чернігівському дитинці в 1946 р.	26
В. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (За матеріалами експедиції 1946 р.)	31
А. Дмитревська, Звіт Городської експедиції 1946 р.	47
Я. Станкевич, Шестовицька археологічна експедиція 1946 р.	50
І. Ляпушкін, Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. ст. на території м. Полтави (За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.)	58
І. Старчук, Розкопки на городищі Плісесько	76
І. Свешніков, Поховання XI ст. н. е. в Смільниці коло Старого Самбора	88
А. Добровольський, Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. у Надпоріжжі	91
О. Равич, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області	96
Д. Бліфельд, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області	99
М. Воеводський, Городища Десни (Дослідження Деснянської експедиції 1945—1946 рр.)	105
С. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р.	112
Ю. Захарук, Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою (Усатівська експедиція Інституту археології АН УРСР, 1946 р.)	138
К. Бернякович, Розкопки могильника поблизу с. Іллінка, Одеської області, в 1946 р.	145

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Е. Махно, Поселення культури „полів поховань“ на північно-західному Правобережжі (Розкопки 1945—1946 рр.)	153
М. Тиханова, Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублевецька (Культура так званих „полів поховань“ і середньовічна слов'янська культура)	177
Т. Сіскова, Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка, Первомайського району (Одеська Середньобузька експедиція)	184
М. Смішко, Звіт про дослідження селища періоду „полів поховань“ в Неслухові в 1946 р.	189

МАРШРУТНІ ЕКСПЕДИЦІЇ

Т. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р.	209
П. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину	223
В. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р.	237
Ф. Копилов, Посульська експедиція 1945—1946 рр.	246
М. Смішко, Верхньодністрянська розвідкова експедиція 1946 р.	254
М. Артамонов, Південноподільська експедиція. (Попереднє повідомлення)	257

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
-----------------------	---

ПАМЯТНИКИ ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ

М. Каргер, Раскопки в Киеве в 1946 г.	19
Б. Рыбаков, Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1945 г.	25
Б. Рыбаков, Раскопки в Черниговском детище в 1946 г.	30
В. Гончаров, Посад и сельские поселения близ Райковецкого городища	45
А. Дмитриевская, Отчет Городской экспедиции 1946 г.	49
Я. Станкевич, Шестовицкая археологическая экспедиция 1946 г.	57
И. Ляпушкин, Древнеславянское поселение VIII—XIII ст. ст. на территории г. Полтавы	75
И. Старчук, Раскопки на городище Плисно	84
И. Свешников, Погребение XI ст. н. э. в Смельнице близ Старого Самбора	99
А. Добровольский, Следы пребывания славян XII—XIII ст. ст. на Надпорожье	105
К. Равич, Раскопки славянского поселения у с. Днепровского, Днепропетровской области	98
Д. Блифельд, Раскопки славянского поселения у с. Днепровского, Днепропетровской области	104
М. Воеводский, Городища Десны	110
С. Семенов-Зусер, Раскопки близ Верхнего Салтова в 1946 г.	137
Ю. Захарук, Раскопки около с. Нерубайское под Одессой	144
К. Бернякович, Раскопки могильника близ с. Ильинка, Одесской области, в 1946 г.	149

РАННЕСЛАВЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ

Е. Махно, Поселения культуры „полей погребений“ на северо-западном Правобережье	175
М. Тиханова, Раскопки верхних горизонтов поселения в с. Лука-Врублевская	183
Т. Сискова, Предварительный отчет о раскопках в с. Грушевка, Первомайского района	188
М. Смишко, Отчет об исследовании селища периода „полей погребений“ в Неслухове в 1946 г.	104

МАРШРУТНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ

Т. Пассек, Поросская археологическая экспедиция 1945 г.	222
П. Третьяков, Отчет об археологических исследованиях 1946 г. в бассейне рек Росн и Тясьмина	236
В. Гончаров, Археологическая разведка по р. Ростанице в 1946 г.	244
Ф. Копылов, Посульская экспедиция 1945—1946 гг.	253
М. Смишко, Верхне-Днепровская разведочная экспедиция 1946 г.	256
М. Артамонов, Южно-Подольская экспедиция	262

Археологические памятники УССР,
том I
(На украинском языке)

*

Техредактор *Л. М. Шведов.*
Коректор *Н. П. Тимошок.*

*

БФ-С0311 Зам. № 1209. Тираж 1200.
Форм. паперу, 84×112. Друк. арк. 16,75.
Обл.-вид. арк. 21,2. Знаків в 1 друк.
арк. 52000. Підписано до др. 19/1 1949.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефанія, 11.

ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Славін, Л. М., Ольвія, К, 1938, ст. 88.

Ольвія, т. I, К, 1940, с. 302, табл. 49. Л. М. Славін, Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг.; М. М. Худяк. Терракоты; Е. И. Леви, Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.; Т. Н. Книпович, Керамика местного производства из раскопа И.; О. А. Кульская, Химико-технологическое исследование керамических изделий; М. А. Наливкина, Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.; И. Г. Пидопличко, Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг.; А. Н. Зограф. Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг.; С. А. Жебелев, Что понимать под „Борисфеном“ в IOSPE, 1², 24; С. А. Жебелев, Ольвия ю Мифрадат Евпатор (IOSPE, 1², 35); А. Н. Зограф, Находки понтийских монет мафрадатовского времени в Ольвии.

Трипільська культура, т. I, К. 1940, ст. 594. Т. С. Пассек, Трипільське поселення Коломийщина; Т. С. Пассек, Звіти про розкопки жител (площадок) № 1, 2, 4 і 11; Є. Ю. Кричевський, Звіти про розкопки жител (площадок) № 13, 23, 5 і 14; О. А. Кульська, Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження); О. А. Кульська і Н. Д. Дубіцька, Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження); Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.); М. Л. Макаревич, Археологічні дослідження в с. Білий Камінь; Є. Ю. Кричевський, Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок.

Дмитров, Л. Д., Перекоп. Ров и вал, К. 1940, ст. 106.

Борисковський. П. І., Людина кам'яного віку на Україні, К. 1940, ст. 130.

Пассек Т. С., Трипільська культура, К. 1941, ст. 84.

Граков Б. М., Скіфи, К. 1947, ст. 95.

Археологія т. I, К. 1947, ст. 200. I. *Статті і розсліди*. М. Рудинський, Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті; Б. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи?; М. Болтенко, Стародавня руська Березань; Б. Рибаків, Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі. II. *З історії археологічних досліджень*. Л. Славін, 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР; П. Борисковський, Огляд історії вивчення палеоліту України. III. *Звіти і повідомлення про археологічні розкопки*. І. Самойловський, Корчоватський могильник; М. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнінах Великих; П. Третяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли; Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. (з матеріалів наукового архіву Ін-ту археології АН УРСР). IV. *Публікація пам'яток*. В. Блаватський, Поліхромна ойнохоя з Ольвії; Ф. Штітельман, Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею; К. Маєвський, Античні бронзи у Львівських збірках. V. *Повідомлення про археологічні знахідки*. М. Макаревич, Випадкові знахідки в с. Раковичах, Радомишльського району, Житомирської області; Ф. Копилов, Ще одна знахідка фарби трипільських гончарів. VI. *Хроніка*. Є. Дзбановський, Інститут археології АН УРСР в 1944 р.; М. Смішко, Львівський відділ Інституту археології АН УРСР в 1944 р.; С. Одицова, Археологічні пам'ятки Ізюмщини; Б. Граков, Нікопольська експедиція; Л. Славін, Стан

Ольвійського заповідника Академії наук УРСР; Є. Махно, Вивчення культури полів поховань; Д. Бліфельд, Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова.

Археологія, т. II, К. 1948, с. 227. I. Статті і дослідження. П. Єфименко, До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я; М. Новицька, До питання про текстиль трипільської культури; О. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині (за матеріалами С. С. Гамченка); В. Петров, Харчові рештки з Пастирського городища; Д. Люстгавс, Торгівля деревом у стародавній Греції (V—IV ст.ст. до н. е.); М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР; Д. Бліфельд, До питання про Боричев узвіз стародавнього Києва. II. *Звіти і повідомлення про археологічні розкопи.* М. Кузнецов, Розвідувальні розкопи в Лубнах. III. *Публікація пам'яток.* А. Добровольський, Бериславський скарб бронзової доби; І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області; С. Коршенко, Пряжка з головою варвара; Н. Линка-Геппенер, Копіївський скарб; І. Самойловський, Скарб часів Київської Русі. IV. *Хроніка.* V. *Наукова конференція Інституту археології АН УРСР.*

Друкується:

Археологічні пам'ятки УРСР, т. II. Л. Славин, Розкопки Ольвії 1946 р.; М. Болтенко, Розкопки на о. Березані 1946 р.; Л. Дмитров, Білгород-Дністровська археологічна експедиція; М. Рудинський, Мачухська експедиція 1946 р.; І. Фабриціус, Тясминська експедиція; Б. Граков, Інформаційний звіт Нікопольської експедиції; П. Шульц, Розкопки Неполя скіфського; Є. Покровська, Розкопки коло с. Макіївка; В. Іллінська, Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі; М. Синицин, Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою; О. Лагодовська, Кам'яні закладки Надпоріжжя; А. Добровольський, Кам'яні спорудження Надпоріжжя; А. Добровольський, Кам'яні закладки в околицях Тавільжанова острова; О. Лагодовська, Усатівська експедиція 1946 р.; Є. Махно, Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева; І. Свешніков, Звіт експедиції до с. Затока, Львівської області; Т. Пассек, Розкопки трипільського поселення коло с. Володимирівки; С. Бібіков, Дотрипільське поселення Лука-Врублевецька на Середньому Дністрі; А. Добровольський, Восьма Ігрінська неолітична стоянка; О. Бодянський, Неолітична стоянка на о. Шулаєвому; М. Рудинський, Стоянки з мікролітичним інвентарем на о. Кизлевому; М. Воеводський, Короткий звіт Десянської експедиції; О. Черниш, Пізньопалеолітична стоянка коло с. Володимирівки; І. Левицький, Розкопки палеолітичної стоянки на Осокоровій балці; С. Бібіков, Верхньопалеолітичне знаходження на Середньому Подністров'ї; М. Рудинський, З матеріалів Дністрянської експедиції; П. Борисковський, Робота в галузі вивчення палеоліту на Середньому Дністрі; І. Підоплічко, Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка I в 1946 р.

Інститут археології АН УРСР, Київ, Бульвар Тараса Шевченка, 14.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ I

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1949